

МУГАЛЛИМ ХАМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИҮ

ISSN 2181-7138

№ 1 2020 жыл

Илимий-методикалық журнал

Редактор:
А. Тилегенов

Редколлегия ағзалары:

Мақсет АЙЫМБЕТОВ
Нағмет АЙЫМБЕТОВ
Аманжол АЯПОВ
Өсербай ӘЛЕҮОВ
Байрамбай ӨТЕМУРАТОВ
Қадирбай БЕКТУРДИЕВ
Асқар ДЖУМАШЕВ
Амангелди КАМАЛОВ
Сарсен КАЗАХБАЕВ
Сабит НУРЖАНОВ
Уролбой МИРСАНОВ
Айдын СУЛТАНОВА
Норбек ТАЙЛАКОВ
Тажибай УТЕБАЕВ
Бекзод ХОДЖАЕВ
Гулрухсор ЭРГАШЕВА

Шөлкемлестиріушілер:
Қарақалпақстан Республикасы
Халық билимлендириу
Министрлиги, ӨЗПИИИ
Қарақалпақстан филиалы

Өзбекстан Республикасы
Министрлер Кабинети
жанындағы Жоқарғы
Аттестация Комиссиясы
Президиумының 25.10.2007
жыл (№138) қарары менен
дизимге алынды

Қарақалпақстан Баспа сөз хэм
хабар агентлиги тәрәпинен 2007-
жылы 5-мартта дизимге алынды
№ОА-044-санлы гууалық
берилген.

Мәнзил: Нөкис қаласы,
Ерназар Алакөз көшеси №54
Тел.: 224-23-00
e-mail: uzniipnkkf@umail.uz,
mugallim-pednauk@umail.uz
www.mugallim-uzliksiz-bilim.uz

Журналға келген мақалаларға жууан қайтарылмайды, журналда жарияланған мақалалардан алынған үзіндилер «Мугаллим хэм үзликсиз билимлендириу» журналынан алынды, деп көрсетиліуи шәрт. Журналға 5-6 бет көлеминдеги материаллар еки интервалда TIMES NEW ROMAN шрифтинде электрон версиясы менен бирге қабыл етиледі. Мақалада келтирилген маглыұматларға автор жууанкер.

MAZМУНЫ

ТИЛ ҲАМ АДЕБИЯТ

Акрамова С.Р. Жамол Камол шеърятнда Ўзбек-тожик сўзларнинг лексик-семантик хусусиятлари (“Ўзбек тили” қасидаси таҳлили асосида)	4
Nurova Yu.U. O‘zbek tilida kelishiklar sinonimiyasi va gap bo‘laklarini ajratish muammolari ...	10
Истамова Ш. М. Захириддин Муҳаммад Бобурнинг тушлари ва унинг бадиий асарлардаги талқини	15
Himoyeva S.J. Ona tili darslarida integrativ ta‘lim vositasida tayanch kompetensiyalarni takomillashtirishning metodik asoslari	18

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Самарова Ш. Р. Таълим жараёнида ижодкор шахсни шакллантиришнинг айрим психологик жиҳатлари	22
Karimova M.N. Texnologiya darslarida o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishning zamonaviy usullari	27
Бекманова З.А. Ўқувчида танкидий фикрлашни шакллантиришда ахборот маданиятининг ўрни	31
Абдуманнотов Э.А. Умумтаълим мактаблари ўқувчиларида экскурсия туризми воситасида ватанпарварлик туйғусини шакллантириш механизмларини такомиллаштиришнинг педагогик мазмуни	36
Халлокова М.Э. Нодавлат таълим муассасаларида таълим сифатини оширишнинг усуллари ва методлари	40
Давронова Д. С. Оила ва маҳаллаларда қизларни соғлом турмуш маданиятни шакллантиришнинг педагогик психологик имкониятлари	46
Пўлатов Дж. А. Бўлажак психологлар амалий компетентлигини мониторинг қилиш тизимини такомиллаштириш омиллари	51
Жабборова Д.Ф. Бўлажак ўқитувчиларни касбий тайёрлашда замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш жараёнини такомиллаштириш имкониятлари	57
Ашурова О.А. Бўлажак ўқитувчиларни инновацион педагогик фаолиятга тайёрлаш	63
Саримова Д. С. Таълим жараёнида инновациялар	68
Халикова Н.М. Таълим тарбия жараёнида инновацион кластернинг зарурий аҳамияти	72
Махмудова Н. Дж. Хорижий давлатлар таълим тизими ютуқларидан фойдаланиш орқали миллий таълимни ривожлантириш (буюк британиянинг таълим тизими мисолида)	77
Ўринов У.А. Олий таълим битирувчиларини тайёрлашга оид илмий – услубий ишлар ва тадқиқотлар таҳлили	82
Мақсудов У.Қ. Талаба-ёшлар ижтимоий фаоллигини ошириш – ижтимоий педагогик зарурият сифатида	87
Маликова Д.М. Ўқувчиларда мутолаа маданияти қўникмаларини шакллантириш методлари	90

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲАМ РУЎХИЙЛИҚ ТИЙКАРЛАРЫ, ТАРИҲ, ФИЛОСОФИЯ

Самадова С. С. Талаба ёшларни багрикенлик руҳида тарбиялашда маънавий-маърифий тадбирлар самарадорлигини ошириш йўллари	94
--	----

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

Зайнитдинова М. А. Физика дарсларида фанлар интеграцияси	99
Mirsanov U.M., Djurayeva D.R. Uzluksiz ta'lim tizimida dasturlash tillarini o'qitishga mo'ljallangan elektron o'quv-uslubiy majmualar yaratish va foydalanish usuli	102
Ahmadov I.A., Ramazonov B.M., Xasanov A.E. Chiziqli taqqoslamalar sistemasining yechimlarini ba'zi bir usullari haqida	106
Рузиев Р.А. Информационные технологии в образовании: подходы и принципы проектирования электронных ресурсов	111

БАСЛАЎИШ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

Madaminova D. M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik tafakkurini shakllantirish masalalari	117
Ўринова Н. М., Ибрагимова Ш. О. Бўлажак бошлангич синф ўқитувчиларида методик компетентликни ривожлантириш долзарб педагогик муаммо сифатида	120
Pardayev Z.Sh. Boshlang'ich (mehnat) texnologiya ta'limi darslarida o'quvchilarda kreativ qobiliyatni shakllantirishning didaktik imkoniyatlari	124
Mamasaidova M. A. Muammoli vaziyatlar yordamida boshlang'ich sinf o'quvchilarida son tushunchasini shakllantirish	127
Нарзиқулова Д. Онладаги, мактабдаги низоларнинг болалар ижтимоийлашувига таъсири	132
Тошгемирова Д. С. Нодават мактабгача таълим ташкилотларида таълим сифатини ошириш мазмуни	138
Ҳасанова Г. И. Мактабгача таълим ташкилотларида халқ оғзаки ижоди воситаларидан фойдаланишнинг педагогик мазмуни	143

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ҲӘМ СПОРТ

Хамроев С.С. Ўқувчиларнинг жисмоний маданиятини ривожлантиришда тўғрақ машғулотларининг ўрни	148
Маъмуров Б.Б. Талаба ёшлар ўртасида спорт ва экскурсия туризми уйғунлигини таъминлашнинг педагогик мазмуни	152
Рахматов О.Ў. Умумтаълим мактаблари ўқувчиларини миллий спорт турларига қизиқишини ривожлантиришнинг педагогик омиллари	155

ТИЛ ХӘМ ӘДЕБИЯТ

ЖАМОЛ КАМОЛ ШЕЪРИЯТИДА ЎЗБЕК-ТОЖИК СЎЗЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ (“ЎЗБЕК ТИЛИ” ҚАСИДАСИ ТАҲЛИЛИ АСОСИДА)

Акрамова С.Р.

*Бухоро давлат университети, Мактабгача ва бошланғич таълим факультети,
Бошланғич таълим назарияси кафедраси ўқитувчиси*

Таянч сўзлар: Жамол Камол, “Ўзбек тили” қасидаси, ўзбек-тожик, лексик-семантик.

Ключевые слова: Джамал Камаль, «Узбекский язык», узбекско-таджикский, лексико-семантический.

Key words: Jamal Kamal, “Uzbek language”, Uzbek-Tajik, lexico-semantic.

Кириш. Ўзбек адабий муҳиtida ўзига хос алоҳида ўринга эга, бетакрор шеърияти, мукамал таржима асарлари, сержило сатрлари билан ўзбек адабиётининг назм гушанида қалам тебратиб келаётган Жамол Камол асарлари билан танишар эканмиз, унинг турфа хилдаги образлари, шеъриятида форс-тожик тилининг энг сара, дилбар сўзларидан ўз ўрнида унумли фойдаланганининг гувоҳи бўламыз. Асрлар давомида халқлар ўртасида маданий, ижтимоий алоқалар бўлганидек, тиллараро ҳам худди шундай алоқа, ўзлашиш, ўзлаштириш давом этиб келаётган ҳодисадир.

Тожик тилидан ўзбек тилига ўзлашган лексемалар ҳам ҳар икки халқнинг асрлар давомида баҳамжиҳат яшашлари, узоқ даврлардан буён ижтимоий-сиёсий, маданий, адабий ва тил муносабатлари натижасида ўзаро алоқадор бўлиб, улар нутқ вазиятидан келиб чиққан ҳолда қайсидир нозик семани ифодалаш учун ёрдам беради.

Бир неча олимлар билан ҳамкорликда яратилган “Ўзбек тили лексикологияси” китобининг Г.Муҳаммаджонова томонидан ёзилган “Истеъмол доирасига кўра ўзбек тили лексикаси” қисмида ҳам бу борада қуйидаги фикрлар ёритилган:

“...тожик тилидан кирган айрим сўзлар ўзаро ижтимоий-сиёсий, адабий, маданий ва тил муносабатлари натижасида ўзлашган бўлиб, улар, асосан, ўзбек тилининг чегараланмаган лексик қатламида кенг қўлланилади. Масалан, дарё, дарахт, дазмол, нон, гул, шаҳар, дўст, чироғ, гишт каби тожик сўзлари шулар жумласига қиради. Натижада тарихий тараккиёт давомида ҳатто баъзи форс-тожик (дазмол, нон, шаҳар, гул, пастда) сўзлари қадимий туркий сўзларни (утюк, эмак, қалъа, оғоч, чечак, тубанда) умумқўлланишдан ёки нейтрал лексика составидан сиқиб чиқарган ва уларнинг баъзилари ҳозирги ўзбек тилида факат стилистик чегараланган лексика қаторидан ўрин олган.

Кўринадики, худди ижтимоий қонуниятлардек лисоний қонуниятлар ҳам ўзига хос кўринишда намоён бўлади. Шу жиҳатдан қараганда, тил тараккиётида умумий

ва хусусий қонуниятларни кузатиш мумкин. Умумий қонуниятлар-барча тилларга хос бўлган лисоний ҳодисаларни, жараёнларни англатади.

Тилнинг коммуникативлик ва экспрессивлик функциялари, тил сатҳларининг нотекис ривожланиши, яъни лексик қатламнинг бошқа лисоний қатламларга нисбатан тез ўзгарувчанлиги, доимий ҳаракатда эканлигидандир.

Асосий қисм. Тилшуносликда хусусий лисоний омиллар ҳар бир аниқ тилнинг ўзига хос қоидаларини ўз ичига олади. Чунончи, ҳар бир тил (ҳаттоки бир тиллар оиласига мансуб тилларда ҳам) ўзига хос фонетик, лексик сатҳга, грамматик қурилишга, стилистик услубларга эга. Демак, бу икки тур (факторлар) бир - бирини тақозо қилади, умумийлик хусусиятларини ўз ичига олади.

Сўзлар ҳам вақт ўтиши билан ёки бирор-бир сабаб, шароит ва вазиятга кўра, ўз маъно семаларини йўқотиб, бошқа семага эга бўлади.

Жамол Камолнинг “Ўзбек тилим” қасидаси мисолида унинг шеърлари тилининг лексик-семантик хусусиятларини ўрганиш жараёнида ўзбек адабий тилида кўплаб форс-тожик лексемаларининг ўзлашиши, нутқ вазиятидан келиб чиқиб, турли семаларда намоён бўлиши, бир вақтнинг ўзида бир неча семаларни англаштири кузатилади:

*Дилбаримсан шу жаҳонда,
Дилрабо ўзбек тилим.
Ҳам гўзалсан, ҳам асал,
Оҳанрабо ўзбек тилим.*

1. Дилбар-форсча сўз бўлиб, дилни тортувчи, жалб этувчи, ёқимли, дилни мафтун этадиган, ўзига тортадиган, дилрабо маъносини ифодалаб, мисрада она тилга нисбатан дилбар атамаси қўлланиб, белгига ўхшашлик асосида метафорик сема ифодалаяпти. Изоҳли луғатда кўрсатилган 5 та семадан ўзбек тилига нисатан дилбар сўзининг ёқимли семаси устуворлик қилади.

Тилшуносликнинг градуонимик қаторида дилбар сўзининг ўрганилиши жараёнида ҳам чиройли-гўзал-ёқимли-мафтункор-дилбар сифатидаги даражаланиши кузатилади. Бу даражаланишда дилбар лексемасининг энг юқорида эканлигига келсак, шоир она тилига нисбатан энг сара, энг салмоқли, юки бор лексемасини ишлатганининг гувоҳи бўламиз.

“Фарҳанги забони тоҷики” луғатида эса бу сўзимиз қуйидагича изоҳланади:

Дилбар 1. Дилкаш, дилфиреб; касе ки бо хусни худ дигареро дилбохтаи хеш мекунад; хушрў, раъно.

2. Маҳбуба, ёр.

Бундан ташқари дилбар лексемасининг тожик тилида дилбарак, дилбари кўринишлари ҳам мавжуд бўлиб, ҳар бирининг орасида маъновий боғланиш, шу билан бирга нозик маъно фарқланиши ҳам мавжуд.

Яъни, дилбарак лексемасида шакли навозиши дилбар, дилбари лексемасида эса дилрабои, мафтунсози, зебо, хушрўй, раънои маънолари асосий семаларда намоён бўлади. Адабиётда дилбар лексемасининг асосан, ёрга нисбатан қўлланиши кўп учрайди:

Яхши қол, эй дилбарим, дилда қадар кетмоқдаман...

Тасаввуфий истилоҳларда ҳам дилбар лексемаси дилни ўзига ошuftа этувчи ёрга нисбатан қўлланади. Жамиятдаги ижтимоий ҳолат ҳар доим ҳам тилда ўз аксини топган. Жамиятдаги ривожланиш, эврилиш, юксалишу таназзул барча-барчаси лингвистикада акс этиши табиий. Чунки тил-ижтимоий онг ҳодисасидир. Тилимизда мавжуд бўлган биргина сўзнинг ўзи нутқ таркибида вазиятга қараб турлича семаларни ифодалаб беради. Онг остида мавжуд бўлган қарашларимиз руҳий ҳолатимизни айнан ифодаловчи лексема орқали ифодаланади.

Фикри ожимизча, шоир лирикасидаги психо-лингвистик ҳолатига эътибор берсак, тил бу жон, тириклик бахш этувчи куч, жонга озуқа берувчи ҳаёт риштаси. Унда ўзига ром этувчи оҳанраболик, жозиба бор. Унинг оҳангидан, жилосидан руҳ ором топади. Ўзбек тили мана шундай қудратга эга. Шоир мисрада дилбар ташхисини она тилга нисбатан қўллагани узукка кўз қўйгандек мос ташбеҳдир.

Зеро, адабиётда Расул Ҳамзатовнинг машҳур шохмисрасида ҳам “Жонимга Масихдир шу она тилим” ибораси қўлланган. Ҳеч бир нарса ўлик руҳимга жон ато эта олмайди, шу она тилим мени тирилтиргувчидир деган фикрларининг ўзиёқ инсонга она тил жонқадар қадрли эканини аңлатади. Турк назмида алам чекиб биргина қалами билан инсоният дунёсини сўз қудрати ила эгаллаган устоз Навоийда ҳам шундай дейилади:

*Сўздин ўликнинг танида руҳи пок,
Рух доғи тан аро сўздин ҳалок. (А. Навоий, “Ҳайратул аброр”)*

Биргина дилбар лексемасининг турли лингвистик қатламлардаги таҳлилига эътибор қаратиб, Ш. Раҳматуллаев таҳрири асосидаги “Ўзбек тилининг морфемик луғати” да дил / бар сифатида таркибларга бўлинганини кузатдик.

Дил. 1. узви хунгардони, қалб.

2. дарун, дохил. Миёни чизе

3. ботин, хотир; чон, рўх.

4. фикр, андеша

5. майл, хоҳиш, ҳавас

6. дилбар, ёр, маҳбуба.

7. далери, шучоат, журъат

Бар эса этгувчи маъносида қўлланаётган бўлса, икки мустақил сема бирлашиб синтактик (композиция) усулида қўшма лексемани келтириб чиқаради.

Иккинчи мисрада ўзбек тилига нисбатан даражама – даража тадрижланиб бораётган дилрабо лексемаси ҳам форс-тожикча тилидан ўзлашган бўлиб, қалбни жалб этувчи, дилтортар, мафтункор семаларини ифдалайди. Дилрабо куй, дилрабо манзара лексемалари билан бирлаша олади. Шеърда дилрабо тил лексемаси билан бирлашиб, метафорик усулда жалб этувчи, мафтункор семалари етакчилик қилади.

*Дейдилар: форсий-шакар,
лафзи араб-дурри гуҳар,
Сен шакардирсан, гуҳарсан
бебаҳо, ўзбек тилим.*

Байтда қўлланган дурри гуҳар-изофали бирикма саналиб, ҳам форсий ҳам араб лисоний қатламининг ўзаро уйғунлигини кўрамай:

Дур (а) - марварид, инжу. Инжунинг, гавҳарнинг йирик тури. Кўчма маънода энг яхши, энг аъло, сара нарсалар. Кўчма поэтик маънода қимматли, сермазмун, чуқур маъноли сўз, ёруғлик, ёғду семалари етакчилик қилади.

Гавҳар (ф)- қимматбаҳо тош, марварид, тарашлаб сайқал берилган олмос, жавҳар. Поэтик қатламда нодир, бебаҳо маъносида қўлланилади.

Мозийга мурожаат этадиган бўлсак, эски ўзбек адабий тили Навоий даврида ҳам сўз “Ҳайратул-аброр” нинг “Сўз таърифида” бобида

*Сўз гуҳарига эрур анга шараф,
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.
Тил бу чаманнинг варақи лоласи,
Сўз дуруридин бўлубон жоласи*

дея баҳоланади.

Жамол Камол ижодида ўтмиш адабий нафасини берувчи лисоний қатламга муружаатлар борлигини кўради. Зеро буюк турк тилининг бутун қудратию салобатини исботлаб кетган Навоий “Хамса” сида сўзга гуҳар, гавҳар истилоҳлари орқали ташбеҳ берилган.

Шоир ўзининг мисраларида форсий-шакардек ширин, араб-дур, гавҳардек қийматли, ўзбек тилига нисбатан эса сен ҳам шакар, ҳам гуҳарсан истилоҳларини маъно кучайтириш йўсинида уйғун қўлагани лингвистикада контекстуал маънодошликни юзага чиқаради.

Зеро, шоирнинг ўзи ҳам, бундай бирлашув ва яқдилликни шундай изоҳлайди:

*Неча сўз форсийдан олдинг,
Чун арабдин ҳам неча,
Баски, туркий шиддатинг ул
Сержило, ўзбек тилим.*

Сержилва лексемаси изоҳида, биламизки, -сер қўшимчаси форсийда кўп, тўқ отларда кўпликни, мўлликни билдирувчи сифат ясовчи олд қўшимча ҳисобланади. Ранг-баранг тусда товланиб, жилваланиб турадиган, ғоят жилвали маъноларини англагса, поэтик қатламда ранг-баранг оҳангда товланувчи, жилваланиб турадиган, ўйноқи метафорик семаларини ифодалаш учун хизмат қилади.

Биламизки, ташқи нутқнинг аниқ моддий, шаклий номемаси нутқ вазияти билан, сўзловчи (нутқ муаллифи) нинг мақсад ва имкониятларидан келиб чиқиш орқали белгиланади. Ногема, яъни ташқи маъно, шакл нутқ шароити, вазият билан белгиланиб, лексеманинг моҳиятига таъсир этмайди. Лексеманинг моҳияти унинг ички томони, яъни семема орқали ва шунга кўра лексеманинг бошқа тил бирликлари билан муносабатга, алоқага киришуви билан аён бўлади. Аммо нутқда, айниқса, назмий нутқда ногема катта аҳамиятга эга. Назмий нутқда ногема ва унинг воқеланишига катта эътибор берилади. Сўзнинг маъноси муайян матнда ва нутқий шароитда воқеланиши сабабли у аниқ ва равшан англанади. Сўзнинг маъноси фақат имконият тарзида мавжуд бўлган семема сифатида хилма-хилликка, умумийликка эга эмас. Турлича матн ва шароитларда битта лексеманинг воқеланиши сифатидаги қўлаб сўзларда қўлаб маъно бўёқлари, жилвалари бўлиши мумкин. Айни вақтда бу маъно бўёқлари, агар у бир семема орқали воқелашган бўлса, бир семеманинг турлича нутқий-услубий кўринишлари ҳисобланади. Семема нутқда бир неча хил воқеланиши, намён бўлиши мумкин. Бу ҳам ўз навбатида, қайси сўзга боғланаётгани, матн таркибидаги ҳолатига боғлиқдир.

*Тил илоҳийдир жаҳонда,
сўз илоҳийдир яна,
Сўзларингда акс этар,
ҳусни Худо, ўзбек тилим.*

Ҳар қандай лисоний бирликда ҳам сўзнинг маъносида семема алоқадор бўлган тушунчага муносабат сақлананади, лекин шу билан бир қаторда семеманинг таркибидаги аташ, ифода ва вазифа семалари муносабатида кескин ўзгартиш юз бермайди:

Худо, худой (ф) - илоҳ, ҳукмдор-хўжайин.

1. Диний тушунчага, хусусан, ислом динига кўра бутун мавжудотни, оламни яратган ва уни бошқарувчи олий илоҳий куч; ҳар қандай диннинг эътикод қилиш асоси (муслмонларда “Аллоҳ” сўзининг синоними).

2. Кўпхудоликда оламнинг қандайдир бир қисмининг олий ҳукмдори.

Худо семемасида оддий маъно ифодаловчи ногема-Тангри маъноси етакчилик қилади. Демак, шоир улуғлаётган ўзбек тили сўзлари катида Худо ҳусни, гўзаллиги

акс этади. У сўзлар мана шундай қудратли. Унда инсон қалбини эгаллаб олувчи гўзаллик, чин маънодаги қудрат мужассамлиги тараннум этилади.

*Сен жаҳондин баҳраманд,
Сендин жаҳон ҳам баҳраманд,
Баҳрамандлик қоматинг
Этди расо, ўзбек тилим.*

Жаҳон (ф) - дун, олам. Ер юзи ва ундаги бутун борлик; дунё, олам. Поэтик катламда эса дунёдаги ҳамма халқлар, бутун инсоният.

Баҳраманд (ф) - омадли; шерик; фойда олувчи; роҳатланувчи. Баҳра олган, бирор манфаат, фойда қўрувчи.

Сўз маъносида семема таркибидаги маълум маъно нозикликлари билан фарқланувчи айрим семаларнинг четлаштирилиши, айримларнинг эса аксинча, кучайтирилиши семема боғланган тушунча билан сўз маъноси боғланган тушунчаларнинг фарқлиниши семеманинг кўчма воқеаланиши дейилади. Сўзнинг кўчма маъноси тилшуносликда кўчма маъно, окказионал қўлланилиш, метафорик қўлланиш каби истилоҳлар билан ҳам юритилади.

Сўзнинг кўчма маъноси, асосан, семемадаги аташ семаларини вазият талабидан келиб чиқиб қисман четлаштириш, йўлдош ва ифода семаларини эса маълум мақсадда кучайтириш орқали ҳосил қилинади. Луғавий маъно, яни аташ семалари қанча кўп четлаштирилса, сўз маъносидаги йўлдош ва ифода семалари шунча кўп кучайтирилади. Жумладан, юқоридаги байтда баҳраманд лексемасида фойда олувчи семаси четлаштирилиб, роҳатланувчи, ёқувчи семаси устуворлик қилган. Сен бутун олам аҳлига ёқасан. Барча роҳатланади, шу роҳат бағишлашинг қоматингни тик қилди семаси кучайтирилади. Нутқ шароитидаги аташ семаларини, доминанта семалар ҳам дея номлаш мумкин. Шу семаларни қисман четлаштирилиб, йўлдош ва ифода семаларини кучайтириш семеманинг вазифа семаларини кучайтириш семеманинг вазифа семаларини, жумладан, лексеманинг меъёран оддий кўшничлик муносабатларини кенгайтириш туфайли юз беради. Бундай кўчма маънолар сўзларга хос бўлиб, фақат нутқда воқеалашади. Бундай лингвистик ҳодисани Ҳ. Нетьматов, Р. Расулловнинг “Ўзбек систем лексикологияси асослари” китобида нутқий кўчма маънолар деб изоҳлашган. Тилшуносликда сўзлардаги кўчма маънонинг бу тури метафора - ўхшатиш асосида ҳосил қилинган кўчма маъно дейилади. Бундай кўчма маъно ҳосил қилишнинг энг кенг тарқалган усули сифатида бадий услубнинг, нутқ бадийятининг энг асосий омилларидан ҳисобланади. Семема таркибидаги семалар асосида нутқда кўчма маъно ҳосил қилиш бир маънолилик, яъни атама табиатига эга бўлмаган деярли барча сўзлар учун хосдир.

*Бизга номуссан, шарафдирсан,
тириклик чашмаси,
Бўлмасанг сен, бахтимиз
бўлгай қаро, ўзбек тилим.*

Бахт (ф)- тақдир; насиба, улш.

1. Кишининг ўз фаолияти натижаларидан, ҳаётда қўлга киритган ютуқларидан тўла қониқиши, яшаш тарзидан мамнунлиги, муайян мақсадга етгани, орзу-умидининг ушалиши сифатида намоён бўладиган маънавий-ахлоқий тушунча.

2. Ҳаётдан тўла мамнунлик ва беармонлик ҳолати; саодат, қут.

Кўп ҳолларда бахт сўзи қора сифати билан метафорик маъно касб этади.

3. Қора- ранг-туси мавжуд нарсаларнинг барчасидан тўқ; қозонқуя, кўмир тусидаги; зид оқ.

4. Қоронғу, нурсиз, зиёсиз. Зид ёруғ.

Кўчма умуман салбий белгини, ёмон маъносини ифодалайди.

Кўринадики, семема нутқда тўғри ва кўчма (метафорик) маънолар орқали юзага чиқади ва сўзнинг маълум бир қуршовдаги муайян маъноси сифатида воқелашади.

Нутқий метафорик кўчма маъно қўлланиш доирасининг кенгайиши, кўчма маънонинг семемадан узоқлашиши натижасида кўчма маъно ўзининг хусусий аташ семаларига эга бўлиши мумкин. Айни вақтда кўчма маъно ўзи учун асос, манба бўлган семемадан узилиши ва лексемадаги мустақил семема томон ривожланиши ҳам мумкин. Бундай ривожланиш систем лексикологиянинг эмас, балки тарихий (диахроник) тилшуносликнинг алоҳида-алоҳида олинган лексемалардаги мазмуний ривожланишнинг ўрганиш манбаи бўла олади. Бу жараён систем таҳлил асосида тушунтирилиши ҳам, изоҳланиши ҳам мумкин эмас. Масалан, ўзбек тилининг изоҳли лугатида, қора лексемасининг 12 маъно тури қайд этилади. Бу маъно турларининг барчаси маъно умумийлигига эгадир. Таҳлил учун олинган байтимизда айнан бахт сўзи билан қўлланиши унинг қайси семаси ёркинрок эканини англашда ёрдам беради, яъни нурсиз, зиёсиз маъноси билан уйғун.

Оддий қора ранг сифатидан салбийлик томон нурсизлик, зиёсизлик семаси томон образлилик касб этиши натижасида ўсиб бораверади. Ўз навбатида, қора лексемаси назмга хос салбийлик маъносини бўрттиради:

*Бўлмасанг сен, бахтимиз
бўлгай қаро, ўзбек тилим.*

Хулоса. Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, ўзбек шеърлятида ўзининг содда, ширали назм жавҳари билан алоҳида тилга олинадиган Жамол Камол шеърлятида ўзига хос услуб, яъни ўзбек-тожик сўзларининг маромида, уйғунлашган тарзда ҳамоҳанглаштириш, икки тил гўзаллигини басма-бас намоён этиш, ифолош кузатилади.

Бундан келиб чиқадики, шоир асари тилида ҳар бир семаларнинг бўёқдор услуб касб этиши унинг мағзини тўқлаштириш, тилнинг лексик қатламининг нечоғли имкониятга бой эканлигини кўрсатади.

Адабиётлар:

1. Жамол Камол. Анвармирзо ҳикоятлари. Сайланма. Олти жилдлик. V жилд. Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2018 йил. -467 б.
2. Фарҳанги забони тоҷики. I жилд. 2008.-952 б.
3. Ўзбек тилининг изоҳли лугати: Т.:1 “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2006.
4. Ўзбек тилининг изоҳли лугати: Т.:2 “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2006.
5. Ўзбек тилининг изоҳли лугати: Т.:3 “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2006.
6. Ўзбек тили лексикологияси. Ўзбекистон ССР: “Фан”. 1981.-305 б.
7. Ўзбек тилининг морфем лугати. “Ўқитувчи”, 1977.
8. Ҳ. Неъматов, Р. Расулов. Ўзбек систем лексикологияси асослари. Т.: “Ўқитувчи”. 1995. -94 б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Жамол Камолнинг “Ўзбек тили” қасидаси таҳлили мисолида ўзбек-тожик сўзларининг лексик-семантик хусусиятлари очиб берилган. Жамол Камол ижоди ва унинг ўзбек адабиётида тутган ўрни келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрыты лексико-семантические особенности узбекско-таджикских слов на примере анализа узбекского языка Джамалом Камалем. Представлена работа Джамала Камала и его роль в узбекской литературе.

SUMMARY

The article reveals the lexical and semantic features of Uzbek-Tajik words on the example of the analysis of the Uzbek language by Jamal Kamal. The work of Jamal Kamal and his role in Uzbek literature are presented.

O‘ZBEK TILIDA KELISHIKLAR SINONIMIYASI VA GAP BO‘LAKLARINI AJRATISH MUAMMOLARI

Nurova Yu. U.

Buxoro davlat universiteti, Maktabgacha va boshlang‘ich ta‘lim fakulteti, Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi kafedrası o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: sinonimiya, kelishik, o‘zbek tili, gap bo‘laklari.

Ключевые слова: синонимы, согласные, узбеки, фразы.

Key words: synonyms, consonants, Uzbeks, phrases.

Sinonimiya hodisasi faqat leksik birliklarda emas, so‘z yasovchi va grammatik shakl yasovchi qo‘shimchalarda ham kuzatiladi. Ularga nisbatan mavjud darslik va qo‘llanmalarda affiks sinonimlar, morfologik sinonimlar, grammatik sinonimlar, qo‘shimchalar ma‘nodoshligi terminlari ishlatiladi.

Ma‘nodoshlik (sinonimiya) o‘zbek tilida atroflicha o‘rganilgan hodisalardan hisoblanadi. Buborada, ayniqsa, A.Hojjiyev, Sh.Rahmatullayev, A.G‘ulomov kabi olimlarning xizmatlari katta. Sinonimiya hatto Alisher Navoiyning ham nazariga tushgan hodisalardan. Navoiy turkiy tilning ifoda imkoniyatlari haqida gapirar ekan, bir ma‘noni darajalanishiga yoki holatiga qarab turib bir nechta so‘z orqali berish mumkinligini, fors (tojik) tilida esa bunday imkoniyatning yo‘qligini aytib o‘tadi. Aka, uka, og‘a, ini; singil, egachi, opa kabi so‘zlarning fors (tojik) tilida bir so‘z – birodar va xoxar so‘zlari bilan berilishini ta‘kidlaydi. Bu sinonimiya hodisasini o‘rganishning o‘zbek tilshunosligida uzoq tarixga egaligini ko‘rsatadi.

Sinonimiya grekcha “synonima” so‘zida no‘lingan bo‘lib, “bir xil ma‘nodaginom” degan tushunchani beradi. Ushbu hodisa faqat so‘zlagagina emas, boshqa til birliklariga ham xos. Shunga ko‘ra sinonimlarning turlari quyidagicha ajratiladi:

1. Leksik sinonimlar
2. Frazologik sinonimlar
3. Affiksial sinonimlar

Malakaviy ishda sinonimiyaning alohida ko‘rinishi affiks (ba‘zi adabiyotlarda morfologik, grammatik, qo‘shimcha) sinonimlar, xususan, kelishik shakllarida ma‘nodoshlik va gap bo‘laklarini ajratish muammolari xususida so‘z boradi.

Ma‘lumki, ismlarning gapda qanday bo‘lak vazifasida kelishini kelishik shakllari belgilab beradi. Aniqrog‘i, mavjud darsliklarda kelishik kategoriyasining umumiy grammatik ma‘nosi “o‘zi qo‘shilgan so‘zni keyingi so‘zga tobelantirib bog‘lash va gapdagi sintaktik vazifasini belgilash” deb belgilanadi. Haqiqatdan ham, kelishik shakllarining sintaktik shakl yasovchilik tabiatining shu vazifalarida ko‘rinadi. Biroq sinonimiya hodisasining kelishiklarda yuzaga chiqishi gap bo‘laklarini ajratishda birmuncha muammolarni keltirib chiqaradi.

Turkiy tillarda kelishikning semantik va vazifaviy jihatini bir-biridan alohida va har xil mikrosistemaga keskin bo‘lib o‘rganib bo‘lmaydi, chunki bu tillar kelishigining ma‘no va vazifasi dialektik birlikda yashaydi, kelishikning turli funksiyasi bir-biriga turli belgisi bilan qarama-qarshi qo‘yiladi. Masalan, jo‘nalish kelishigi, o‘rin-payt kelishigi va chiqish kelishigi birxil – hol va to‘ldiruvchi vazifasida kela oladi. Biroq u bu vazifani turlicha bajaradi.

Darslik va grammatikada har bir kelishikning yigirma-o‘ttiz ma‘no turi keltiriladi. Uning aksariyati kelishik kategoriyasi umumiy grammatik ma‘nosiga xos bo‘lmagan, birikuvchi so‘zning lug‘aviy va grammatik ma‘nosiga bog‘liq hodisa. Shu boisdan harbir kelishik mohiyatini kelishik kategoriyasi umumiy grammatik ma‘nosidagi kategorial ma‘no – «oldingi so‘zni keyingi so‘zga bog‘lash» substansial mohiyatini qay tarzda xususiytlashtirishidan qidirmoq lozim.

Ma‘lumki, ismlarning gapda qanday bo‘lak vazifasida kelishini kelishik shakllari belgilab beradi. Aniqrug‘i, mavjud darsliklarda kesimlik kategoriyasining umumiy grammatik ma‘nosi “o‘zi qo‘shilgan so‘zni keyingi so‘zga tobelantirib bog‘lish va gapdagi sintaktik vazifasini belgilash” deb belgilanadi. Haqiqatdan ham, kelishik shakllarining sintaktik shakl yasovchilik tabiatining shu vazifalarida ko‘rinadi. Biroq sinonimiya hodisasining kelishiklarda yuzaga chiqishi gap bo‘laklarini ajratishda birmuncha muammolarni keltirib chiqaradi.

Kelishik shakllarining aksariyati, masalan, chiqish kelishigi barcha kelishiklar o‘rnida qo‘llanishi, ma‘nodosh bo‘lishi mumkin. Masalan:

Bosh kelishik bilan: Bu kitobdan menda ham bor – Bu kitob menda ham bor.

Qaratqich kelishigi bilan: Qizlarning to‘rttasi biz tomonga burildi – Qizlardan to‘rttasi biz tomonga burildi.

Tushum kelishigi bilan: U stol ustidagi choyni ho‘plab, gapida davom etdi – U stol ustidagi choydan ho‘plab, gapida davom etdi.

Jo‘nalish kelishigi bilan: Shu teshikka ho‘kiz sig‘ishiga kim ham ishonardi – Shu teshikdan ho‘kiz sig‘ishiga kim ham ishonardi.

O‘rin-payt kelishigi bilan: U yo‘lida adashdi – U yo‘lidan adashdi.

Mana shunday holatlarda gap bo‘laklari va so‘z birikmasi turlarini ajratish muammoli bo‘lib qoladi. Malakaviy ishning asosiy maqsadi mavjud darslik va qo‘llanmalarda ushbu hodisaga munosabatlarni aniqlash va mavzuga doir qarashlarni o‘rganib, bir tizimga yig‘ib, muammoni ilmiy asoslashdan iborat.

Kelishiklarning belgisi / belgisiz qo‘llanilishi va bir-biri o‘rin almashinilishi, ma‘nodoshligi masalasi hamon munozarali bo‘lib qolmoqda. Ayrim tilshunoslar “Kelishik kategoriyasidagi so‘z uyushganda oldingi so‘z shakldagi kelishiknigina belgisiz deyish tarafdorimiz. Masalan: Salim, Karim va Halimni ko‘rdim (belgisiz TK). Opalarim va akalarimning dardlari bir dunyo (belgisiz QK). Nasada daraxtlari osti, namachitlar, nadoim bazm qiziydigan gavjumda biror sharpa eshitasiz (belgisiz O‘PK). (J.Abd.)” deb hisoblaydilar.

Mavjud grammatikalarda kelishikshaklidagi so‘zlarning sintaktik vazifasi xususida so‘z borar ekan quyidagi jummalarni uchratamiz:

“Kelishik kategoriyasi ko‘proq ot turkumi uchun xoslangan. Bosh kelishikdagi ot kim, nima, qayer so‘rog‘iga javob bo‘lib, quyidagi vazifada keladi:

Ega: 1. Salim – eng yosh o‘qituvchi. 2. Darvoza tepasiga sandiq qo‘yilgandi.

Hol: Shu kuni Abdulla allamahalgacha xayol suribyotdi. (O‘.Umarb.). Yer haydasang, kuz hayda, kuz haydamasang, yuz hayda. (Maq.)

Vositasiz to'ldiruvchi: Murotali qazib qo'yg'an chuqurga ko'chat o'tqazardi (Sh. Rashidov). Birkishi ariq qaziydi, ming kishi suv ichadi. (Maq.)

Qaratuvchi aniqlovchi: Ko'k yuzini yulduzlar band etdi. (J. Abdullaxonov) Cho'l qovuni pishay-pishay deb turibdi. (S. Ahmad)

Sifatlovchi: Shu payt elektr qo'ng'iroq asta jiringladi. (H.G'ul.)

Izohlovchi: Daryodan o'tilgan kun general Pogodin harbiy Kengashga chaqirildi. (I. Rahim)''

Ko'rinish turibdiki darslik mualliflari belgisiz qo'llangan boshqa kelishikdagi so'zlarni ham bosh kelishigi deb qarayaptilar. Biroq maktab, litsey darsliklarida belgili-belgisiz qo'llanishga bosh kelishik sifatida qaralmasligining guvohi bo'lamiz.

Kelishiklar sinonimiyasi va belgisiz qo'llanish holatlariga doir muammolar o'z yechimini topmasa, nafaqat gap bo'laklari, balki so'z birikmasi turlarini belgilashda ham muammolar mavjudligi aniqlashadi. Kelishik shakllarini qabul qilishiga ko'ra ismlarning gapdagi vazifasi aniqlanadi. Harbir turkumga qo'shilar ekan kelishikshakllari o'ziga xos holatda umumiy grammatik ma'nosini parchalashini kuzatamiz. Masalan, otkesim (Otam – ishchi), undalma (Siz baxtli, Olimjon aka), atov gap (Ko'm-ko'kdala) vazifasida kelganda, uni bosh kelishikda deyish to'g'ri emas. Aytganidek, bunda kelishik umumiy grammatik ma'nosiga xos vazifa yuzaga chiqmagan.

Kelishik kategoriyasi fe'lda egalik kategoriyasi bilan dialektik yaxlitlikda voqelanadi. Ya'ni kelishik kategoriyasi ko'rsatkichini qabul qiluvchi fe'lda undan oldin egalik affiksi bo'lishi shart: o'qiganimni, o'qiganimdan, o'qiganimga, borishimga, borishimda kabi. Kelishik kategoriyasi fe'lning asosan tuslanmagan shaklida yuzaga chiqadi. Kelishik kategoriyasidagi fe'l bir qarashda tuslangan fe'ldek tasavvur uyg'otadi. Masalan, Barcha ayb mening borganligimda. Bunda egalik qo'shimchasi qaralmish fe'lni qaratuvchiga bog'lamoqda, ega emas. Gapning egasi ayb so'zi bo'lib, kesimda shaxs-son kategoriyasining III shaxs, birlik shakli mavjud. Egalik kategoriyasining shakli esa I shaxs birlik.

Kelishik kategoriyasidagi fe'l gapning barcha bo'lagi vazifasida kela oladi: ega: Mening borganim – sening borganing; hol: Achchig'i chiqqanidan yig'ladi; to'ldiruvchi; Borganidan uyaldi; aniqlovchi: Borishining siri nimada? kesim: Hamma gap ishlamaganida.

Kelishik kategoriyasidagi fe'l matndan kelib chiqib: a) «harakatning obektlashishi»; b) «payt»; v) «sabab»; g) «evaz» kabi ma'noni anglatadi: a) Salimning borganini aytmog', o'quvchining o'qiganini so'ramog'; b) kelganida gapirdi, yurganida o'ylamoq; v) achchig'i chiqqanidan yig'ladi, quvonganidan gapirolmay qoldi, gapirganiga uyaldi; g) ishlamaganiga gap eshitdi; bormaganiga afsuslandi. Bu sir ani birikuvchi so'zdan anglashilgan voqelikning munosabatiga qarab ancha davom ettirish mumkin. Kelishik kategoriyasi umumiy grammatik ma'nosidagi «oldingi so'zni keyingi so'zga bog'lash» kategorial ma'no fe'l turkumida «oldingi fe'lni keyingi so'zga bog'lash» tarzida xususiylashadi.

Kelishik kategoriyasi sifatda egalik kategoriyasi bilan birga qo'llanadi.

Bosh kelishikdagi sifat ega vazifasida keladi: 1. Ukamning kichigi - o'qituvchi. 2. Darvoza tepasiga shoxning kattasi qo'yilgandi.

Qaratqich kelishigidagi sifatda kelishik kategoriyasi umumiy grammatik ma'nosi «sifatni qaratqich aniqlovchi vazifasida keyingi so'zga bog'lash» tarzida xususiylashadi: Inson yalqovining bahonasi ko'p. (J. Abdullaxonov)

Tushum kelishigidagi sifat gapda ish-harakatni qabul qilgan predmetga obekt tusini beradi va tushum kelishigi affiksini qabul qilgan sifat vositasiz to'ldiruvchi vazifasida keladi. «Sifatga obekt tusini berish va uni fe'lga vositasiz to'ldiruvchi sifatida bog'lash» tushum kelishigi umumiy grammatik ma'nosining sifat turkumidagi xususiylashuvdir: Gulning qizilini ajratdi.

Chiqish kelishigi kelishik kategoriyasi umumiy grammatik ma'nosini umuman «oldingi so'zni keyingi fe'lga o'rin-payt holi va vositasiz to'ldiruvchi vazifasida bog'lash» tarzida, sifat turkumida esa «oldingi sifatni keyingi fe'lga o'rin-payt holi va vositasiz to'ldiruvchi vazifasida bog'lash» ko'rinishida xususiylashtiradi.

Chiqish kelishigidagi sifatning vazifasi:

- a) vositali to'ldiruvchi: Qarzni odamning yaxshisidan so'rang. («Saodat»)
- b) o'rin holi: Eshigi ochiq narigi xonadan pianino ovozi eshitilmoqda edi. (P.Qodirov)
- v) sabab holi: Piyozning achchig'idan ko'zi qizardi. (M.Muhamedov)

Jo'nalish kelishigidagi sifatish-harakat yo'nalgan predmetni belgisi bilan anglatadi: og'iriga, yaqiniga.

Jo'nalish kelishigidagi sifat gapda to'ldiruvchi, hol kabi bo'lak vazifasida keladi: 1. Qiz ko'zining qorasiga havaslanib boqdi. 2. Bola hovuzning to'lasiga yugurdi.

Ko'rinadiki, jo'nalish kelishigi sifat turkumida kelishik kategoriyasi umumiy grammatik ma'nosini «oldingi sifatni keyingi fe'lga vositali to'ldiruvchi va hol vazifasida bog'lash» tarzida xususiylashtiradi.

O'rin-payt kelishigi sifat turkumida kelishik kategoriyasini «oldingi sifatni keyingi so'zga vositali to'ldiruvchi va hol vazifasida bog'lash» tarzida xususiylashtirib, ish-harakatning bajarilish o'rni, vaqti, sharoiti, holati, sababi, maqsadi kabi tajalli ma'noni ifodalaydi: Odamning pismig'ida gap ko'p.

Kelishik kategoriyasi sonda ham egalik kategoriyasi bilan birga qo'llanadi.

Bosh kelishikdagi son ega vazifasida keladi: 1. Daftarning uchtasi menda. 2. Darvoza tepasiga shoxning ikkitasi qo'yilgandi.

Qaratqich kelishigidagi sonda kelishik kategoriyasi umumiy grammatik ma'nosi «sonni qaratqich aniqlovchi vazifasida keyingi so'zga bog'lash» tarzida xususiylashadi: Sigirming ikkitasining suti ko'p.

Tushum kelishigidagi son gapda ish-harakatni qabul qilgan predmetga obekt tusini beradi va tushum kelishigi affiksini qabul qilgan son vositasiz to'ldiruvchi vazifasida keladi. «Songa obekt tusini berish va uni fe'lga vositasiz to'ldiruvchi sifatida bog'lash» tushum kelishigi umumiy grammatik ma'nosining son turkumidagi xususiylashuvidir: Gulning uchtasini ajratdi.

Chiqish kelishigi kelishik kategoriyasi umumiy grammatik ma'nosini umuman «oldingi so'zni keyingi fe'lga o'rin-payt holi va vositasiz to'ldiruvchi vazifasida bog'lash» tarzida, son turkumida esa «oldingi sonni keyingi fe'lga o'rin-payt holi va vositasiz to'ldiruvchi vazifasida bog'lash» ko'rinishida xususiylashtiradi.

Chiqish kelishigidagi sonning vazifasi:

- a) vositali to'ldiruvchi: Qarzni odamning ikkinchisidan so'rang.
- b) o'rinholi: Eshigi ochiq narigi xonaning birinчисidan pianino ovozi eshitilmoqda edi.

Jo'nalish kelishigidagi son ish-harakat yo'nalgan predmetni belgisi bilan anglatadi: birinchisiga, uchoviga.

Jo'nalish kelishigidagi son gapda to'ldiruvchi, hol kabi bo'lak vazifasida keladi: 1. Qo'zi-ining uchoviga havaslanib boqdi. 2. Bola mashinaning birinchisiga yugurdi.

Ko'rinadiki, jo'nalish kelishigi son turkumida kelishik kategoriyasi umumiy grammatik ma'nosini «oldingi sonni keyingi fe'lga vositali to'ldiruvchi va hol vazifasida bog'lash» tarzida xususiylashtiradi.

O'rin-payt kelishigi son turkumida kelishik kategoriyasi umumiy grammatik ma'nosini «oldingi sonni keyingi so'zga vositali to'ldiruvchi va hol vazifasida bog'lash» tarzida xususiylashtirib, ish-harakatning bajarilish o'rni, vaqti, sharoiti, holati, sababi, maqsadi kabi tajalli ma'noni ifodalaydi: Bizning beshovimizda chor ayo'q.

Harbir kelishikning o'z formasi, ma'nosi va sintaktik vazifasi bor. Masalan, jo'nalish kelishigi ot, olmosh, son va otlashgan so'zlarga qo'shilib, ot bilan fe'l orasidagi sintaktik munosabatni ko'rsatadi. Uning asosiy ma'nosi harakatning yo'nalish o'rnini bildirishdir. Bundan tashqari payt, atash, sabab, maqsad ma'nolarini ham ifoda qiladi.

Qaratqich kelishigi ot bilan otni grammatik aloqaga kiritadi: jurnalning varag'i, odamning gavdasi.

Tushum, jo'nalish, o'rin, chiqish kelishiklari otni fe'l bilan aloqaga kiritadi: xatni o'qidi, klubga bordim, institutga kirdim, uydan keldim. Kelishik formasidagi otlar ot va fe'ldan boshqa turkumdagi so'zlar bilan ham munosabatga kirishadi: Otdan baland, itdan past. Uyat o'limdan qattiq. (Maqol)

Qaratqich, tushum, chiqish, jo'nalish, o'rin-payt kelishiklari otni (ot vazifasida kelgan boshqa so'zni) boshqa so'zga tobelash uchun xizmat qiladi. Bosh kelishik – aksincha, u boshqa so'zni bosh kelishikdagi otga tobelaydi.

Kelishiklarning ma'nolari va funksiyalari ko'makchilarning ma'nolari va funksiyalari bilan munosabatda bo'lishi mumkin. Bu hol nutqda kelishikli va ko'makchili konstruksiyalar sinonimiyasini yuzaga keltiradi: telefonda gaplashdim – telefon orqali gaplashdim. Ukamga oldim – ukam uchun oldim.

Kelishiklar ma'nodoshligi mavzuni tushuntirishda biroz murakkablikni keltirib chiqaradi. Kelishiklar sinonimiyasi mavzusini o'qitish o'quvchining gap bo'laklarini aniqlash, so'z birikmasi turlarini to'g'ri ajratishga doir bilimlarini o'stirish uchun xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G'. O'zbek tili grammatikasi. Toshkent: O'qituvchi, 1996. -247 b.
2. G'ulomova. O'zbek tilida kelishiklar. FA O'zbekiston filialining asarlari. 11 seriya. Filologiya. 2-kitob. - Toshkent. 1941.
3. Hozirgi o'zbek adabiytili. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarning 1-kurs talabalari uchun darslik. A. Nurmonov va boshq. – T.: "ILMZY" , 2010. 160 b.
4. Ibrohimov T. Gapning bosh bo'laklari: Filol. fan. nom.... dis. avtoref. - Toshkent, 1955. - 21 b.
5. Ne'matov H. Chegara kelishigi // O'zbek tili va adabiyoti. -1974. -№4. -B.38-39.
6. Ne'matov H. -ga va -da kelishik qo'shimchalarining funksional almashinishiga doir // O'zbek tili va adabiyoti. - 1973. - №4.
7. Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixojayeva S. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. - Toshkent: Fan, 1992. - 292 b.

РЕЗЮМЕ

Sinonimiya hodisasi faqat leksik birliklarda emas, so'z yasovchi va grammatik shakl yasovchi qo'shimchalarda ham kuzatiladi. Ularga nisbatan mavjud darslik va qo'llanmalarda affiks sinonimlar, morfologiy sinonimlar, grammatik sinonimlar, qo'shimchalar ma'nodoshligi terminlari ishlatiladi. Malakaviy ishda sintaktik shakl yasovchilardan bo'lgan kelishik shakllari sinonimiyasi va uning so'z birikmasi turlari hamda gap bo'laklarini ajratishga ta'siri masalalari o'rganildi.

РЕЗЮМЕ

Синонимы встречаются не только в лексических единицах, но также в словообразовательных и грамматических суффиксах. В существующих учебниках и руководствах используются такие термины, как аффикс-синонимы, морфологические синонимы, грамматические синонимы и суффиксы. Качественное исследование исследовало синонимию создателей синтаксических форм и их значение для словарного запаса и разделения предложений.

SUMMARY

Synonyms are found not only in lexical units, but also in word-building and grammatical suffixes. Existing textbooks and manuals use terms such as affix synonyms, morphological synonyms, grammatical synonyms and suffixes. Qualitative research investigated the synonymy of the creators of syntactic forms and their significance for vocabulary and separation of sentences.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУРНИНГ ТУШЛАРИ ВА УНИНГ БАДИИЙ АСАРЛАРДАГИ ТАЛҚИНИ

Истамова Ш. М.

Бухоро давлат университети Бошланғич таълим назарияси кафедраси катта ўқитувчиси, филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Таянч сўзлар: туш, туш мотиви, таъбир, реал тушлар, тўқима тушлар, туш баёни.

Ключевые слова: сновидение, мотив сновидения, реальные сновидения, вымышленные сновидения.

Key words: dream, dream motive, interpretation of dreams, real dreams, dreamy dreams, saying of dreams.

Халқ оғзаки ижодининг эпик жанрларида, мумтоз ва замонавий адабиётда яратилган шеър, насрий ва драматик асарларда туш мотивидан фойдаланиб, асар қахрамонларининг руҳий ҳолатини очиб бериш, кайфиятини, ички кечинмаларини ёритиш, психологик таҳлил қилиш ёки асар воқеаларини ўзаро боғлаб, унинг шаклан ва мазмунан яхлит бир бутунлигини таъминлаш ўзига хос анъана тусини олганлиги алоҳида эътиборни тортади. Ҳарбир ижодкор туш мотивидан турли мақсадда: ё руҳий таҳлилни яратувчи услубий восита, ё композицион шакл сифатида фойдаланиб, бадий маҳоратини намоён этади. Бунда туш мотиви ҳаёт ҳақиқатини очиб беришда қолиплаш санъати, киритма воқеа ёки бадий деталь сифатида иштирок этади. Шуни ҳисобга олиб, атоқли мумтоз адиблар ўз асарларида тушлардан бадий тасвир усули сифатида унумли фойдаланиб келишган ва бу жараён муайян поэтик тадрижий тараққиётга эришган. Бинобарин, ўзбек ёзма адабиётида айрим адабий қахрамонларнинг ёки шоир ва ёзувчиларнинг туши машҳурдир. Жумладан, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида зоҳид Ўзғурмишнинг, Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асарида Юсуфнинг, Ҳайдар Хоразмийнинг “Гул ва Наврўз” дostonида Наврўзнинг, Алишер Навоийнинг “Лисонут-тайр” дostonида Шайх Санъоннинг, Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида Отабекнинг тушлари; шунингдек, ижодкорлардан Аҳмад Яссавий, Бобур, Фуркат, Аҳмад Донишларнинг ўз асарларида кўрган тушлари ҳақида ёзганлари ҳам алоҳида эътиборни тортади.

Таниқли ўзбек шоири Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг машҳур “Бобурнома” асарида бирнеча аҳамиятли туш мотивлари келтирилганки, уларни ўрганиш орқали туш мотивининг хотира ва мемуар асарларда тутган ўрнини ва бадий вазифаларини англаш мумкин. Чунки бундай асарлар ҳаётий замин, тарихий далилларга таяниши боис, уларда тўқима тушлар эмас, одатда, реал тушлар келтирилади. Тўқима тушлар бундай асарларнинг ҳаққонийлигига соя солиши маълум.

Шоҳ Бобурнинг таъкидлашича, унинг Хожа Убайдулло Аҳрор билан боғлиқ тушлари хотирасида бир умр муҳрланиб қолган. Негаки улар Бобурнинг ҳаётини, келажагини ўзида акс эттира олган эди. Шунинг учун муаллиф уларни “Бобурнома” асарида алоҳида келтирган. Унинг ҳикоя қилишича, бир куни Асфид кўрғонига Дўст Носир, Нўён кўкалдош, Хонқули, Каримдод, Шайх Дарвеш, Хисрав кўкалдош, Миром Носирлар билан Самарқандни қачон олиш мумкинлиги ҳақида баҳс кетади. Баъзилар келгуси йил ёзда, баъзилар бир ой-қирк кунда, яна баъзилар йигирма кунда дея хархил фикр билдирадилар. Шунда Нўён кўкалдош: “Ўн тўрткунда олурбиз”, - дейди. Дарҳақиқат, Бобур ўн тўрткунда Самарқандни олар экан, шундай эслайди: “Ў

шул фурсатга ажаб туш кўрдум. – Туш кўрармен ким, ҳазрати Хожа Убайдулло келмишлар, мен истикболларига чиқмишмен. Хожа келиб ўлтурдилар. Хожанинг оллига голиб обе такаллуфрок дастурхон солмишлар. Бу жиҳаттин ҳазрат хотири ганима келмиш. Мулло Бобо менинг сари боқуб ишорат қиладур. Мен ҳам имо билан дедим-ким, мендин эмастур. Дастурхон солгучи тақсир қилибтур. Хожа фаҳм қилиб, бу узр масмуъ тушти. Кўптилар. Узата чиқтим. Ушбу уйнинг долонида ўнг қўлимдин ё сўл қўлимдин тутиб андоқ кўтардиларким, бир оёғим ердин кўпти. Турки дедиларким, Шайх маслаҳат берди. Ўшул неча кунда-ўқ Самарқандни олдим”.

Бобур бу тушини “Тенгри рост келтурди...” дея сифатлайди. Чунки тангри рост келтирган бу башоратнинг аввало Нўён кўкалдош тилига, сўнгра Бобур Мирзо дилига Хожа Аҳрори Валий томонидан солиниши чиндан ҳам илоҳий бир мўъжиза эди.

Таникли ўзбек адиби Хайридин Султонов Бобур ҳақида яратган “Бобурнинг тушлари” асарида шу тарихий далилга ишора қилиб: “Бобур Мирзонинг Хожа Аҳрори Валийга эътиқод-эҳтироми ғоят баланд мақомда бўлган. Хожа Аҳрори Валийнинг мўътабар шахси ва илоҳий сиймоси ўз навбатида, Бобур келтирида ҳал қилувчи аҳамият касб этган. Бу фикрни Бобурнинг ишларигина эмас, ҳатто тушлари ҳам тасдиқ этади. Дарвоқе, сўз Бобурнинг тушлари хусусида эди. Алқисса, ҳижрий тўққиз юз олтинчи йил, кеч кузак, қоронғи узун кечалардан бирида Бобур Мирзо сирли бир туш кўрди”, - деб изоҳ бергач, атоқли шоирнинг “Бобурнома” асарида келтирилган юқоридаги туш парчасини қиссада айнан келтиради ва шу орқали ўз асарининг реаллигини кучайтиришга уринади. Қолаверса, адиб фикрича, Бобурнинг тушида аён бўлган илоҳий қароматнинг қай тариқа ва қай даража амалга ошганини билмоқ учун “Ўшул фурсатга” Бобур ҳаётида қандай тарихий ҳодисалар юз берганини кузатмоқ лозимдир. Шунини инобатга олиб, адиб ёзади: “Ҳижрий тўққиз юз саккизинчи йил, қаҳратон киш, совук, зимистон тушларнинг бирида Бобур Мирзо яна бир тилсимли туш кўрди. “Бобурнома” да бу туш тавсифи ва у билан боғлиқ баъзи тарихий ҳолатлар шу қадар ҳаққоний ва шу қадар теран инсоний изтироб билан йўғрилганки, бирмунча узунроқ бўлса-да, батафсилроқ кўчирмалар келтириб ўтиш ҳикоямиз мақсадига мувофиқ бўлур”.

Маълумки, ҳижрий тўққиз юз саккизинчи йил кишига келиб Бобур Мирзонинг ишлари юришмайди. У Самарқанддан қувилиб, Андижондан айрилиб, саргардон бўлади. Ана шундай тушқун аҳволда паришон юрган кезларида у Карнон деган жойда қуршовда қолиб, энг сўнгги чорага аҳд қилади. Бу ҳақда у “Бобурнома”да шундай ёзади: “Ўзумни ўлумга қарор бердим. - Ўшал боғда бир сув оқиб келадур эди, вузу қилдим, икки ракат намоз ўқудим, бошимни муножотқа қўюб тилак тилайдур эдимким, кўзим уйқуға борибтур. Кўрадурменким, Хожа Яъқуб Хожа Яҳёнинг ўғли – ҳазрати Хожа Убайдуллонинг набиралари рўбарўйимга аблақ от миниб, кўп жамоати аблақсувор билан келдилар. Дедиларким, ғам емангиз, Хожа Аҳрор мени сизга йибордилар. Дедиларким, биз аларга истиноат теғуруб, подшоҳлик маснадиға ўлтурғузуббиз. Хар ерда мушкул иш тушса, бизни назарға келтуруб ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбиз. Ҳоло ушбу соат фатҳ ва нусрат сизнинг соридур. Бош кўтаринг, уйғонинг”.

Бобур бу тушидан қувониб уйғонади ва ўзини тутиб банди қилишга шайланиб турган Юсуф доруға ва ҳамроҳларини кўради. Тушида азиз авлиё уни хавфдан огоҳ этганлигини англайди.

“Бобурнома” да Хожа Аҳрор қаромати туфайли Қутлуғ Мухаммад барлоснинг улўғ шоирни яшириниб ётган жойидан қийналмай топиши воқеаси ҳам баён этилган: “Мен дедимким, сизлар қайдин келасиз, нечук хабар топдингиз?”

Қутлуғ Мухаммад барлос дедиким, Ахсидин қочиб чикғонда сиздин айрила тушганда Андижон келдимким, хонлар ҳам Андижон келибтурлар. Мен туш кўрдимким, Хожя Убайдулло дедиларким, Бобур подшоҳ Карнон деган кенттадур, бориб ани олиб келингим, подшоҳлик маснади анга тааллуқ бўлубтур. Мен бу тушни кўруб, хушхол бўлуб, улуғ хон, кичик хонга арз қилдум, хонларга дедимким, менинг беш-олти ини-ўғлим бор, яна бир неча йигит қўшунгиз, Карнон тарафдин бориб хабар олайин. Хонлар дедиларким, бизнинг хотиримизга ҳам етадурким, ўшал ерға борғон бўлғай. Ўн киши тайин қилдилар... Бобойи Парғарий дедиким, мен ҳам бориб истармен, ул ҳам икки йигит иниси билан юртимок қилиб отландук. Бу кун уч кундирким, йўл келабиз. Алхамдулиллоҳ, сизни топдук, дедилар.

“Бобурнома”да келтирилган худди шу туш баёнидан Хайридин Султонов “Бобурнинг тушлари” қиссаси сюжетида улуғ ҳукмдор ва шоирнинг руҳий ҳискечинмаларини драматик вазиятда бадий жиҳатдан реал очиб бериш учун фойдаланган. Аммо адиб бу асарда, асосан, “Бобурнома”да келтирилган тушлардан фойдаланган бўлса, Бобур ҳақидаги “Саодат соҳили” номли яна бир қиссасида бошқача йўл тутган. Унда келтирилган тушларда бадий тўқима устуворлиги сезилади.

“Саодат соҳили” қиссасида Ватан соғинчидан ўрганиб, кундан-кунга соғлиғини йўқотаётган Бобур Мирзонинг Агра шаҳрида тошкентлик олим Султон Муҳаммад Ҳофиз Тошкандий (тахаллуси – Ҳофиз Кўйкий) билан учрашиши, дилкаш суҳбатлар қилиши ёритилган. Шундай суҳбатлардан бирида Бобур Ҳофиз Кўйкийга ўз тушининг таъбири ҳақида сўраб қуйидагича мурожаат қилади: “Оллоҳнинг ҳар бандаси гоҳ худ, гоҳ беҳуд тушлар кўрур. Тушда кишига кўп биликсиз нарсалар аён бўлғусидир. Шундай эмасми, мавлоно? Аммо менинг.. Не вақтларким, мен муттасил бир туш кўриб мазмунини англамоқдин ожизман. Тунлар баъзан яккаш бир йўсин манзара намоён бўлур, ўша Фарқатда кўрганим – тошқин сой худудсиз бир денгиз каби айқириб ётади. Сув бетини юпқа муз босган. Қўлимда асо, муз узра шитоб ила қайгадир елиб бораман, ҳар қадам қўйганимда оёғим остида муз қирс-қирс ушалар, муз ҳар қисирлаганда юрагим қалқиб-қалқиб кетар... На денгизнинг поёни бор, на йўлимнинг, ваҳм ичра қаро терга ботиб тентиб юраман. Саҳар чоғи ҳушим бошимдан учиб, не вақт хайрону паришон ўтираман. Сўнг арқони давлат, мунажжимлардан таъбир сўрайман.

Асарда Бобурнинг бу туши бежиз келтирилмаган. Бу билан адиб унинг қалб қийноқларини, юрагидаги армон ва интилишларини, таҳликаю гумонларини очиб беришга интилган. Чунки Бобурнинг тушида ифодасини топган худудсиз бир денгиз каби айқирган тошқин сой у барпо этган улкан давлат рамзини ўзида акс эттирса, унинг бетидеги музлик ўзга мамлакат аҳолисининг Бобурга босқинчи шох сифатида совуқ муносабатда бўлишини билдиради. Шунинг учун Бобур ҳамаша хушёр ва таҳликада бўлгани маълум. Унинг ана шу руҳий ҳолатини тасвирлаш учун ёзувчи Х.Султонов юқоридаги тўқима тушдан ўринли фойдалана олган.

Ўзбек адабиётида Бобур ҳақида йирик жанрда ҳам асар яратилган. Бу таниқли адиб Пиримқул Қодировнинг “Юлдузли тунлар” романидир. Аммо унда Бобурнинг тушларидан фойдаланилмаган. Сабаби, Шўролар даврида бадий ижодда социалистик реализм методини қўллаш талаби туфайли бадий асарларда халқнинг маънавий кадриятлари тизимидан мустаҳкам ўрин олган туш ва туш мотивларидан фойдаланишга қаршилиқ кўрсатилди. Айниқса, тарихий шахслар биографияси ёритилган асарларга нисбатан бундай талаб янада кучлироқ қўйилди.

Шуниси қувонарлики, мустақиллик йилларида яратилган асарларда туш мотивларига мурожаат юксак бадий такомил топганлиги кузатилади.

Умуман айтганда, туш асарларда кўпроқ психологик драматизмни кучайтиришга ёрдам беради. Шу билан бирга ўзидан кейин келадиган композицион қисмларни мантиқан изчил поэтик тамойил асосида бирлаштиришга хизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Бобур З.М. Бобурнома. – Т.: Юлдузча, 1990, 75-бет.
2. Султонов Х. Бобурнинг тушлари. Қисса. - Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993, 233-бет.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада таниқли ўзбек шоири ва давлат арбоби Захириддин Муҳаммад Бобур ҳақида яратилган киссаларда унинг “Бобурнома” асарида келтирилган тушларидан бадиий-эстетик жиҳатдан фойдаланилганлиги хусусида фикр юритилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье говорится о созданных очерках, посвященных известному узбекскому поэту и государственному деятелю Захриддину Мухаммаду Бабуру и его сновидения в знаменитом труде «Бабурнаме», с точки зрения их использования в аспекте художественно-эстетической.

SUMMARY

In article was written about Uzbek poet and statesmen Zahiriddin Muhammad Bobur and his works, his play “Boburnoma” and the usage of literary-aesthetical features of dreams.

ONA TILI DARSLARIDA INTEGRATIV TA'LIM VOSITASIDA TAYANCH KOMPETENSIYALARNI TAKOMILLASHTIRISHNING METODIK ASOSLARI

Himoyeva S.J.

Buxoro davlat universiteti, Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi mutaxassisligi magistranti

Tayanch soʻzlar: integrativ, integratsiya, tayanch kompetensiya, ona tili darsi, boshlangʻich taʼlim.

Ключевые слова: интегративность, интеграция, базовая компетенция, родной язык, начальное образование.

Key words: integrativity, integration, basic competence, mother tongue, primary education.

Respublikamiz taʼlim muassasalarida oʻquvchi-yoshlarning erkin, mustaqil fikrlash, atrofidagi voqeelikka ongli munosabatda boʻlish, daxldorlik va ijtimoiy faollik kabi sifatlarini rivojlantirish, muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirishning moddiy-texnik bazasi yaratildi, meʼyoriy hujjatlar ishlab chiqildi. Sogʻlom bolani voyaga yetkazishda taʼlim tizimining rolini kuchaytirish, boshlangʻich taʼlimning yuqori sifatini taʼminlab, ilgʻor pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini boshlangʻich sinf oʻqituvchilari faoliyatiga joriy qilish uchun zamin yaratildi. Chunonchi, Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha Harakatlar strategiyasida muhim vazifalar sifatida “mustaqil fikrlaydigan, qatʼiy hayotiy nuqtai nazarga ega, Vatanga sodiq yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish” kabilar belgilab berilgan. Bu esa shaxsning intellektual qirralarini shakllantirish, uning jamiyat ishlab chiqarishi va ijtimoiy, siyosiy, madaniy, maʼrifiy hayotida faol va muvaffaqiyatli ishtirokini taʼminlashga zamin yaratadi.

Ma'lumki, kompetensiya atamasi ma'lum sohaga oid bilim, ko'nikma, malaka va tajribalar majmuini anglatadi. Zamonaviy ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil etish asosida kompetensiyalarning quyidagi tavsifi aniqlashtirildi: 1) insonning mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi, jamoaviy qarorlarni hamkorlikda qabul qilishda ishtirok etishga qodirligi bilan bog'liq ijtimoiy kompetensiyalar; 2) jamiyat hayotini tartibga soladigan, intolerantlikning namoyon bo'lishiga to'sqinlik qilish, shuningdek, insonning boshqa madaniyat, til va din vakillari bilan hamjihatlikda yashashga tayyorligini ifoda etuvchi madaniyatlar kompetensiyalar; 3) zamonaviy ijtimoiy hayot va kasbiy faoliyatda alohida ahamiyat kasb etuvchi og'zaki va yozma muloqot ko'nikmalariga egaligini belgilaydigan lingvistik kompetensiyalar; 4) innovatsion texnologiyalarni egallash alohida ustuvorlik kasb etadigan axborotlashgan jamiyatning yuzaga kelishi bilan bog'liq informatsion kompetensiyalar; 5) insonning butun umri davomida nafaqat tanlagan kasbi, balki shaxsiy va ijtimoiy hayotiy zarurat sifatida o'z-o'zini rivojlantirishga doir kompetensiyalar.

Jahonda o'quvchilarni kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan holda o'qitish, ona tilini o'qitish sifatiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni tadqiq etish hamda o'quvchilarda nazariy bilimlarni amalda qo'llash malakalarini rivojlantirishga doir ilmiy tadqiqotlar keng miqyosda olib borilmoqda.

Boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limi sohasidagi kompetensiyaviy yondashuvga ko'ra o'quvchilarning bilim olishlarida o'z kuchiga bo'lgan ishonchni tarbiyalash, ijodiy fikrlashini rivojlantirish, qoidalarni ongli ravishda o'zlashtirishlariga erishish, nutqidagi xatolarni qoida asosida korreksiyalash malakalarini hosil qilish metodikasini rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbekistonda ta'lim-tarbiya sifati, jumladan, boshlang'ich ta'lim samaradorligini oshirish, malakali mutaxassislar bilan ta'minlash, o'quv-uslubiy ta'minotini mustahkamlashga qaratilgan islohotlar natijasida boshlang'ich sinflarda ona tili fanini integrativ yondashuv asosida o'qitish, modulli ta'lim texnologiyalarini qo'llash, o'quv materiallarini strukturalashtirish, ta'lim mazmunini ilmiy tashkil etishga erishilmoqda. Shu bilan birga, boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirishda integrativ vositalardan foydalanishning metodik jihatlarini aniqlashtirish zarurati mavjud. Bu esa o'quvchilarning mustaqil fikrlash malakasini shakllantirishda ona tilidan egallanayotgan bilimlarni amalda qo'llashni o'rgatishning innovatsion yondashuvga asoslangan, integrativ vositalar asosida samaradorlikka erishish metodikasini takomillashtirish dolzarb ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi.

Ona tili fanini o'qitishga bag'ishlangan tadqiqotlarni o'rganib, tahlil qilinganda, metodist olim A.G'ulomov o'z kuzatishlari asosida bunday deb yozadi: «Ayrim o'qituvchilar: «O'quvchi ona tilining qonun-qoidalarini bilsa, aytib bersa, u savodli yozadi», – degan fikrni ilgari suradilar. Bu fikrga qo'shilish ancha qiyin. Ona tilining qonun-qoidalarini bilish boshqa, undan amaliy ish jarayonida foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lish boshqa. Afsuski, ona tili darslarida hamon qonun-qoidalarini bilish bilan uni amalda qo'llash orasida ma'lum tafovut saqlanmoqda».

A.G'ulomov, M.Abduraimovlar tadqiqotlaridan metodik adabiyotlardagi fikrlardan yana shu narsa anglashilib turibdiki, qoidani o'zlashtirish bilan uni qo'llash farqli jarayonlar bo'lib, birinchi harakatning bajarilishi pirovardida ikkinchisi o'z-o'zidan shakllanib qolmaydi: ikkinchisiga ham darslarda yetarli o'rin ajratish, o'quvchilarda tegishli ko'nikma va malakalarni shakllantirish, ijodiy topshiriqlar ustida ishlash, boshqacha aytganda, qoidani o'zlashtirish bilan uni amalda qo'llash jarayonini bir butun holga keltirish kerak. «Lingvistik bilim – ko'nikma va malakalarning asosi» nomli metodik qo'llanmada: «Agar o'quvchi qoidani amalda tatbiq eta olmasa, bunga u emas, balki biz, o'qituvchilar va metodistlar aybdormiz», – deb ta'kidlanadi. Bu fikr unchalik to'g'ri emas, chunki muallim ko'pincha o'quv-metodik majmualardan kelib chiqib dars o'tadi, ayrim hollardagina o'zida to'planayotgan ijobiy xulosalar – tajribasini ishga soladi. Shunday ekan, masalaga kengroq yondashish, mavjud

yutuq va kamchiliklarning ildizini aniqlash maqsadga muvofiqdir.

Nazariy bilimni o'zlashtirish va amalda qo'llash jarayonida egallanishi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarga, ularning hosil bo'lish yo'lida bajariladigan amallarga, an'anaviy metod va usullarga atroficha tavsif berish lozim. Ma'lumki, nazariy bilimlarning bir qismi shu darsning o'zida amalda qo'llanmaydi. Shuning uchun ular (termin, ta'rif, tavsif va tasniflar) o'rganilgandan keyin, faqat mustahkamlanishi kerak. Nazariy bilimlar sirasida nutqning to'g'riligini ta'minlash uchun xizmat qiladigan qoidalargina amalda tatbiq etilishi tabiiy. Bu holatlar farqlanmagan ayrim metodik qo'llanmalarda mustahkamlashga ustuvor ahamiyat berilgan.

Integratsiya yetarlicha namoyon bo'la olgan, turli xarakterli mazmunning singdirilishi natijasida yangi sifatiy holatga o'tishda asosiy omil bo'lib yuzaga chiqqan oluvchi faktor hisoblanadi. Integratsiya chuqur, noan'anaviy ta'lim bilan tavsiflana oluvchi, turfa xarakterdagi katta hajmli o'quv materialining uyg'unlashuvini o'zida namoyon etadi.

«Integratsiya» tushunchasi XVIII asrdayoq Spenser tomonidan izohlangan edi. Integrativ ta'limni yo'lga qo'yishdan oldin, uning tasnifi – integrativ ta'limning sinflarga bo'linishi (klassifikatsiya) borasida ma'lum tushuncha hosil qilish lozim bo'ladi. Pedagogika fanlari doktori, profesor R.A.Mavlonovada bu tasnif quyidagicha ifoda etiladi: – chegaradosh fanlar asosida tuzilgan kurslar; – asosiy fanlar asosida tuzilgan kurslar; – umumiy ilmiy tushunchalar, qonuniyatlar, nazariyalar asosidagi kurslar; – fan evolyutsiyasi bilan bog'liq muammolarni, tabiatni ilmiy nuqtai nazardan o'rganish uslublari, olamning ilmiy ko'rinishini o'rganish asosidagi kurslar; – kompleks ob'ektlar asosida; – turli muammolar asosida; – faoliyat asosida. Binobarin, mazkur tadqiqotda urg'u berib qaralayotgan boshlang'ich ta'limdagi integratsiya o'z atrofida: o'qish, matematika, tabiatshunoslik, rasm, mehnat singari o'quv fanlari hamda ingliz tilini jamlaydi. O'z darsini integratsiyalashgan usulda tashkil etayotgan o'qituvchi boshlang'ich sinf o'quvchisining yoshi, aqliy rivojlanish darajasi va albatta qiziqishlari doirasiga mos tarzda vosita va usullar tanlaydi.

Integratsion dars loyihasingiz tematikasi o'quv dasturining qaysidir masalasiga tegishli bo'lishi mumkin, bunda alohida qaralgan iqtidorli o'quvchilar va umuman, sinf o'quvchilaridagi mazkur mavzu yuzasidan o'zlashtirish darajasini belgilovchi bilimni chuqurlashtirish, o'rganish jarayonini differensiallashtirish maqsad qilib olinadi.

Integratsion dars odatdagi darslardan:

- aniqligi, ixchamligi, o'quv materialining zich ko'lami;
- darsning harbir bosqichida integratsiyalanayotgan o'quv fanlarining har tarafлама mantiqiy shartlanganligi;
- berilayotgan o'quv materialidagi keng ko'lamli axborotga egaligi bilan ajralib turadi.

Integratsiyalashgan darsda maqsadni bir necha fanlarning aloqadorligini inobatga olgan holda belgilash lozim bo'ladi. Bunday mashg'ulotda o'quvchiga beriladigan topshiriqlarning optimal yuklama ko'lamini zimdan hisob-kitob qilib olish kerak. Mashg'ulotni olib boruvchi bir necha o'quv fanlari o'qituvchilarining darsdagi faoliyati, hatti-harakati muvofiqlashtirilishi shart. Mazkur mashg'ulotlarning pirovard natijada xulosalanishi talab qilinadi.

Integratsiyalashayotgan fanlarning bittasi asosiy deb olinishi dardor. Misol uchun, boshlang'ich sinflarda o'tiladigan 2-sinfonati darsida integratsiya va integrativ vositalardan foydalanish jarayonini ko'rib o'tsak. «Shahar, qishloq, ko'cha, daryo nomlarida bosh harf» mavzusidagi mashg'ulotni o'tkazish uchun o'qituvchi o'z ish faoliyatini quyidagi ketma-ketlikda rejalashtirarkan, bu bilan u ta'lim mazmuniga qo'yilgan talablarga mos keluvchi darsni loyihalashtirgan hisoblanadi. Ushbu mashg'ulotni tabiatshunoslik, matematika, odobnoma darslari hamda ingliz tilifanlari, texnikvositalar bilan uyg'unlashtirish mumkin bo'ladi. Boshlang'ich sinf onatili darslarini integrativvositalarasosida tashkil etishda, qurilishkonstruktorklik va texnik, kompyuter o'yinlaridan foydalanish maqsadga muvofiq

bo‘lib, shu turdagi o‘yinlar ko‘magida o‘qituvchi hamda o‘quvchining kreativligi oshadi. Bunda o‘quvchilar ijodkorligi uchun audiovizual-multimedia vositalari va texnik predmetlarga o‘rin ajratiladi. Bunday o‘yinlar bolalarning mazkur yosh xususiyatlariga mo‘ljallangan bo‘lishi bilan birga, ulardan mustaqil syujetli o‘yinlarda, o‘quvchilarning tadqiqotchilik xususiyatlarini takomillashtiruvchi bilishga oid o‘yinlarda foydalanish mumkin.

Shuningdek, dars jarayonida tayanch kompetensiya (kommunikativ, axborot bilan ishlash, shaxs sifatida o‘z-o‘zini rivojlantirish, ijtimoiy faol fuqarolik, umummadaniy)larni shakllantirishga yo‘naltirilgan topshirig‘ini bajarish jarayoniga oid elektron taqdimotlar, darsning integratsion qiyofasini ta‘minlovchi: tabiatshunoslik, matematika, ona tili va odobnoma, jismoniy madaniyat singari fanlararo bog‘liqlikka ishora qiluvchi turli video roliklarni namoyish etish o‘rinlidir.

Shunday qilib, integratsion ta‘limning samarasi ta‘lim shaklini to‘g‘ri, pedagogik asoslangan tarzda tanlash bilan keskin ravishda bog‘liq bo‘lib, bunda har uch turdagi: ta‘limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi maqsadlarning chuqur tahlili talab qilinadi. Predmetlararo integratsiyani, shuningdek, sog‘lom muhit, o‘zaro hurmat va ijodiy hamkorlik hukm surgan pedagogik jamoadagina amalga oshirish mumkin bo‘ladi.

Integratsion darsning yutuqli jihatlari quyidagilardan iborat:

1. Bu turdagi mashg‘ulotlarda bola olamni bir butun, yaxlit holda tasavvur etishni boshlaydi.
2. Bola potentsiali rivojlanadi, tevarak-atrofnii katta qiziqish bilan o‘rganishga kirishadi, hodisalar uning ongida mantiqiy, fikriy, sababli yechimni qidirib topishga unday boshlaydi. Natijada, muloqot qobiliyati, taqqoslash-qiyoslash, umumlashtirish va xulosa qilish qobiliyatlari taraqqiy etib boradi.
3. Mashg‘ulot shakli standart emasligi bilan qiziqarli – bunday darslarda rivojlantiruvchi maqsad ayniqsa, yuqori darajada ta‘minlanadi.
4. O‘qituvchi kreativligi, kasbiy kompetensiyasini o‘stiruvchi asosiy omillardan hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni. 2017 — 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha HAKAKATLAR STRATYEGIYASI
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining O‘rta va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi davlat ta‘lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risidagi qarori. Toshkent, 2017 yil 6 aprel, № 187.
3. Mavlonova R.A. Boshlang‘ich ta‘limning integratsiyalashgan pedagogikasi. Metodik qullanma. - T.: Nizomiy nomidagi Toshkent davlat universiteti, 2005. [http:// library.ziyouet.uz/ru/book/33810](http://library.ziyouet.uz/ru/book/33810). Murojaatsanasi: 2016 yil 24 mart.
4. OECD Reviews of Evaluation and Assessment in Education «Synergies for Better Learning». OECD publishing, PARIS CEDEC. 2013.
5. Qosimova K. vaboshq. Ona tili: 2-sinf uchun darslik/. - Qayta ishlangan o‘n to‘rtinchi nashri. -T: Cho‘lpon nomidagi NMIU, 2018. —144 b.

РЕЗЮМЕ

Maqolada boshlang‘ich sinflarda ona tili darslarini o‘qitishda, o‘quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirishda interativ vositalardan foydalanish, integratsion darslarni tashkil etish yuzasidan fikr-mulohazalar bildirilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы использования интерактивных инструментов для преподавания уроков родного языка в начальной школе, формирования базовых компетенций у учащихся и создания интегрированных уроков.

SUMMARY

The article discusses the use of interactive tools for teaching native language lessons in elementary school, the formation of basic competencies in students and the creation of integrated lessons.

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ИЖОДКОР ШАХСНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ АЙРИМ ПСИХОЛОГИК ЖИҲАТЛАРИ

Самарова Ш. Р.

п.с.ф.н., доцент, Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: таълим-тарбия, ижодий тафаккур, шахс, шахсни тарбиялаш, ижодкор шахс, таълим психологияси, бихевиористик ёндашув, когнитив ёндашув, ёш психологияси, ақлий-физиологик имконият

Ключевые слова: образование и воспитание, творческое мышление, личность, воспитание личности, творческая личность, педагогическая психология, бихевиористический подход, когнитивный подход, возрастная психология, интеллектуально-физиологический потенциал.

Key words: education and upbringing, creative thinking, personality, personality upbringing, creative personality, pedagogical psychology, behavioral approach, cognitive approach, developmental psychology, intellectual and physiological potential.

Бугунги кунда, юртимизда юз бераётган улкан ўзгаришлар барча соҳаларга, шунингдек, таълим жараёнига ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қолмапти. Ижодкор, фаол, мустақил фикрловчи шахсни тарбиялаб вояга етказиш учун таълим тизимида муҳим ўзгаришлар ва қайта қуриш ҳаётий зарурат бўлиб қолмоқда. Шу боисдан, таълимда туб ўзгаришлар яшаш, фаол, ижодкор, ақлзаковатли, зиёли мутахассисларни тайёрлашнинг илмий асосларини яратиш қатор фанларнинг, шу жумладан, педагогик психологиянинг долзарб вазибаларидан бири сифатида майдонга чиқмоқда.

Шунингдек, бугунги кун жаҳон педагогикаси ва таълим-тарбия психологияси олдида турган муҳим масалалардан яна бири, нафақат билимли, балки ижодий тафаккур соҳиби бўлган, мустақил фикрловчи шахсни шакллантиришнинг йўл, усул ва воситаларини излаш асосий масалалардан ҳисобланади.

Маълумки, ижодий фикрловчи, ақлан етук, руҳан тетик, маънан баркамол шахсни шакллантириш ғояси инсониятнинг пайдо бўлиши давридан бошланган бўлиб, у шу даврлар оралигида босқичма-босқич ривожланиб келмоқда. Ижодкор шахсни тарбиялаш билан боғлиқ ибтидоий тушунчалар бугунги кунда ҳам қадимий реликтлар тарзида талқин этилмоқда. Ижодкор шахсни тарбиялаш масаласи тарихига назар ташлайдиган бўлсак, исломгача бўлган қадимий реликтларнинг мазмуни инсонни руҳан ва жисмонан ёвуз руҳлардан халос этиш, сақлаш, уларда яхшиликнинг доимо ғалабасига ишонч ҳиссини шакллантириш, қалб поклиги, жисм соғломлигига даъват этувчи дастлабки тасаввурлардан иборат бўлган.

Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, юртимизда яшаб ижод этган мутафаккирларимиз томонидан ҳам ўз даврида таълим жараёнида ижодкор шахсларни тарбиялашда ўқитишнинг қандай усул ва воситаларидан фойдаланиш лозимлиги борасида аҳамиятли фикр-мулоҳазалар ўртага ташланган. Жумладан, комусий олим Абу Райхон Беруний ўз асарларида бу борадаги масалаларга алоҳида тўхталиб, ўқувчи шахси, тафаккурини ривожлантириш учун таълим беришда кўпроқ қайси томонларга эътибор бериш кераклигини баён қилади. Хусусан, олимнинг таъкидлашича, ўқитишда ёдлатиш эмас, балки тушуниш, мантикий фикрлаш, хулосалар чиқариш йўлига амал қилиш муҳимдир.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, бугунги кунда таълим жараёнида ижодкор шахсни тарбиялашда педагогик психологиянинг олдида турган қуйидаги долзарб муаммоларни белгилаш мумкин:

- таълим масканларида ўқувчи-талабаларни ўқитиш, шахс сифатида шакллантириш (ижтимоийлашув) жараёнини ҳозирги замон талабларига жавоб бера оладиган методлар (услублар, шакллар), воситалар, усулларни янги мазмун билан бойитиш, монологик ўқитиш тизимидан диалогик, инновацион (янгиликка асосланган), ҳамкорлик (ўқитувчи билан талабалар фаолиятини уйғунлаштириш) сингари таълимнинг янги турларига ўтиш;
- мутахассислар тайёрлаш бўйича ўқув режаси, дастури ва уларга асосланиб чоп қилинадиган дарслиқлар, ўқув қўлланмалар, ишланмалар, маъруза матнларини қайтадан кўриб чиқиш, уларни мамлакатимиз ҳудудлари хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда такомиллаштириш, янада пухталаштириш, мутахассисликка бевосита алоқаси бўлмаган ўқув фанларини (материалларини) оқилона қисқартириш ва таълимда инсон омилини ҳисобга олиш;
- таълим-тарбия жараёнида ўқувчи-талабаларда фикрлашни шакллантириш, уларни ижодий изланишга ўргатиш, танқидий тафаккурни таркиб топтиришга эришиш;
- таълим муассасаларида истеъдодли талабалар фаолиятини ташкил қилиш, уларда истеъдод топшириқлари ранг-баранглигини таъминлаш ва уларни ечишни уддалаш лаёқатини шакллантириш, ижодий унсурларнинг мавжудлиги ва узлуксизлигини англаб етиш, башорат қилиш лаёқатини ривожлантириш, ўқувчи-талабаларни ностандарт топшириқларни бажаришга йўналтириш, ижодий изланишни хоҳиш, лаёқат, майл ва мотивидан келиб чиққан ҳолда ташкил қилишни йўлга қўйиш;
- таълим жараёнида муаммоли вазиятларни юзга келтириш (масалан, ижодкорлик, ижодий фикрлашнинг асосий омилларига тавсиф бера оласизми?).

Ушбу вазиятни янада яққоллаштириш учун «Ижодкор шахснинг психологик портретини ҳамда жисмоний тузилишини кўз ўнгингизга келтиринг, уни тасаввур қилинг» деган йўлланма беришнинг ўзи кифоя.

Шунингдек, мураккаб топишмоқ шаклидаги тестларни талабалар ихтиёрига бериш. Масалан, бир йигит билан киз хордиқ чиқариб ўтирган эди, йўловчилардан бири кизга «бу ким?», деб савол билан мурожаат қилди ва у шундай жавобни эшитади: «бу йигитнинг онаси мени онамнинг қайнонаси бўлади». Муаммо ўз ечимини кутади, киз ким билан ўтирган экан? – таълимни фаол услублар негизида қуриш лозим, токи бунда ўқитувчи билан талаба ҳамкорлиги устувор ўрин эгалласин. Тест,

бахс, ишбилармонлик ўйинлари, мураккаблаштирилган педагогик муаммо, эвристика, тренинг, психодрама, бошқотирма, фикрлар жанги каби фаол, мустақилликка етакловчи ўқитиш методлари ва шакллари таълимнинг негизига айланишини таъминлаш.

Таъкидлаш жоизки, ижодкор шахсни тарбиялаш бўйича бугунги кунда таълим-тарбия тизимидаги ўрни келганда, айрим анъанавий дарс шаклини сақлаб қолган ҳолда, унга турли-туман таълим олувчилар фаолиятини фаоллаштирувчи, ўқувчиларни ижодий фикрлашга ундовчи интерфаол таълим методлари билан бойитиш мақсадга мувофиқдир. Зеро, дарс жараёнини оқилона ташкил этиш, таълим берувчи томонидан таълим олувчиларнинг қизиқишини орттириб, таълим жараёнидаги фаоллиги муттасил рағбатлантирилиб турилиши, ўқув материални кичик-кичик бўлақларга бўлиб, уларнинг мазмунини очишда турли хил замонавий таълим технологияларидан фойдаланиш ва таълим олувчиларни амалий машқларни мустақил бажаришга ундаш мустақил фикрловчи, ижодкор шахсларни тарбиялаш гаровидир.

Бугунги кунда рақобатчиликка асосланган бозор иқтисодиёти тезкор, тадбиркор, шароитга кўра иш тута биладиган, мақсадга эришиш йўли, усул ва воситаларини зудлик ва оқиллик билан янгилай оладиган фаол шахсларга муҳтожлик сезмоқда.

Шунинг учун Ғарб давлатларида таълим ва тарбия тизимида бихевиористик ёндашувдан когнитив ёндашувга қараб силжиш кузатишмоқда. Инсон фаолиятини баҳолашда когнитивизм ўтган асрнинг 60-йилларигача бўлган педагогика ва психологияда ҳукмрон бўлган бихевиористик ёндашувдан қуйидагича фарқланади: а) бихевиористик ёндашувда инсон хатти-ҳаракатлари ташки муҳит таъсири билан белгиланадиган, кўп ҳолларда онгсиз реакциялар мажмуаси сифатида тушунилади; б) когнитив ёндашувда бу хатти-ҳаракатларда онглилик, таълим асосида ҳосил қилинган малака ва кўникмалар устунлиги тан олинади.

Булардан кўриниб турибдики, бихевиористик ёндашувда инсон таълим-тарбияси суст, когнитив ёндашувда эса улар фаолдир. Бозор иқтисодиётида яшаш шарти эса инсоний фаолликни талаб қилади. Шунинг учун ҳам АҚШ ва бошқа Ғарб давлатларида ўтган асрнинг 60-йилларидаёқ когнитивизм зудлик билан педагогика, педагогик психология ва дидактика тизимларига кириб кела бошлади.

Ўша даврда анча оммалашган таълимнинг вербал (яъни, таълим-тарбия жараёнидаги коммуникатив мулоқотда таълим олувчининг фаоллиги ва ўзлигини намоён қилишга йўналтириш) усуллари билан бирлашиб, педагогик психологияда онгли, вербал, когнитив таълим йўналишлари шаклланди.

Мазкур йўналишда таълимни ташкиллаштириш, таълим усулларини тўғри танлаш ва қўллаш, таълим сифатини ошириш, таълим жараёнида ижодкор шахсни тарбиялашда қуйидагилар таълим марказига кўтарилди:

- когнитивлик – шахсни фикр юритиш жараёнига етаклайдиган, билиш фаолиятини ноаниқ, номаълум янги унсурли масала моҳиятига киришга ундайдиган ва уларни ҳал қилишга йўналтирадиган ҳамда билим ва маълумотларнинг шахс онги, мустақил фикр юритиши, ижодкорлик қобилиятининг ўсишига ва ақлий жиҳатдан тараққий этишига олиб келадиган таълимий фаолиятдир;
- диалогли таълим – ўқув мавзуси ёки муаммони гуруҳ шароитида ўқитувчи билан биргаликда ва ҳамкорликда муҳокама қилиш орқали таълим олувчиларни нафақат фаоллаштириш, балки ижодий муҳит яратиш ва фикрлар алмашинувини таъминлаш орқали ҳар бир таълим олувчининг манфаатдорлигини таъминлаш. Бу орқали ўқувчи-талаба ўқув жараёнининг

объектидан унинг субъектига айланади;

- онглилик – таълим жараёнига онгли муносабатни намоён қилиш, берилган топшириқ ёки вазифаларни фикрий жараёндан ўтказиш орқали индуктив хулосалар чиқаришга лаёқатлилик.

Табииyki, юқоридаги мезонлар ўқувчи-талабаларда ижодий ва эркин фикрлаш, фаоллик ва ўз нуқтаи назарини таҳлил қилишга имкон яратиб, уларда ташаббускорлик, билимдонлик ҳамда ўз ақлий имкониятларидан тўлиқроқ фойдаланиш имкониятини таъминлайди.

Педагогик психологияда ижодкор шахсни тарбиялашда таълимни ташкил этиш, таълим жараёнида таълимнинг интерфаол усулларидан кенг фойдаланиш ижодий тафаккур соҳибини тарбиялашнинг асосий педагогик-психологик омилларидан бири сифатида қаралади.

Таълим олувчиларни ижодкорликка ундовчи интерфаол таълим методларининг педагогик-психологик моҳияти шундаки, оддий мунозарада баҳслашувчилар кўпроқ онгли, асосли фикрларни баён этишга ҳаракат қиладилар ва мустақил фаолият юритиш натижасида таълим олувчи шахсида ижодкорлик хислатлари шаклланади.

Бунда баҳслашувчиларга мияга қандай фикр куйилиб келса, уни танқидсиз ва асосламай эркин, «тилга нима келса», лекин навбатма-навбат айтиш имконияти берилади. Бу нарса кўпроқ муаммо анча нотаниш, савол мураккаб ёки ноаниқ бўлган шароитларда қўл келади. Яъни бунда «эркин ассоциациялар»га имкон берилади ва охир-оқибат талабанинг ўзи муаммонинг маълум рационал «мағзни» ажратиб олади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, бугунги кунда таълим жараёнида ижодкор шахсни тарбиялашнинг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- «таълимни индустриллаштириш», яъни компьютерлаштириш ва технологиялаштириш асосида ҳозирги замон жамиятининг ақлий фаолиятини кучайтириш;
- таълимнинг ҳозирги вақтгача устунлик қилган ахборот берувчилик шаклларида фаол ўқитиш методлари ва шаклларига ўтиш. Бу йўналиш «хотира мактаби»дан «тушуниш мактаби», «тафаккур мактаби»га ўтишдан иборат;
- ўқув-тарбиявий жараёни ташкил қилиш ва бошқаришда қатъий белгиланган назорат усулларидан ривожлантирувчи, фаоллаштирувчи, такомиллаштирувчи усулларга ҳамда ўйин усулларига ўтиш. Бу эса таълим олувчиларнинг ташкилий-ижодий, мустақил фаолиятини қўллаб-қувватлаш ва уни ривожлантириш имкониятини яратади;
- таълим олувчи ва педагог ўртасидаги ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятни ташкил этиш, яъни таълим олувчиларни биргаликдаги жамоа фаолиги сифатидаги иштирокни таъминлаш. Бунда асосий урғу ўқитувчининг билим бериш фаолиятидан талабанинг билим олиш фаолиятига ўтказилади. Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети талабаларида мустақил фикрлаш ва ижодкорлик қобилиятини шакллантиришга йўналтирилган таълим жараёнларини кузатишларимиздан маълум бўлишича, мустақил фикрловчи, ижодкор шахсни тарбиялаш жараёнида воқеалаштириш усуллари жуда кўп ва ранг-барангдир.

Улардан асосийлари сифатида қуйидагиларни санаб ўтишимиз мумкин:

- ҳар бир машғулотда ўқувчи ўқитувчи дарслик талаби асосида унга берган, етказган билимларни такрорлаши эмас, балки унинг йўлланмаси билан янги билим ҳосил бўлишини таъминлаши лозим. Бу эса фикрлаш ёрдамида билим олувчида билишга интилишнинг амалий кўникмасининг

- шаклланишига олиб келади;
- дарсда ўқувчи сушт тингловчи эмас, балки изловчи, қиёсловчи, кашфиётчи бўлиши керак. Шунинг учун ўқувчи ёки талаба оғзидан чиққан ҳар бир сўз, фикр, ҳукм, баён унинг ўзиники бўлмоғи шарт. Албатта, ўқувчида туғилган бу фикр оламшумул кашфиёт ёки бирор чигал муаммонинг счими ҳам, ўқитувчи (дарслик) берган ахборотнинг соддагина такрори ҳам бўлмаслиги мумкин. Бундай таълим усули ўқувчи-талабада мустақиллик, масъулият, ўз менлигини англаш, ижод, бунёд қилиш руҳини тарбиялашга хизмат қилади. Нағжада ўқитувчи билан тингловчилар орасида дарс жараёнидаги алоқа – муносабат жуда қўп ҳолларда жонли оғзаки мулоқот, қолаверса, баҳс тусини олиши мумкин;
  - ўқитувчининг таълим олувчига берадиган изланиш ва фикрлаш йўлланмаси шундай бўлмоғи лозимки, синф ёки гуруҳдаги ўқувчиларнинг изланиш ва ижод маҳсули айнан бир хил бўлмаслиги – моҳиятан бир йўналишда бўлиб, лекин шаклан ҳар хил бўлмоғи лозим. Шундагина ҳар бир таълим олувчи ўзлигини мумкин қадар ёрқинроқ ифода этиш имкониятига эга бўлади ва уларда ҳар бир машғулотда мусобақа руҳи етакчилик қилади;
  - дарс жараёнида (уй вазифасини бажариш ва уни синфда, аудиторияда таҳлил этишда) ўқувчи-талаба ўқитувчи йўлланмаси асосида изланар, фикр қилар, бирор нарсани топар, бирор хулоса ва ҳукмга келар экан, у ўз фикрини асослаш ва исботлашга, ҳимоя қилишга интилоғи зарур.

Адабиётлар:

1. Каримова В.М. Аудиторияда баҳс-мунозарали дарсларни ташкил этишнинг психологик технологияси. – Т.: «Университет», 2000.
2. Матюшкин А.М. Некоторые проблемы психологии мышления. «Психология мышления». / Сборник переводов с английского и немецкого под ред. А.М.Матюшкина. - М.: «Просвещение», 1965.
3. Рахманова Н.Р., Умаров Б.М. Психологические основы учебно-познавательной деятельности вуза. – Т.: ИПТД имени Гафура Гуляма, 2008. -С. 67.

РЕЗЮМЕ

Мақола ўқувчи-талабаларда ижодкорлик қобилиятини шакллантиришнинг ижтимоий-психологик омилларига бағишланган бўлиб, унда таълим олувчилар фаолиятини фаоллаштирувчи, мустақил фикрлашга ундовчи интерфаол таълим методлари ҳамда таълим жараёнидаги бихевиористик, когнитив ёндашувлар орқали таълим олувчиларда мустақил фикрлаш, ижодий тафаккурни шакллантиришнинг ўзига хос жиҳатлари таҳлил этилган. Шунингдек, мақолада ижодкор шахсни тарбиялаш жараёни ва унинг психологик механизмлари, компонентлари, яратилаётган янги авлод дарсликларининг ижодкор шахсни тарбиялашдаги ўрни масалалари камраб олинган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена психологическим факторам формирования творческого мышления у студентов и учеников. В ней анализируются методы активизации деятельности обучающихся, интерактивные методы, формирующие креативность, а также бихевиористические и когнитивные подходы развития творческого мышления личности. Также в статье охватываются задачи, принципы, механизмы и компоненты развития творческой личности при создании учебного нового поколения, когда особое место уделяется воспитанию творческой личности.

SUMMARY

The article is devoted to the psychological factors in the formation of creative thinking in students and pupils. It analyzes the methods of activating the activities of students, interactive methods that shape creativity, as well as behavioral and cognitive approaches to the development of creative thinking of a

person. The article also covers the tasks, principles, mechanisms and components of the development of a creative person when creating textbooks of a new generation, when a special place is given to the education of a creative person.

TEKNOLOGIYA DARSLARIDA O'QUVCHILARNING IJODIY QOBILİYATLARINI SHAKLLANTIRISHNING ZAMONAVIY USULLARI

Karimova M.N.

Buxoro Davlat Universiteti "Mehnat ta'limi" kafedrasi katta o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: mehnat, dars, interfaol pedagogik texnologiyalar, ta'lim mazmuni, ijodiy qobiliyat, taqdimot, bilish, anglash, baholash.

Ключевые слова: работа, урок, интерактивные педагогические технологии, образовательный контент, творческие способности, презентация, знания, понимание, оценка.

Key words: work, lessons, interactive pedagogical technologies, educational content, creativity, presentation, knowledge, understanding, assessment.

Axborot oqimi keskin ortgan, turli yangiliklar hayotimizga shitob bilan kirib kelayotgan davrda mustaqil tanqidiy fikrlash ko'nikmalariga ega bo'lgan, yangiliklarni o'rganishga doim tayyor bo'lgan, hamkorlikdan cho'chimaydigan, muloqotga erkin kirisha oladigan shaxsni tarbiyalash ta'lim-tarbiya jarayonining asosiy maqsadi bo'lishi kerak va bu borada ta'limda yangi texnologiyalarning qo'llanishiga yo'l ochilishiga erishish yo'lidagi to'g'ri qadamdir.

Shunday ekan, o'quvchilarni mehnat faoliyatiga tayyorlashda kasb tanlash izchilligini takomillashtirish bilan bir qatorda mehnat ta'limi va tarbiyasi jarayonida ijodkorlik fazilatlarini shakllantirishga e'tiborni qaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu o'rinda 1-jadvalda «ijod» so'zining lug'aviy ma'nosi keltirilgan.

1-jadval. «Ijod» so'zining lug'aviy ma'nolari

Ijod; ijodkor; ijodkorlik		
O'zbek tili izohli lug'atida	Falsafa izohli lug'atida	Pedagogik atamalar izohli lug'atida
Ijod – yaratish, kashfetish; vujudgakeltirish: 1. Badiiy, ilmiy, san'atga oid asar yoki moddiy boylik yaratish, vujudga keltirish; yaratuvchilik faoliyati. 2. Yaratuvchilik faoliyati mahsuli, samarasi	Ijod – insonning yangilik yaratishga qaratilgan konstruktiv faoliyati. Ijod bir necha ko'rinishga ega bo'ladi: ilmiy, badiiy, texnik va boshqalar. Ijodfan, texnika va madaniyatni boyitadi, bilimni rivojlantiradi	Ijod – o'quvchi va talabanning yaratuvchanligi, kashfiyoti; mustaqil yaratuvchanlik
Ijodkor – ijod etuvchi, yuzaga keltiruvchi; yaratilgan narsa egasi		Ijodkor – ijod xususiyatiga ega bo'lgan o'quvchi

Ijodkorlik – ijodkorishi, ijodkorga xos faoliyat, yaratuvchilik	Ijodkorlik – yangi moddiy va ma'naviy qadriyatlarini yaratish bilan natijalangan faoliyat turi
---	--

O'quvchilarning ijodiy faoliyatlari, malakalari badiiy adabiyotlarni idrok etish, san'at asarlari, musiqa, tasviriy san'at, arxitektura, teatr, kino, qo'g'irchoq san'ati, voqelikka estetik munosabatlari, estetik didlarida ko'proq ko'zga tashlanadi va shular orqali o'quvchilarda mehnatda ijodkorlik malakalari hosil bo'ladi, shakllanadi va rivojlanadi. Bularsiz o'quvchilar ijodkorligini tasavvur qilish qiyin.

Har bir o'quvchida ijodkorlikning o'ziga xos fazilatlarining shakllanish darajasini nazorat qilish o'qituvchining asosiy vazifasi hisoblanadi. Chunki buning natijasida o'quvchilarda tashabbuskorlik, halollik va intizomlilik kabi xislatlar shakllanadi.

Barcha texnologiyalar o'qituvchi va o'quvchi faoliyatining anglanganligi, samaradorlik, harakatchanlik, mantiqiylik, yaxlitlik, ochiqlik, loyihalashtirilganlik; o'quvchilarning o'quv jarayonidagi mustaqil faoliyati ta'lim vaqtining 60-90% ini tashkil qilishi; shaxslashtirish kabi umumiy belgilarga xosdir. Ayniqsa, texnologiya darslari orqali o'quvchilarda ijodkorlikni shakllantirish va bolaning mehnatga bo'lgan munosabati muhim ahamiyat kasbetadi.

Ibn Sino, Farobiy, Naqshbandiy, Kaykovus, Navoiy, Termiziy kabi allomalimiz o'z asarlarida mehnat tarbiyasini ulug'lashgan.

Hozirgi kundagi olimlarimizdan R.Mavlonova, X.Egamov, I.Choriyev, N.Shodiyev, M.Magdiyev, Sh.Sharipov, N.Muslimova X.Sanaqulovlar ham o'zlarining ilmiy tadqiqot ishlari, darslik va uslubiy qo'llanmalarida bu boradagi o'z fikrlarini bayon etganlar.

Texnologiya ta'limi o'qituvchi rahbarligida o'quvchilar tomonidan bajariladigan aqliyva jismoniy harakatlar jarayonidan iborat bo'lib, yakuniy natijada ularning mehnat qurollari, vositalari va jarayonlari haqidagi bilimlarni hamda ma'lum sohadagi ishlab chiqarish mehnatini bajarish uchun zarur bo'lgan amaliy ko'nikma va malakalarni egallashlari, ongli ravishda kasb tanlashga hamda jamiyat va shaxs farovonligi yo'lida mehnat faoliyatiga qo'shilishlariga imkon beruvchi shaxsiy sifatlar va tafakkur tarzini rivojlantirishga qaratilgan.

Texnologiya ta'limi darslaridagi ta'lim-tarbiyaviy vazifalar umumiy o'rta ta'lim maktablaridagi mehnat ta'limining umumiy vazifalaridan kelibchiqib, quyidagi mashg'ulot turlari jarayonida amalga oshiriladi:

- umumiy va badiiy mehnat;
- umumiy texnologiya asoslari.

Boshlang'ich ta'limning 1-4-sinf o'quvchilari qog'oz va kartonni chiziqlar bo'yicha qirg'ich va bukish hamda shu kabi operatsiyalarni bajarishni o'rganadilar. Ayni paytda ular detallarni turli usullarda birlashtirish va mustahkamlashni mashq qiladilar. Gazlama bilan ishlash bolalarning natural ipak va juntolali materiallar, to'qimachilik sanoati mahsulotlarini bilishi, namuna, rasm, chizma va berilgan o'lchamlar bo'yicha andoza bichib olish bilan ilk bor tanishtirishni o'zi chiga oladi. Texnik modellash mashg'ulotlarida namuna, rasm va chizmalar, berilgan o'lcham, konstruktor naborining detallari yoki turli materiallarni qo'llab og'zaki tasvirlash bo'yicha texnik o'yinchoqlar, modellar va maketlar tayyorlash nazarda tutiladi.

Qishloq xo'jalik mehnati bo'yicha mashg'ulotlarda 2-sinf o'quvchilari kuzda o'quv tajriba maydonchasida o'stirilgan o'simliklarning urug'larini to'playdilar, o'tgan yil

davomida maydonchada qilgan ishlariga yakun yasaydilar, maktab ko'rgazmasi uchun eksponatlarni ajratadilar. Shundan so'ng o'quvchilar o'quv tajriba maydonchasidagi o'zlariga tegishli bo'lgan yerni qishga tayyorlaydilar, ya'ni uni o'simlik qoldiqlaridan tozalaydilar, tabiiy va mineral o'g'itlar soladilar, yerni chopadilar. Bu ishlar jarayonida ular shaxsiy gigiyena qoidalariga rioya qiladilar.

Kuz oylarida 1-4-sinf o'quvchilari xona o'simliklarini nur va issiqlikka moslab joylashtirish bilan tanishadilar, ularga suvni to'g'ri quyish, tuproqni yumshatish, o'g'itlash, gultuvaklar hamda deraza tokchalarini yuvishni o'rganadilar. Bahorda o'quvchilar o'simliklarning qalamchalarini tayyorlash va ekish, ularni parvarish qilishni o'rganadilar. Shundan so'ng o'quvchilar ildiz olgan qalamchalarni gultuvaklarga ekadilar.

Bahorda 1-4-sinf o'quvchilari bilan ajratilgan yerda katta va mas'uliyatli ish olib boriladi. O'quvchilar o'zlariga ajratilgan yerni ekinga tayyorlar ekanlar, yerni qayta chopadilar, xaskash bilan tekislaydilar. Egatolib, qatororalarini belgilaydilar. Ishning keyingi bosqichi ildiz mevalar va bir yillik dekorativ o'simliklarning nomlari bilan tanishish va ularni ekishga tayyorlashdan iborat. O'quvchilar bu o'simliklarning urug'ini sepish va ularni parvarish qilishni o'rganadilar. Bu ish jarayonida o'quvchilar madani yekinlarni hollarini begona o'tlardan farqlash, o'simliklarni to'g'ri sug'orish, tagini yumshatish va shukabilarni o'rganib olishlari kerak bo'ladi.

Tabiiy material bilan ishlash alohida qiziqish uyg'otadi. o'quvchilarloy, plastilin va tabiiy materiallardan qushlar, jonivorlar, ertak qahramonlarining shakllarini yasaydilar.

4-sinfda mehnat ta'limi darslarida o'quvchilar avvalgi sinflarda egallagan malaka va ko'nikmalaridan foydalanib, xilma-xil shakllarni yasaydilar, kengroq doiradagi yangi bilim va ko'nikmalarni egallaydilar. Bu malaka va ko'nikmalar ularga ishlarida yordam beradi, konstruktorlik, texnik ko'nikma va qobiliyatlar asosini rivojlantiradi, ularning politexnik bilim darajalarini kengaytiradi, o'simliklar hayoti tabiatini muhofaza qilish kabi tasavvurni rivojlantirishga yordam beradi. Bu sohaning o'ziga xos muhim xususiyati o'quvchilarning ijodiy faolligini rivojlantirishga qaratilganligidir. Boshmaqsad esa o'quvchilarni mustaqil mehnat faoliyatiga tayyorlash, keng bilimlarga ega, madaniyatli, ijodkor, tashabbuskor hamda tadbirkor shaxsni rivojlantirish hamda tarbiyalashdan iborat bo'ladi.

O'qituvchi oldiga qo'yilgan maqsadlar, ularni mukamallashtirish o'quv-tarbiya jarayonining alohida bo'g'inlarini qayta yo'naltirish hamda takomillashtirishni talab qiladi. Ya'ni, ta'lim jarayonini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Pedagogik texnologiyaning tarkibiy elementlari bo'lgan ta'limning interfaol metodlari (noan'anaviy o'qitish) orqali o'qitish o'quvchilarda ijodiy qobiliyatlarni shakllantirishga qulay imkoniyat yaratadi. «Noan'anaviy o'qitish usullaridan foydalanishdan maqsad, uning afzalliklari, darsning samaradorligini oshirish tamoyillarini» degan savolga quyidagicha javob berish mumkin:

1. Noan'anaviy o'qitish eng sodda, qulay usul.
2. Mustaqil fikrlashni o'rgatadi.
3. Ko'ptarmoqli.
4. Sodda va oson.
5. Bilimni oshiradi.
6. Vaqtdan yutiladi.
7. Qiziqarli o'tadi.
8. Darsning samaradorligini oshiradi.
9. Dunyo qarashni kengaytiradi.
10. Tafakkurni rivojlantiradi.

11. O'quvchilarining diqqat-e'tiborini tortadi.
12. Har bir o'quvchi bilan individual munosabatda bo'lishni ta'minlaydi.
13. Xotirani kuchaytiradi.
14. Izlanishga chorlaydi.
15. O'quvchilarni o'z ustidai shlashga chorlaydi.

O'qitishdan ko'zlanadigan maqsad bu davlat ta'lim standartlarida belgilangan bilim va ko'nikmalarni o'quvchiga yetkazishdan iborat. Qachonki o'quvchi tomonidan bilimqa bulqilinsa va tushunib yetilsa yoki o'quvchi malaka oshirish uchun mo'ljallangan topshiriqlarni amalda namoyish etib bera olsagina, o'qitish muvaffaqiyatli kechdi, deb hisoblasa bo'ladi.

Ijodkorlik fazilatini shakllantirishda o'quvchilarning bajarishi lozim bo'lgan vazifalarida quyidagi talablarni inobatga olish lozim:

Bilim olish – asosiy dalillarni qidirish va topish, xotirada saqlay olish, tavsiflash, tanish, qayta jonlantirish, nominiyotish, izlanish, tuzilishini bilish va ko'rsatish kabilar orqali amalga oshadi.

Tushunish – qayta so'zlash, mohiyatini tushunish, tushuntirish, tasvirlash va boshqa usulda hamda boshqa so'zlar bilan ta'riflay olish natijasida erishiladi.

Ishlatish (qo'llash) – olingan bilimni boshqa sharoitlarda qo'llash (ishlatish, yechish, tajriba o'tkazish, qo'llash, kuzatish, oldindan bashorat qilish, biror-bir muammoni hal qilish)ni o'zichiga qamra boladi.

Tahlil (analiz) – tushunchalar orasidagi asosiy munosabatlarni aniqlash va ularning mohiyatini tushunish – soha materialini (bilim, hodisa, mashina, ma'lumot) tashkil etuvchilarga (tarkibiy qismlarga) bo'lib chiqish va ularning har birining vazifasini tushunib olish. Oddiydan murakkabga va murakkabdan oddiyga yo'nalishida tahlil qila olish (qismlar orasidagi munosabatlarni aniqlash, bir-biriga ulash, birlashtirish, bo'lib chiqish, turkumlarga ajratish, guruhlarga ajratish, umumiy qonuniyatlarni topish, toifalarga bo'lib chiqish).

Sintez – yangi narsani (bilim, predmet, mashinani) uning bir qancha qismlaridan (bo'laklaridan) ularning xossalardan foydalangan holda tashkil qilish (tuzish, konstruksiya yig'ish, kombinatsiyalash, yangi fikr yaratish, yangi farazlarni taklif qilish), ularni sinashni amalga oshirish va natija asosida yangilarini mavjudlariga raqobatchi sifatida ishlab chiqish.

Baholash – erishilgan natijani aniqlash, qaror qabul qilish yoki yechim topish (baholash jarayonini amalga oshirish, halqilish, sabab va oqibat zanjiridagi aloqalarni aniqlash, toifalarga bo'lish va ularni aniqlash).

Adabiyotlar:

1. Yo'ldoshev J.G., Hasanov S.A. Pedagogik texnologiya. O'quv qo'llanma. – T.: «Iqtisod moliya», 2009.
2. Mavlonova R. Pedagogika darsligi. – T.: «O'qituvchi», 2008. –215-b.
3. Mavlonova R.A., Sanaqulov X.R., Xodiyeva D.P. Mehnat o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. – T.: TDPU, 2007.
4. Pedagogik atamalar lug'ati. – T.: «Fan», 2008.
5. Tolipov O'.Q., Usmonboyev S.A.. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: «Fan va texnologiya», 2006.
6. Falsafa: ensiklopedik lug'at. – T.: O'MEDIN, 2010.

РЕЗЮМЕ

Maqolada texnologiya darslarida o'quvchilarining ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishda pedagogik texnologiyalar elementlari bo'lgan ta'limning interfaol metodlaridan foydalanish xususida mulohaza yuritilgan. Noan'anaviy dars shakli asosida o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyasi borasida ma'lumot keltirilgan.

В статье рассматривается использование интерактивных методов обучения, которые являются элементами педагогической технологии в построении технологии творческих способностей студентов. Он предоставляет информацию об образовательных технологиях, чтобы помочь студентам развить свои способности на основе нетрадиционного урока.

SUMMARY

The article discusses the use of interactive teaching methods, which are elements of pedagogical technology in building technology of students' creative abilities. It provides educational technology information to help students develop their abilities based on a non-traditional lesson.

ЎҚУВЧИДА ТАНҚИДИЙ ФИКРЛАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА АХБОРОТ МАДАНИЯТИНИНГ ЎРНИ

Бекманова З.А.

Нукус тиббиёт коллежи директор ўринбосари

Таянч сўзлар: танкидий фикрлаш, ахборот маданияти, ўқувчи, интернет, кутубхона, цивилизация.

Ключевые слова: критическое мышление, информационная культура, читатель, интернет, библиотека, цивилизация.

Key words: critical thinking, information culture, reader, Internet, library, civilization.

Ахборот коммуникация технологияларининг жадал ривожланиши вақт ва масофани қисқартириб, жаҳон цивилизацияси билимларига кенг йўл очиб бермоқда. Бир вақтлар фан, маданият, таълим ва бизнес соҳаси учун маълум ҳудуддаги кутубхоналардаги ресурслардан фойдаланилган бўлса, бугунги кунда улар фойдаланиши мумкин бўлган ресурслар ҳажмига Интернет тармоғидаги барча ресурсларни ҳам киритиш мумкин бўлади. Жамиятда пайдо бўлаётган ахборот ресурслари ҳажмининг жадал ортиб бориши ахборот бўронини вужудга келтирмоқда. Бу ресурслардаги маълумотларнинг барчаси ҳам ишончли, аниқ фактларга асосланган, жамият ривож учун хизмат қиладиган ахборотлар деган фикрдан йироқмиз. Бу эса, бугунги кунда ўқувчи-ёшларда ахборотларни таҳлил қилиш, ҳаққоний маълумотларни ажрата олиш, умумлаштириш кўникмаларини шакллантириш заруриятини келтириб чиқаради. Ва бунга ўқувчида танкидий фикрлаш қобилияти, ахборот маданиятини шакллантириш орқали эриша оламиз.

Ахборот маданияти шахснинг ўқув, илмий-билиш, мустақил таълим олиш, дам олиш ва бошқа кўринишли фаолияти жараёнида пайдо бўладиган ахборотга бўлган эҳтиёжини қондиришга йўналтирилган, шахсий ахборот фаолиятини самарали ташкил қилишни таъминлайдиган билимлар, малака ва кўникмаларнинг тизимлаштирилган мажмуасидир. Умуман олганда, ахборот маданияти ахборотдан самарали фойдаланиш билим ва кўникмалари бўлиб, керакли ахборотни ахборот ресурсларидан ахборот технологияларининг барча кўринишлари (компютер ва Интернет тармоғи технологиялари) орқали қидиришнинг турли хил билимларидан иборат.

Ахборот маданияти билан бир қаторда ўқувчиларда танкидий фикрлаш қобилиятини ҳам шакллантириш зарур ҳисобланади. Психология ва ёндош фан вакиллари томонидан танкидий тафаккурга бир қанча таърифлар берган бўлса-да, улар мазмунан бир-бирига анча яқин. Мана шундай кенг тарқалган бирмунча содда ва машҳур

таърифлардан бири қуйидагичадир: танкидий тафаккур - бу исталган натижага эришиш имкониятларини оширувчи когнитив техника ёки стратегияларни қўллашдир. Бу тавсиф танкидий тафаккурни назорат қилинадиган, мақсадга қаратилган, асосланган, шу хусусиятларига кўра масалалар ечиш, ҳулосаларни шакллантириш ва ечимларни қабул қилишда қўлланиладиган тафаккур типидан анча фарқлайди.

Танкидий сўзи таъриф таркибда қўлланилар экан, баҳолаш хусусиятига эга бўлади. Баъзан у бирор нарсага нисбатан салбий муносабатни ифодалаш мақсадида қўлланилади, масалан, “У фильмга анча танкидий муносабат билдирди» дейилганида томоша қилган кишининг фильм ҳақида унча яхши фикрда бўлмаганини аниглаш мумкин. Аслида танкидий баҳо берилганда, позитив ёхуд негатив муносабат конструктив даражада ифодаланиши керак. Биз танкидий фикрлар эканмиз, ўз фикрий жараёнларимиз натижаларини баҳолаймиз, бу бизнинг қанчалик тўғри қарорга келганимиз ёки қўйилган вазифани қай даражада уддалаганимизни ҳам кўрсатиб беради.

Танкидий тафаккур қилиш кўникмасига эга ўқувчи ахборот ва маълумотларни баҳолаш ва интерпретациялаш (изоҳлаш)нинг турли хил усулларини ўзлаштириб олади, матндан зиддиятларни, ундаги мавжуд тузилма типларини ажрата билади, ўз нуқтаи назарини мантиққа таянган ҳолда ҳамда, шу билан бирга, суҳбатдошининг фикрларини назарда тутиб асослай билади. Бундай ўқувчи турли ахборот ва маълумот турлари билан ишлар экан, ўзига ишонган ҳолда, турли-туман ресурслардан самарали фойдалана билади. Танкидий фикрловчи ўқувчи атроф-оламнинг кенгқамровли тафаккур майдонидан умуминсоний кадриятлар доирасидаги турфа нуқтаи назарларни илғай билади.

Таълим сифати ҳақида сўзлар эканмиз, биз аксарият олинadиган таълим даражасининг замонавий ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларга мувофиқ келишини, истикболда ушбу шарт-шароитларнинг ўзгаришини ҳисобга олишни, таълимнинг кадр-қимматини оширувчи қўшимча параметрлар (бу қўшимча таълим, таълимнинг бошқа соҳалар билан алоқадорликни таъминлаши ва ҳ.к.)ни назарда тутамиз. Танкидий тафаккурни шакллантириш ўз-ўзига ва оламга нисбатан вариатив, мустақил, онгли нуқтаи назарга эга таянч муносабатларнинг таркиб топишини назарда тутати. Бу хил нуқтаи назар таълимнинг ишончли бўлишини таъминлайди – чунки у ҳақиқатан ҳам онгли ва рефлексив бўлиб, шахснинг коммуникатив имкониятларини кенгайтиради.

Кишилар ёки талабалар билан танкидий тафаккур ҳақида суҳбат ўтказганимда, баъзан улар танкидий тафаккур йўқ деб уқтиришади, чунки бир саволга жуда қўплаб жавоблар мавжуд бўлиши мумкин, ҳар қандай одам ўз нуқтаи назарини айтишга ҳаққи бор. Албатта, ҳар бир инсоннинг мустақил фикрлашга ҳаққи бор, лекин шунга қарамай баъзи фикрлар бошқасидан кўра яхшироқ бўлади.

Келинг, биргалашиб танкидий тафаккурнинг турли соҳаларда бирдек зарур бўлишига мисоллар ахтариб кўрайлик. Мисолни рекламалардан бошлаган маъқул. Реклама тарқатувчилар харидорларни айнан уларнинг маҳсулотларини сотиб олишга ишонтириш учун қатта маблағ сарфлашади. Реклама кампанияси ташвиқ этаётган маҳсулотига талаб ошса ва бундан компаниянинг ўзи ҳам моддий манфаатдор бўлсагина, ҳақиқатан тадбирли ҳисобланади.

Таълимнинг мақсади зиёли ва ўз фикрига эга бўлган шахсларни тарбиялашга қаратилиши лозим.

Айниқса, бундай таълим ҳосил қилинган малакаларни турли вазиятларда ва турли хил билим соҳалари бўйича қўллашга қаратилса, албатта, танкидий тафаккурни шакллантириш ва ривожлантиришга эришилади. Таъкидлаш жоизки, танкидий тафак-

курнинг шакллантириш мумкин бўлмаган аспектларининг ўзи йўқ. Биз ўз математик билимларимиздан кундалик турмушда фойдаланишимизни аниқ билганимиз сабабли математикани ўрганамиз. Худди шу каби болалар зарур ўринда фойдалансин деб уларга хат-савод ўргатамиз.

Ўқув машғулоти жараёнида ўқувчиларда ахборот маданияти ва танқидий тафаккурни шакллантиришга эътибор қаратилиши, танқидий тафаккурнинг турли методлари ўргатилиши натижасида ўқувчи ижтимоий муносабатлар жараёнининг турли шароитларида ўзлаштирган лаёқатларини қўллаш билдилади.

Танқидий тафаккур одатдаги бирор соҳага оид билимларни ўзлаштиришга қаратилган машғулотларда ўз-ўзидан вужудга келиб қолмайди. Қўтилган натижага эришиш учун тафаккурни такомиллаштиришга қаратилган тизимли ишларни амалга ошириш лозим.

Ўқувчиларнинг эътиборларини тўлиғича онгли равишда ўз фикрий лаёқатларини такомиллаштиришга ва олган билимларини қўллаш соҳасини кенгайтиришга қаратишлари учун танқидий тафаккурга ўргатиш ўз ичига ҳаётнинг турли жабҳаларига тегишли қўлаб мисолларни қамраб олиши зарур.

Чунки танқидий тафаккур қилиш кўникмасига эга ўқувчи ахборот ва маълумотларни баҳолаш ва интерпретациялаш (изоҳлаш)нинг турли хил усулларини ўзлаштириб олади, матндан зиддиятларни, ундаги мавжуд тузилма типларини ажрата билади, ўз нуқтаи назарини мантиққа таянган ҳолда ҳамда, шу билан бирга, суҳбатдошининг фикрларини назарда тутиб асослай билади. Бундай ўқувчи турли ахборот ва маълумот турлари билан ишлар экан, ўзига ишонган ҳолда, турли-туман ресурслардан самарали фойдалана билади. Танқидий фикрловчи ўқувчи атроф-оламнинг кенгқамровли тафаккур майдонидан умуминсоний кадрлятлар доирасидаги турфа нуқтаи назарларни илғай билади.

Ўқитувчи дарс ўтар экан у дарснинг ихтиёрий босқичини янги техник воситаларни жорий этиш орқали жонлантириш мумкин. Ўқув жараёнига ахборот-коммуникация технологияларини татбиқ қилиш ўқитувчига дарсларда ўқув-билув фаолиятининг турли шаклларида фойдаланишга, ўқувчиларнинг муस्ताқил фаолиятини фаоллаштиришга ва аниқ мақсадга йўналтиришга имкон беради. Ахборот-коммуникация технологияларини ўқув ахборотидан фойдаланишга имконият берувчи, ахборотни қидириб топиш, йиғиш ва ахборот манбаси билан ишлаш, шу жумладан интернет тармоғидаги манбалар, шунингдек ахборотни сақлаш ва етказиб бериш воситаси сифатида қараш мумкин. Ўқув жараёнида ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш ўқув материали сифатини оширишга ва таълим самарадорлигини кучайтиришга ёрдам беради.

Ихтиёрий педагогик технология – бу ахборот технологиясидир, чунки таълим бериш технологик жараёни асосини ахборотни олиш ва уни ўзгартириш ташкил этади. Компьютердан фойдаланишга асосланган технологик таълим учун компьютер технологиялари ибораси мос келади. Ўқитишнинг компьютер (янги ахборот) технологиялари-бу таълим олувчига бериладиган ахборотни тайёрлаш ва етказиб бериш жараёни бўлиб, уни амалга ошириш воситаси компьютер ҳисобланади. Амалиётда ўқитишнинг ахборот технологиялари деб ахборот (ЭҲМ, аудио, видео, кино) воситаларидан фойдаланувчи барча махсус техник технологияларга айтилади.

Ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишга асосланган дарсга тайёрланишда ўқитувчи шуни эсдан чиқармаслиги керакки, бу дарс, шунинг учун дарс режасини унинг мақсадларидан келиб чиқиб тузиши, ўқув материални танлаб олишда эса асосий дидактик принципларга амал қилиш шарт: тизимлилик ва

кетма-кетлик, дифференциал ёндашув, илмийлик ва бошқалар. Бунда компьютер ўқитувчини алмаштирмайди, балки фақат тўлдиради.

Ахборот-коммуникация технологиялари қўллаб ўтилган дарсга қуйидаги хусусиятлар хосдир:

1. Мослашувчанлик принципи: компьютерни боланинг индивидуал хусусиятларига мослаштириш;
2. Бошқарувчанлик: ҳар қандай вазиятда таълим жараёнини ўқитувчи томонидан ўзгартирилиши, тузатиши мумкинлиги;
3. Ўқитишнинг диалог ва интерфаоллик хусусияти; ахбороткоммуникация технологиялари ўқитувчи ва ўқувчи ҳаракатига муносабат билдириш, жавоб бериш хусусиятига эга, улар билан диалогга киришиши мумкин, бу эса компьютерли таълим методининг энг асосий хусусиятини ташкил этади;
4. Якка ва гуруҳли ишларнинг энг мутаносиб (оптималь) мослиги;
5. Компьютер билан мулоқотда ўқувчиларнинг психологик кўтаринки кайфиятини ушлаб туриш.

Таълими жараёнида ахбороткоммуникация технологияларининг қўлланилиши ўқув жараёни умумий даражасини оширади, ўқувчиларнинг билим олишга бўлган фаолликларини кучайтиради. Бунинг учун ўқитувчи бир қатор кўникмаларга эга бўлиши керак. Булардан асосийлари: техник, яъни компьютерда ишлаш учун стандарт дастурий таъминотдан фойдалана олиш кўникмаси; услубий, яъни ўқувчиларни саводли ўқитиш учун керак бўладиган кўникмалар; технологик, яъни турли дарсларда ўқитишнинг ахборот воситаларидан самарали фойдаланиш учун керак бўладиган кўникмалар.

Ахборот-коммуникация технологиялари дидактик материали мазмуни ва шакли бўйича турлигумандир: электрон дарсликлар, видеоролик, мусиқа, маълум мавзудаги тақдимотлар, ривожлантириш хусусиятига эга турли тестлар, топшириқлар ва бошқалар. Дарсларда ахборот технологияларини қўллаш билиш фаолиятини фаоллаштирувчи асосий принциплар-ишониш ва тесқари алоқа, тадқиқотчиликни тўлиқ амалга ошириш имкониятини беради.

Жамиятнинг янгилалиши дунёга ўзгача қараш, мустақил, танқидий фикр қилишни тақозо этади. Демак, ҳарбир шахс ва фуқаро жамиятда ўз ўрни ва мавқеини топиши, миллий ифтихор туйғусини шакллантириши, шунинг билан биргаликда, маънавиятни бойитиши лозим. Ўзлигини англаган инсон жамиятга, ундаги ўзгаришларга тафаккур кучи, танқидий кўз билан қарайди, ҳарбир ҳодисани таҳлил қилиб, баҳолайди.

Янгича тафаккур ва дунёқарашсиз бугунги глобал таъсирлар қўлами авж олаётган жамиятда шахсда барқарор миллий характерни такомиллаштириш ҳам, инсоннинг жамият ҳаётидаги онгли ва ижодий фаоллигини таъминлаш ҳам мумкин эмас. “Глобал муаммоларнинг дахшатли қўлами шу даражада реалки, – деб ёзади тадқиқотчи А.Печчеи, – инсоният бундай таҳликали ҳолатдан фақатгина ўз тафаккури ва ҳуқуқвориди кескин инқилобий ўзгаришларни шакллантирибгина қутулиши мумкин”

Бинобарин, ижтимоий муносабатларнинг сифат жиҳатдан янги босқичга кўтарилиши глобал тафаккур юритишни талаб этмоқда. Чунки глобал фикрлаш орқали миллий маданиятлар софлигини сақлаб қолиш ва дунёда содир бўлаётган жараёнлардан хабардор бўлиб, уларга ҳаёт фаолиятини мослаштириш ёки улардан ҳимояланиш мумкин. Маълумки, ҳарқандай янгилик, воқеа-ҳодиса ҳамда ғоявий таъсир, энг аввало, инсон руҳида чуқур из қолдиради. Инсон миясига ҳар куни бамисоли-селдек босиб қираётган ахборотлар оқими бир кун келиб, барибир, унинг дунёқарашини

ва ота-боболардан мерос бўлган маънавий ва руҳий оламини ўзгартириши шубҳасиз.

Олиб борилган кузатишлар, манбалар таҳлиliga таяниб, куйидаги умумий хулосаларга келинди:

1. Таълим олувчиларнинг ахборот маданияти, фикрлаш фаолияти ўзлаштирган билимларини мустаҳкамлаш, кенгайтириш ва бойитиш, келгуси фаолияти учун зарур бўлган кўникмалар ва фазилатларини ҳосил қилиш ҳамда ривожлантириш шаклидир. Таълим олувчиларнинг фаол фикрлашини ташкил этишдан мақсад уларни янги билимларини мустаҳкамлаб боришга одатлантириш, фанлардан берилган топшириқларни ўз вақтида тайёрлаш, керакли адабиётларни топиш, бўш вақтни оқилона ташкил этишга, бугунги кундаги кенг қамровли демократик ислохотларни тўғри баҳолашга ўргатиш, янгича дунёқарашни таркиб топтириш, ўз устида мунтазам, кунт билан ишлаш қобилиятини ўстиришдир.

2. Ахборот маданияти, фикрлаш фаолиятини ўстиришда тегишли манбаларнинг баъзи керакли жойларини, қийин терминларни, асосий ғоялар ва қондалар, таърифларни ёзиб бориш мақсадга мувофиқдир. Материални ёзиб борганда унинг мазмуни кўпроқ эсда сақланиб қолади, материал яхшироқ ўзлаштирилади, уни тўлиқ тушунишга, мазмунига чуқурроқ ёндашишга, мустақил таҳлил қилишга ўргатади, маълум вақт ўтгандан кейинки тоб мазмунини ёзувга қараб эсга тушириш, тақрорлаш, ундаги асосий ҳолатларни хотирлаш имконини беради.

3. Ахборот маданияти шаклланаган ўқувчи фикрлаш жараёнида ахборотларни таҳлил этишда аннотациялар, қисқача кўчирма, конспект ёзувларни кенг қўллаш, ахборотларни таҳлил қилиш, ижтимоий муносабатлар жараёнида қўллаш кўникмасига эга бўлади.

Адабиётлар:

1. Загашев И.О., Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Учим детей мыслить критически. Издательство 2-е. –СПб: “Альянс “Дельта” совм. с издательством “Речь”, 2003. – 192 с.

2. Николай Жевахов. Воспоминания товарища обер-прокурора Св.Синода князя Н.Д.Жевахова. Первый том. Изд.ТВО «Родник», 1993.

Стил Дж. Л., Мередит К.С., Темпл Ч. Обучение сообща. Пос. V. //Подготовлено в рамках проекта «Чтение и письмо для критического мышления». – М.: Изд-во «ИОО». – 1997. – с. 35.

3. Халперн Д. Психология критического мышления. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 512 с.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўқувчиларда танқидий фикрлаш қобилиятини шакллантиришда ахборот маданиятининг ўрни хусусида фикр юритилган. Танқидий тафаккур, танқидий фикрлаш, ахборот маданияти тушунчалари илмий-назарий таҳлил қилинган. Ўқувчиларда танқидий тафаккурни шакллантириш орқали ахборот маданиятини оширишнинг ижобий жиҳатлари асослаб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль информационной культуры в формировании у студентов навыков критического мышления. Концепции критического мышления, критического мышления, информационной культуры были проанализированы с научной точки зрения. Позитивные аспекты повышения информационной культуры через формирование критического мышления у студентов оправданы.

SUMMARY

The article considers the role of information culture in the formation of critical thinking skills in students. The concepts of critical thinking, critical thinking, information culture were analyzed from a scientific point of view. The positive aspects of increasing the information culture through the formation of critical thinking among students are justified.

УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИ ЎҚУВЧИЛАРИДА ЭКСКУРСИЯ ТУРИЗМИ ВОСИТАСИДА ВАТАНПАРВАРЛИК ТУЙҒУСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕХАНИЗМЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК МАЗМУНИ

Абдуманнотов Э.А.

СамДУ мустақил тадқиқотчиси

Таянч сўзлар: умумтаълим мактаблари, ўқувчи, экскурсия туризми, восита, ватанпарварлик туйғуси, тарбия, механизм, меъёрий ҳуқуқий, методологик, ички туризм, тарихий, меъморий ёдгорликлар, музейлар, театрлар, маданият уйлари, саёҳат, инновация, креативлик.

Ключевые слова: общеобразовательные школы, студенты, экскурсионный туризм, средства массовой информации, чувство патриотизма, воспитание, механизм, нормативно-правовой, методический, внутренний туризм, исторические, архитектурные памятники, музеи, театры, дома культуры, путешествия, инновация, креативность.

Key words: comprehensive schools, students, sightseeing tourism, the media, a sense of patriotism, education, mechanism, regulatory, methodological, domestic tourism, historical, architectural monuments, museums, theaters, houses of culture, travel, innovation, creativity.

Бугунги кунда республикамызда аҳолининг барча қатламларига мўлжалланган ички туризмнинг жадал ривожланишига эътибор кучайтирилмоқда. Шунингдек, умумтаълим мактаблари ўқувчиларини туризм инфратузилмаси объектларини: яъни тарихий ва меъморий ёдгорликлар, музейлар, театрлар, маданият уйларига саёҳатлар ташкил этиш орқали мафқуравий иммунитетини мустаҳкамлаш, ижтимоий фаоллигини ошириш ва истеъдодини қўллаб - қувватлаш, ўқувчи - ёшларни экскурсия туризми воситасида ватанпарварлик туйғусини шакллантириш учун кенг имкониятлар яратилди. Буларнинг барчаси бир бутун тарзда, умумий ўрта таълим мактабларида экскурсия туризми воситасида ватанпарварлик туйғусини шакллантиришнинг педагогик механизмларини такомиллаштириш заруратини юзага келди.

Президент Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномасида “Жонажон Ўзбекистонимиз янги ўн йилликка қадам қўймоқда. Эришган натижаларимиз тарихга айланиб, олдимизда янги-янги ўзгаришларни амалга ошириш бўйича улкан вазифалар ва имкониятлар пайдо бўлмоқда. Шу боис, бугун Сизлар билан биргаликда мамлакатимизни 2020 йил ва келгуси 5 йилда ривожлантириш бўйича, устувор йўналиш ва вазифаларни белгилаб олишимиз лозим деган таъкидлари, шунингдек қатор нуфузли хорижий оммавий ахборот воситаларида 2020 йилда Ўзбекистонни саёҳатга албатта бориш тавсия этилган мамлакатлар қаторига киритилгани, туризмни иктисодиётнинг стратегик тармоғига айлантириш устувор вазифа эканлиги алоҳида эътироф этилиб:

- жорий йилда юртимизга келадиган туристлар сонини 7,5 миллионга етказиш;
- зиёрат ва тиббиёт туризмининг ҳам жадал ривожлантириш зарурлиги;
- ЮНЕСКОнинг Умумжаҳон моддий маданий мероси ва Номоддий маданий мероси рўйхатида Ўзбекистондаги янги объектларни киритиш масалаларига алоҳида урғу бериб ўтилди.

Ҳақиқатдан ҳам ёш авлодни экскурсия туризми воситасида ватанпарварлик туйғусини шакллантириш назарий ҳам амалий жиҳатдан ҳамма вақт муҳим ва мураккаб муаммолардан саналиб келинган. Ҳозирги ўқувчи ёшлар ҳар қандай салбий таъсирчан ғоялардан, онг, тафаккур қарамлигидан озод, оилада, атроф-муҳитда бўлаётган

воқеа - ҳодисаларни ҳаққоний баҳолайдиган ва уларга эркин муносабатларини билдира оладиган ўзининг илғор фикрлари, намунаси билан онла аъзолари, синфдошлари, дўстларига таъсир қила оладиган, интеллектуал кучга эга, тиришқок, билимли, жасур ва одобли бўлмоғи назарда тутилади. Бу ўринда умумтаълим мактаблари зиммасига ёшлар туризмини ривожлантириш масалалари юзасидан муҳим масъулият юкланган бўлиб, уни амалга ошириш борасида туб ислохотлар амалга оширилмоқда.

Тадқиқотларимиз жараёнида шу нарсага амин бўлдикки, республикамизда ёш йигит-қизларимизнинг маънавий ва маърифий савиясини доимий юксалтириш – биринчи даражали аҳамиятга эгадир. Шунинг учун ҳам, “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” деган дастурий ғоя асосида, ёшларни она юртга садоқат руҳида тарбиялаш, уларда ташаббускорлик, фидойилик, ахлоқий фазилатларни шакллантириш – ўта шарафли вазифадир.

Айтиш ўринлики, ҳар қандай ижтимоий иқтисодий ҳодиса сингари туризм ривожланишини тадқиқ этишда энг аввало унга назарий жиҳатдан ёндашиш мақсадга мувофиқ. Умумтаълим мактабларининг 5-9 синф ўқувчиларида экскурсия туризми воситасида ватанпарварлик туйғусини шакллантиришга қаратилган фаолият моҳиятини ёритишда “туризм”, “экскурсия”, “ватанпарварлик” каби тушунчалар таянч тушунчалар сифатида намоён бўлади. Тадқиқот муаммосини ижобий ҳал этишда бу тушунчаларнинг мазмунини тўлақонли англаб олиш тақозо этилади.

Умумтаълим мактабларида экскурсия туризми воситасида ўқувчиларда ватанпарварлик туйғуларини шакллантириш тушунчасини асос қилиб олган ҳолда, “ватанпарварлик” термининг моҳиятини ҳам очиб бериш тадқиқот ишимизнинг муҳим таркибий қисмини ўзида ифода этади.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “Ватанпарварлик” сўзига қуйидагича таъриф берилади: “Ватан ҳамжўрлик қилувчи. Ўз ватанини, она юртини халқини чекиз севувчи, ватан манфаатлари учун жонбозлик кўрсатувчи” 2. “Ватанпарварлик” ватанпарварларга хос иш, ҳатти ҳаракат, хислат.

Табийки, киндик қони тўқилган жой инсон учун ҳамма нарсадан ҳам қимматли даргоҳдир. Расули Акрам соллаллоҳу алайҳи васаллам Мадинаи мунавварага ҳижрат қилиб кетаётганларида тугилиб ўсган ватани Маккаи мукаррамага юзланиб туриб: “Агар қавмим мени чиқиб кетишга мажбур қилмаганида, ҳеч ҳам ўз ихтиёрим билан уни ташлаб кетмаган бўлур эдим”, деганлари сийрати набавия китобларида баён этилган.

Демак, Ватанни севиш, ватанпарвар бўлиш, ундаги бор нарсаларни ардоқлаб, соғиниб яшаш инсоният табиатида мавжуд бўлган нозик хис-туйғудир.

Буюк аллома Алишер Навоий ҳазратларининг қуйидаги сўзида она-Ватанини севувчи садоқатли ҳар бир кишининг қалбида ғайрат ва шижоат уйғотади:

Ватан таркини бир нафас айлама,

Ани ранжи – гурбат, ҳавас айлама.

Донолар айтдилар: “Кишининг вафодорлиги ва садоқати унинг ўз Ватани учун қайғуришидан, дўстларини соғинишидан ва умрининг зое кетказган лаҳзаларига ачиниш, ўқиниб яшашидан билинади”. Инсоннинг ўз халқига бўлган садоқати ва фидойилиги она Ватанни ҳимоя қилиши, тараққий топиб, ҳар томонлама мустаҳкам ва қудратли бўлиши ҳамда халқининг тинч ва фаровон ҳаёт кечиришига имкон даражада хисса қўшиши билан ўлчанади.

Тажриба ва қузатувларимиз, илмий адабиётлар таҳлили асосида айтишимиз мумкинки, туризм узок тарихга эга бўлса ҳам унга берилган таърифлар хилма – хил ва туризми моҳиятини оиб берувчи ягона таъриф ҳали ҳанузгача мавжуд эмас.

Туризм сўзи француз тилидан олинган бўлиб “туризм (tourisme, от tour) “айланиш”, “кидириш”, “саёҳат” деган маъноларни билдиради.”

Шуни таъкидлаш керакки, Ўзбекистон Республикаси “Туризм тўғрисида”ги қонунининг 3 – моддасида туризмга шундай таъриф берилди. “Туризм – жисмоний шахснинг доимий истикомат қиладиган жойидан соғломлаштириш, маърифий, касбий – амалий ёки бошқа мақсадларда борилган жойда (мамлакатда) ҳақ тўланадиган фаолият билан шуғулланмаган ҳолда узоғи билан бир йил муддатга жўнаб кетиши (саёҳат қилиши)” дан иборат. Бутунжаҳон туризм ташкилотининг таърифига кўра “Туризм – инсонларнинг одатдаги муҳитдан ташқарида ҳордиқ чиқариш, иш ва бошқа мақсадларда 24 соатдан 1 йилгача бўлган муддатда саёҳат қилиши ҳисобланади”

Шундан келиб чиққан ҳолда умумтаълим мактабларида экскурсия туризми воситасида ўқувчиларда ватанпарварлик туйғуларини шакллантириш механизмларини тақомиллаштиришнинг асосий мақсадлари:

- ўтмиш воқеалари занжирини яратиш, тиклаш ва ривожлантириш;
- географик кашфиётлар кетма – кетлигини кузатиш ва таҳлил қилиш орқали атрофдаги дунё, жаҳон маданиятини ўрганиш ;
- миллий қадриятларимиз, урф – одат ва анъаналаримиз, тарихий меросимиз манбаларига таяниб ўқувчиларнинг билим ва тасаввурларини ривожлантириш қонуниятларини таҳлил қилиш;
- тарихий ва миллий хусусиятлар контекстида ўқувчиларни меҳмондўстлик, байналминал дўстлик, маданиятлараро минтақавий ҳамкорлик руҳида тарбиялаш;
- интернет тармоғида, шу жумладан республиканинг барча шаҳарларида “Ўзбекистон бўйлаб саёҳат қил!” шиори остида ташқи реклама воситаларини (шит-баннерлар ҳамда ташқи экранлар учун роликлар) тайёрлаш ва ўрнатиш йўли билан ички туризмни кенг тарғиб қилиш тадбирлари ўтказилишини таъминлаш;
- Ўзбекистон туризм бренди ва “Uzbekistan.travel” сайти рекламаси бўлган босма маҳсулотларни (хариталар, рисолалар, буклетлар, флаерлар ва бошқалар), сувенир ва қадоклаш маҳсулотларини (сумкалар, пакетлар, мактаб дафтларлари, ёрликлар, ғилофлар, кийим-кечаклардаги ва ошхона анжомларидаги ёзувлар) тайёрлаш ва чоп этишга йўналтириладиган ички туризмни янада ривожлантириш ҳамда туризм инфратузилмаларини тақомиллаштириш мақсадида ҳудудларда кичик туризм зоналарини ташкил этиш.

Ватанпарварлик – давлат ҳаётининг маънавий асоси. Ватанпарвар, ўзлигини англаган авлодни камол топтириш маънавий маърифий ислохотларимизнинг бош мақсади бўлиб турган бир вақтда, айтиш ўринлики, давлатимиз раҳбари ташаббуси билан бир қатор бунёдкорлик ишлари амалга оширилмоқда. Масалан, Ўзбекистон Ислоҳ цивилизацияси Маркази, ўзбек ромончилигининг асосчиси ватанпарвар адиб Абдулла Қодирий хотирасига кўрсатилаётган эҳтиром ва Абдулла Қодирий номидаги ижод мактаби ва музейининг ташкил этилганлиги илм – фан, маърифатчилик, санъат ва адабиётга катта эътибор берилаётганлиги ўқувчиларда ватанпарварлик ҳиссини тарбиялашда муҳим педагогик аҳамият касб этади.

Бугун Ўзбекистон “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” деган устувор ғоя асосида тараққиётнинг янги босқичига кўтарилмоқда. Маънавий меросимиз саналган миллий адабиётимизни улуғлаш, унинг бой хазинасини ёш авлодга етказиш мақсадида атоқли шоир ва адибларимиз номларидаги ижод мактаблари ташкил

этилмоқда. Муҳаммад Ризо Огаҳий, Исҳоқхон Ибрат, Ҳамид Олимжон ва Зулфия, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ибройим Юсупов, Ҳалима Худойбердиева, Муҳаммад Юсуф номидаги ижод мактаблари шулар жумласидандир. Абдулла Қодирий қатагон йилларида жуда катта жасорат кўрсатиб, халқимизга бебаҳо мерос қолдиргани ўқувчиларни моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлигини таъминлаш масалари ечимини топишга хизмат қилади.

Адабиётлар таҳлилидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, умумтаълим мактаблари ўқувчиларида экскурсия туризми воситасида ватанпарварлик туйғусини шакллантириш замирида уларни Ватанимиз мустақиллигини, унинг хавфсизлигини ва барқарорлигини таъминлаш ҳар бир ўғил қизнинг вазифаси эканлигини уқтириш лозим. Тарихдан маълумки, юртимиз бошига оғир, синовли кунлар тушганда унинг озодлиги, осойишталигини ҳимоя қилишга қодир мард фарзандлар кўкрагини қалқон қилиб ёвга қарши чиққан. Тўмарис, Спитамен, Муқанна Амир Темур, Жалолiddин Мангуберди каби дойурак, жасур, ватанпарвар буюк саркардаларнинг номлари ва жасоратлари тилларда дostonга айланган. Асрлар ўтса-да, уларнинг қахрамонликлари халқимиз қалбида мангу яшайди, ҳар бир ватандошимиз учун ўрнак бўлиб хизмат қилганлигини билиши зарур. Шундай бўлса - да, умумтаълим мактаблари ўқувчиларида экскурсия туризми воситасида ватанпарварлик туйғусини шакллантириш долзарб муаммолардан бирига айланганлиги сир эмас.

Оқоридаги муаммолар ечими сифатида айтишимиз мумкинки, республика-мизда худудий имкониятлардан келиб чиқиб, ёшлар туризминини янада ривожлантириш ҳамда туризм инфратузилмаларини такомиллаштириш мазмунида миллий урф-одат ва анъаналар, миллий менталитет ўз ифодасини топган экскурсия туризминини ижтимоий мақомини ошириш муҳим аҳамият касб этади. Экскурсия туризми воситасида ватанпарварлик туйғусини шакллантириш асосида ўқувчи-ёшларнинг маънавий-ахлоқий маънавиятини юксалтириш, хусусан тарихий қадамжоларда саёҳат уюштириб улардан эстетик завқ олиш, гўзалликка интилиш хислатларини тарбиялашда алоҳида тарбиявий аҳамиятга эга.

Шу жиҳатдан ҳам умумтаълим мактаблари ўқувчиларида экскурсия туризми воситасида ватанпарварлик туйғусини шакллантиришнинг усуллари, воситаларини аниқлаш, педагогик-психологик имкониятларини очиш зарурияти алоҳида долзарблик касб этмоқда. Чунки туризм воситасидаги таълимнинг ушбу йўналиши ўқувчиларда миллий маданий асрий ёдгорликларимга оид назарий ва амалий билимларни, бадиий - эстетик тафаккурни шакллантиришда, ватанпарварлик хисларини тарбиялашдаги долзарб муаммолардан ҳисобланади. Айтиш ўринлики, комил инсонни тарбиялаш, энг аввало, ўсиб келаётган ёш авлодни маънавий-ахлоқий жиҳатдан етуклиги ва юсак даражадаги ақлий салоҳиятига боғлиқ.

Фикримизча, умумтаълим мактаблари ўқувчиларида экскурсия туризми воситасида ватанпарварлик туйғусини шакллантириш механизмларини такомиллаштириш муаммоси ижтимоий характерга эга. Бинобарин, ўқувчиларда ватанпарварлик туйғусини шакллантириш уларни Ватан равнаки, юрт ободлиги ва халқ фаровонлиги йўлида фидокорона меҳнат қилишга ундайди. Шунингдек, ўқувчиларда ўзи яшаётган жамиятда тинчлик ва хавфсизликнинг барқарор бўлиши йўлида курашиш, турли миллат ва элатга мансуб кишилар ўртасидаги ўзаро иноқликнинг қарор топишига ўз улушини қўшишга интилиш кўникмаларининг шаклланиши ҳамда миллат вақили сифатида ўз кадр-қимматини англаб етишларини таъминлайди.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. Халқ сўзи газетаси. 2020 йил
2. Ўзбекистон Республикасининг “Туризм” тўғрисида”ги Қонуни. Халқ сўзи газетаси 1999 йил 21 август
3. UNWTO technical manual :Collection of Tourism Expenditure Statistics. 1995. p10
4. Д.С.Давронова Оилада вояга етмаган болаларнинг ижтимоий онгини тарбиялаш тизими ривожлантириш Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Тошкент, 2018 йил.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада умумтаълим мактаблари ўқувчиларида экскурсия туризми воситасида ватанпарварлик туйғусини шакллантириш механизмларини такомиллаштиришнинг педагогик мазмуни, ёш авлодни экскурсия туризми воситасида ватанпарварлик туйғусини шакллантириш назарий ҳам амалий жиҳатдан ҳамма вақт муҳим ва мураккаб муаммолардан саналиб келинганлиги тўғрисидаги илмий назарий фикрлар атрофлича ёритилган. Шунингдек мақолада муаллифлик ёндашуви асосида умумтаълим мактаблари ўқувчиларида экскурсия туризми воситасида ватанпарварлик туйғусини шакллантириш мазмуни тубдан янгилаш, уни илгор қарашлар билан бойитишга эришиш муаммолари юзасидан фикр билдирилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье раскрывается педагогическое содержание совершенствования механизмов формирования патриотических чувств у учащихся средних школ посредством экскурсионного туризма, научные и теоретические взгляды на то, что формирование чувства патриотизма у молодежи посредством экскурсионного туризма всегда было важной и сложной проблемой. В статье также рассматриваются проблемы радикального обновления содержания формирования чувства патриотизма у учащихся средних школ посредством экскурсионного туризма на основе авторского подхода, обогащающего его прогрессивными идеями.

SUMMARY

This article reveals the pedagogical content of improving the mechanisms for the formation of patriotic feelings in secondary school students through sightseeing tourism, the scientific and theoretical views that the formation of a sense of patriotism among young people through sightseeing tourism has always been an important and difficult problem. The article also discusses the problems of radical updating of the content of the formation of a sense of patriotism among high school students through excursion tourism based on the author's approach, enriching it with progressive ideas.

НОДАВЛАТ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ТАЪЛИМ СИФАТИНИ ОШИРИШНИНГ УСУЛЛАРИ ВА МЕТОДЛАРИ

Халлокова М. Э.

*Фаргона вилояти халқ таълими ходимларини ҚТ ва МО
худудий маркази “Бошланғич таълим кафедраси” ўқитувчиси*

Таянч сўзлар: нодавлат мактаб, бошланғич синф, ўқитувчи, ўқувчи, таълим жараёни, қизиқиш, инновация, ўқув дастурлари, сиёсий – ҳуқуқий, самарали механизм, илгор хорижий тажриба.

Ключевые слова: негосударственная школа, начальный класс, учитель, ученик, учебный процесс, интерес, инновация, учебная программа, политико-правовой, эффективный механизм, передовой зарубежный опыт.

Key words: private school, primary school, teacher, student, educational process, interest, innovation, curriculum, political and legal, effective mechanism, advanced foreign experience.

Бугунги кунда республикамызда амалга оширилаётган сиёсий – ҳуқуқий, ижтимоий - иқтисодий соҳадаги ислоҳотларнинг мазмун - моҳияти таълим жараёнини модернизациялаш, таълим мазмунини янгилаш, ёш авлоднинг ижодий, интеллектуал салоҳиятини қўллаб-қувватлашга қаратилган. Бинобарин, нодавлат таълим хизматлари кўрсатиш, соҳага давлат - хусусий шерикчиликнинг самарали механизмларини жорий этиш, бу борада илғор хорижий тажрибаларни ўрганиш бўйича қатор ислоҳотлар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил

15 сентябрдаги “Нодавлат таълим хизматлари кўрсатиш фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ – 3276-сонли Қарори [1:] да таълим сифатини жаҳон стандартлари даражасига олиб чиқиш зарурлигининг эътироф этилганлиги соҳани ривожлантиришда дастуруламал бўлиб хизмат қилади. Шунингдек, мазкур қарорда иқтидорли ва истеъдодли ёшларни аниқлаш, уларни қўллаб-қувватлаш орқали таълим-тарбиянинг юқори сифатини таъминлайдиган қулай шарт-шароитлар яратиш нодавлат таълим хизматлари кўрсатиш фаолиятини янада ривожлантиришнинг асосий йўналиш ва вазифалари сифатида белгилаб қўйилган.

Шу мақсадда соҳани ривожлантириш учун республикамызда халқаро ташкилотлар Жаҳон банки, ИХТБ, ЮНИСЕФ, (UNICEF United Nations Children’s Fund БМТнинг Болалар Жамғармаси), ЮНЕСКО [UNESCO United Nations Educational Scientific and Cultural Organization БМТнинг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти], ОТБ ва бошқалар билан яқин алоқалар ўрнатилган (118. Марк Брэй Соядаги таълим тизими билан юзма-юз: Давлат хусусий кўшимча ўқитишнинг қайси турлари билан қандай тартиблар ўрнатмоғи лозим?)

Хусусан:

- мактаб ўқувчиларининг саводхонлик ва билим даражасини аниқлаш бўйича халқаро дастурларга қўшилиш (PISA, TIMSS, PIRLS, LANA);
- таълим сектори стратегиясини ишлаб чиқиш (ЮНИСЕФ, Жаҳон банки);
- таълим тизимида ягона электрон маълумотлар тизимини яратиш бўйича ишларни амалга ошириш (EMIS дастури);
- таълим сифатини таъминлаш тизимини такомиллаштириш ва халқаро таълим сифатини таъминлаш агентликлари (ENQA – Европа таълим сифатини таъминлаш ассоциацияси)га аъзо бўлиш;
- халқаро рейтинг агентликлари (QS — Quacquarelli Symonds Limited ва THE Times Higher Education) билан ҳамкорлик олиб бориш.

Юқоридаги таҳлиллар асосида шуни таъкидлаш мумкинки, бугунги кунда республикамызда умумий ўрта таълим тизимида нодавлат мактабларнинг ўрни алоҳида ўрин касб этмоқда. Буни АҚШ, Буюк Британия, Япония, Германия, Жанубий Корея каби ривожланган мамлакатларда нодавлат мактабларда таълим сифати жуда юқори даражада эканлигидан далolat беради. Мазкур давлатларнинг илғор тажрибаларини ўрганиш нодавлат таълим муассасаларида таълим сифатини юқори даражага олиб чиқишнинг энг муҳим мезонидир.

Ҳозирги кунда республикамызда нодавлат мактаблар сони 47 тани ташкил этмоқда. Уларнинг сони янада кўпайиши бугунги кун талаб ва эҳтиёжлари билан белгиланади. Умумий ўрта таълим мактабларининг фаолиятини камситмаган ҳолда

нодавлат таълим масканининг афзалликлари нималарда кўринади? - деган савол туғилади.

Тажриба ва кузатишларимиз жараёнида аввало, нодавлат мактабларда яратилган шарт-шароитлар барча талабларга жавоб беришининг гувоҳи бўлди. Уларда қўлланилаётган ўқув режа ҳамда ўқув дастурлари асосида ҳар бир ўқувчига алоҳида - индивидуал ёндашилади. Нодавлат мактабларда бошланғич синфданок ўз устида мустақил ишлаши учун барча қулайликлар яратилган. Ўқувчиларга қизиқишлари ва иштиёқидан келиб чиқиб таълим-тарбия берилади, икки-учта хорижий тил ўргатилади. Ўқишдан ташқари муассасанинг ўзида ташкил этилган турли фан тўғараклари, спорт машғулотлари самарали олиб борилади. Бундан ота-оналар ҳам, педагоглар жамоаси ҳам, ўқувчилар ҳам тенг манфаат топади.

Умуман олганда, мамлакатимизда нодавлат таълим хизматлари соҳасидаги фаолият мактабгача (боғчалар), умумий ўрта (мактаб), олий ҳамда кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш (ўқув марказлари) таълим турлари бўйича тез ривожланиб, мазкур таълим турлари бўйича нодавлат таълим муассасалари сони ортиб бормоқда.

Нодавлат таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ҳамда уларда фаолият юритаётган педагог кадрларнинг касбий компетентлигини ривожлантириш юзасидан замонавий қарашлар ва тамойилларни таҳлил этар эканмиз, бу соҳада қатор халқаро ҳужжатларнинг ишлаб чиқилганлигини гувоҳи бўламиз. Жумладан:

Европа иттифоқи давлатларининг ягона Европа таълим худуди, таълим сифатини ошириш, таълимдаги мобилликни таъминлаш ва узлуксиз таълим масалаларига бағишланган Болонья (1999 йил, Италия), Сарбонн декларацияси, Лиссабон конвенцияси (2000 йил, Лиссабон);

ЮНЕСКОнинг Бутундунё таълим форуми Декларацияси (World Education Forum-2015, Инчхон);

Бирлашган миллатлар ташкилотининг “Барқарор ривожланиш мақсадлари – 2030” қабул қилинган (2015 йил, май) Дастурининг 4-мақсади сифатида “Барчага сифатли таълим бериш ва ҳаёт давомидаги таълим олиш имкониятини яратиш” масаласининг белгиланиши ҳам ўзига хос долзарблик касб этади.

Уқорида қайд этилган расмий ҳужжатларда барча таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини ривожлантиришнинг замонавий моделлари сифатида замонавий технологиялардан кенг фойдалана олиши, Америка Қўшма Штатларининг илмий марказлари, шунингдек йирик корпорация (Toyota, Sony, Mitsubishi) ларда стажировкалар ўтказиш, модернизация, суперверция, маҳорат - дарслари, ноформал ва информал шаклларда ривожлантириш масалалари кенг ёрилади.

Бугунги кунда нодавлат таълим муассасаларига бўлган талабнинг ортиши таълим ва ўқитиш сифатини баҳолашнинг Халқаро стандартларини жорий этиш асосида таълим муассасалари фаолиятининг сифати ҳамда самарадорлигини ошириш ўзбек тили ва адабиёти, чет тиллар, (бир нечта чет тиллари), информатика (компьютер технологиялари), математика каби муҳим ва талаб юқори бўлган фанларни чуқурлаштирилган тарзда ўрганиш, ижтимоий педагогик - психологик диагностика; таълим тизимини замонавий ахборот технологиялари билан таъминлаш, педагогик ходимларга бўлган эҳтиёжларни таҳлил қилиш, педагогик ходимларнинг касбий ва ижтимоий-психологик мослашувини таъминлаш, уларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш; умумий ўрта таълим муассасалари (НТМ) ни бошқариш тизимини такомиллаштириш, таълим тизимини бошқарув жараёнига янгича ёндашув; таълим муассасаларида

меҳнат-хуқуқий муносабатлар масалаларини чуқур таҳлил қилишни тақозо этмокда.

Бизнинг фикримизча, нодавлат таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш мазмун-моҳиятига қўра таълимни бошқаришдан фарқ қилади, чунки мактабда фақат таълим-тарбия жараёнини ташкил этиш ва уни бошқариш вазифалари амалга оширилмайди, балки таълим-тарбия жараёнини илмий асосда ташкил этишнинг ўзиёқ бир қанча вазифаларнинг бажарилишини, яъни таълим-тарбия жараёни иштирокчиларига зарурий шароитларни яратиш, уларнинг фаолиятини ташкил этиш, мувофиқлаштириш, назорат қилиш, таҳлил қилиш ва баҳолаш, шунингдек, мазкур жараёни амалга ошириш учун моддий - техника базасини яратиш ва мустаҳкамлаб бориш, янги педагогик ва ахборот технологиялари билан қуроллантириш, нодавлат таълим муассасасида аниқланган қатор иш тажрибаларини туман, шаҳар миқёсида ўрганиш ва оммалаштириш, юқори малакали мутахассислар билан таъминлаш каби қатор бошқа вазифаларни ҳам амалга оширишни назарда тутати.

Шундай экан, нодавлат таълим муассасалари фаолиятини ташкил этувчи раҳбарлар нафақат педагогик тажрибага, балки давлат талаблари асосида болаларга керакли бўлган билим, кўникма ва малакага эга бўлишида муассаса педагогик жамоасининг ҳаракатини бирлаштириш, таълим сифатини кўтариш ва прогрессив таълимни ривожлантириш зарур.

Бошланғич синф ўқитувчилари ўз тажрибасидан яхши билишадикки, ҳар қандай педагогик технология таълимни ривожлантирувчи янги тамойилларга асосланган бўлиб, ўқувчи шахсини шакллантиришга йўналтирилиши керак. Шахсга йўналтирилган таълим технологиялари марказида ўқитувчи ва ўқувчининг ҳамкорликдаги фаолияти туради. Шундай экан, педагог ва ўқувчи ҳамкорлиги, ўзаро мулоқоти, бир-бирига кўрсатадиган таъсири энг замонавий ва миллий талаблар асосида бўлиши зарур. Бунинг учун таълим жараёни, ўқитувчи, таълим-тарбия жараёни олдида қўйилган талаблар, таълимни ташкил этиш ва бошқариш тамойиллари ҳамда йўллари тахсил олувчини ақлий ва жисмоний жиҳатдан ривожлантириш усуллари, у билан ҳамкорлик қилиш, уни ўқиш ва ўрганишга йўналтириш, тахсил олувчи шахсий фаолиятини тўғри ташкил этиш, улар билан мулоқотга киришиш, муаммо ва келишмовчиликларни бартараф этиш, синфда ижодий, ишчанлик муҳитини вужудга келтириш, ўқувчилар фаолиятини аниқ ва тўғри баҳолаш методлари билан қуролланган бўлиши лозим.

Тажриба ва кузатишларимиз жараёнида биз нодавлат таълим муассасалари бошланғич синфларида (Кўкон, Самарқанд, Бухоро, Тошкент) ўқув машғулотларини инновацион технологиялардан фойдаланган ҳолда ташкил этишга ҳаракат қилдик. Мазкур ўқув жараёнида биз М.Умарова, Х.Хамроқулова, Р.Тожибоевалар ҳаммуаллифлигидаги 3 - синф учун “Ўқиш” китобида Хуршид Давроннинг “Ватан мўътабардир” матни берилган бўлиб, бошланғич синф ўқитувчиси ўқув жараёнини фаоллаштириш, тахсил олувчилар томонидан ўқув материални ўзлаштиришнинг юқори даражасига эришиш ва тахсил олувчиларни мустақил фикрлашга ҳамда ўз фикрини баён этишга ўргатиш, таълимий, педагогик, ижтимоий фаолият қирраларни очишда янги имкониятларни яратиш мақсадида “6х6х6 кичик гуруҳлар билан ишлаш” методидан фойдаланиб, ўқувчиларни сонига қараб ўйинли технологиялардан фойдаланиб гуруҳларга бўлиб чиқди. Мант ўқувчиларга А–4 форматда ёзилган шаклда берилди. Ҳар бир ўқувчи мант моҳиятини чуқур ўрганиб чиқиб, ўқитувчи томонидан берилган саволларга жавоб беришди. Шундан сўнг ўқитувчи жамоа сардорларини доскага таклиф қилиб мант мавзуси юзасидан тузилган крассворд счимини топишга ундади. Дарс жараёнида ўқувчилар Ватан ҳақидаги ўрганган шеърларини ҳам айтиб

бериши. Ўқитувчи ўқувчиларга “Менинг Она Ватаним - жонажон Ўзбекистоним” мавзусида расм чизишни таклиф қилди. Бир дарснинг ўзида ўқитувчи болаларга “Инсон учун ҳаво, қуёш, сув, нон, ота - она, қанчалик азиз ва муқаддас бўлса Ватан ҳам шунчалик мўътабар” эканлигини тушунтирган ва эстетик тасаввурларини бойитишга эришган [3].

Таъриба ва кузатувларимиз жараёнида айнан нодавлат таълим муассасаларида бошланғич синф ўқувчиларининг таълим жараёнларини таҳлил қилиб уларнинг ўзлаштириш даражаларини ўрганиб чиқдик. Биламизки, ўқувчилар билим оладиган манбалар бўйича: оғзаки, кўрсатмали, амалий методларга, ўқувчилар фикрининг йўналиши бўйича: индукция, дедукция, аналогияга бўлинади. Шунингдек, ўқувчиларнинг мустақил фаолликлари даражаси бўйича: изоҳли – иллюстратив, репродуктив, билимларни жумбоқли баён қилиш методига, тушунтириш, суҳбат, ҳикоя, китоб билан ишлаш, кўрсатмали методларга ва амалий методларга бўлинади.

Адабиётлар таҳлилидан маълумки, турли таълим жараёни қатнашчиларининг таълим муассасаси томонидан кўрсатилаётган таълим хизматларидан қониққанлик даражаси бу таълим сифати билан изоҳланади. Нодавлат таълим муассасаларида таълим сифати барча манфаатдор томонларнинг эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилганликни, қарор қабул қилишнинг воситалари ва усулларини, фаолиятнинг самаралилигини кафолатловчи усулларини, меҳнат жараёни иштирокчилари саъй - ҳаракатларини қўйилган мақсадлар сари сафарбар қилишни таъминлайди:

Бизнинг фикримизча, ўқув жараёни ва таълим сифати, сифат менежментига ҳам беvosита боғлиқ. В.П.Симоновнинг фикрларига таянилган ҳолда, менежмент субъектининг муҳим ҳаракатлари ахборотларга боғлиқ эканлиги, бошқарув учун ахборотлар зарурлиги, ва у менежмент фаолиятининг предмети ҳамда натижаси ҳисобланиши айтилган. В.П.Симонов педагогик менежментнинг уч функциясини ажратиб кўрсатади: қарор қабул қилиш (фармойиш, буйруқ, тавсия ва ҳ.к.); қабул қилинган қарорларнинг бажарилишини ташкил этиш (моддий-техник таъминоти, ўзаро келишиш, ижрочиларнинг шахсий эҳтиёжларини ҳисобга олиш); дастлабки, жорий ва якуний назорат (натижаларни ҳисобга олиш, самарадорликни таҳлил қилиш ва баҳолаш)

С.Турғунов илмий хулосасига кўра, В.П.Симонов томонидан ажратиб кўрсатилган барча функциялар комплекс ҳусусиятга эга ва тугалланган жараён эканлигини кўрсатади. С.Турғунов ўз фикрларини давом эттириб “менежмент” инглизча сўз бўлиб, ўзбек тилида бошқарувни ташкил этиш (бошқариш, бошқарув ҳокимияти, ташкил этиш), раҳбарлик қилиш (режалаштириш, тартибга солиш - мувофиқлаштириш, назорат қилиш) маъноларини англатади.

Менежмент умумий ҳолда у ёки бу фаолият турини ташкил этишни ва унга раҳбарлик қилишни, яъни турли хил соҳаларда фаолият кўрсатаётган инсонларнинг ҳатти-ҳаракатларини, муносабатларини мувофиқлаштириш, уларнинг имкониётлари ва қобилиятларидан тўғри фойдаланишни ташкил этиш, назорат қилиш ва бошқаришни билдиради. Менежмент энг аввало инсонларни бошқариш, уларни ўз фаолиятига қизиқтириш, тadbиркорликка, меҳнатга ижодий ёндашиш, ўзига ишониш туйғуларини шакллантириш, соҳалар бўйича билим, кўникма ва малакаларни эгаллашга қўмаклашиш, янгиликка ва ижодкорликка чорлаш, инсонларнинг фаолиятини бошқариш демакдир.

Менежмент фани ҳам ижтимоий, ҳам табиий фанлар билан боғлиқ ҳолда ривожланиб бориб мақсад ва вазифаларига, хизмат қилиш соҳаларига кўра бир неча турга бўлинади: амалий менежмент, инновацион менежмент, стратегик менежмент, маркетинг менежменти, молия менежменти, технологик менежмент, маъмурий менежмент,

таълим менежменти ва бошқалар. Биз уларни менежмент фанининг шоҳобчалари деб аташимиз мумкин.

Нодавлат таълим муассасаларида менежмент хизматидан кўзланган мақсадларга эришиш учун фаолиятни, яъни инсонлар ёки уларнинг гуруҳлари фаолиятини мувофиқлаштириш ҳамда бошқариш усуллари, шакллари ва воситалари мажмуини тўғри йўналтириш жоиздир. Таълим жараёнида “сифат” тушунчасини қўллаш мазмунан бошқача таълим дастурлари, ўқув режалари сифати, сифат менежмент бошқаруви тушунчаси билан боғлиқ экан, раҳбарнинг етакчилик фаолияти, таълим жараёнининг ҳар бир субъекти (директор муовинлари, ўқитувчи, ўқувчи, ота-оналар, маъмурият, иш берувчилар ва ҳ.к.лар) манфаатдордир. Шу ўринда Harvey L сифат - “чиқиш” да ижобий натижаларга йўналтирилган махсус жараён; таълим жараёни доирасида такомиллаштириш жараёни; мақсадларнинг истеъмолчилар талаблари ва кутишларига мослиги; капитал қўйилмалар натижаси; талабалар ёки янги билимларни ривожлантириш учун тақдим этилаётган имкониятларнинг такомиллаштириш борасидаги ўзгаришларга мослашиши деган фикрларига таяниб айтишимиз мумкинки, нодавлат таълим муассасаларида сифат менежменти тизимини қўллашда ўзига хос хусусиятлар мавжуд бўлиб уларга қуйидагиларни киритиш мумкин.

Нодавлат таълим муассасаларида сифат менежменти тамойилларини жорий этиш бўйича зарурий услубий қўлланмаларнинг мавжудмаслиги;

мутахассис ўқитувчилар таркибининг бошқарувнинг янги тамойилларини қабул қилишнинг мураккаблилиги.

Шундай экан, таълим сифати аввало, давлат таълим стандартларининг бажарилиш сифатига, асосан жамият ва истеъмолчилар (меҳнат бозори) томонидан қўйилган талабларга, нодалат таълим муассасалари мақсадлари, меъёрлари, унга яратилган шарт-шароитлар, таълим жараёни ва якуний натижалар сифатига боғлиқ.

Хулоса қилиб айтганда нодавлат таълим муассасаларида бошланғич синф таълим жараёнини ташкил этиш ва бошқаришга замонавий ёндашувлардан асосий мақсад бошланғич синф ўқувчиларини дарс жараёнида билимларни тез ўзлаштириб олишлари ҳамда уларни мустахкамлашдан иборат. Шу нуқта назардан таълим жараёнида янги педагогик ва компьютер технологияларини қўллаш ўқувчи фаоллигини белгилайдиган муҳим бир тармоққа айланган. Шунинг учун нодавлат таълим мактабларида бошланғич синф ўқув фаолияти мазмунини янада бойитиш, илмий-техника жараёнининг ўзгариши билан боғлиқ таълимнинг янги назариясини яратиш, яъни ўқитиш услублари, уларни тизимли равишда бойитиб ва янгилаб бориш масаласи, таълимни тизимида юқори кўрсаткичларга эришишда энг муҳим кўрсаткичлардан биридир.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 18 сентябрдаги “Нодавлат таълим хизматлари кўрсатиш фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ - 3276-сонли қарори. «Халқ сўзи», 2017 йил 18 сентябрь «Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами», 2017 йил 25 сентябрь, 38-сон, 1033-модда

2. Тургунов С.Т. Педагогика: Маърузалар тўплами. – Наманган: НамМПИ, 1999. – 109 б.

3. Тургунов С.Т. Мактабни бошқаришда педагогиканинг асосий тушунчалари ва тадқиқот методлари. – Наманган: НВПҚТМОИ, 2003. – 32 б.

4. Тургунов С.Т. Умумий ўрта таълим муассасалари директорлари бошқарув фаолиятининг назарий асослари. II. ф. док., илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Т.: 2007 й.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада нодавлат таълим муассасаларида таълим сифатини оширишнинг усуллари ва методлари, уларда қўлланилаётган ўқув режа ҳамда ўқув дастурлари илмий назарий

жихатдан ўрганиб чиқилганлиги атрофлича ёритилган. Шунингдек мақолада нодавлат мактабларда бошланғич синфданок ўз устида мустақил ишлаши учун барча қулайликлар яратилгани, ўқувчиларга қизиқишлари ва иштиёқидан келиб чиқиб таълим-тарбия берилди, икки-учта хорижий тил ўргатилаётганлиги тадқиқотлар жараёнида амалий таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье подробно описываются методы и приемы повышения качества образования в негосударственных образовательных учреждениях, научно-теоретическое изучение учебных программ и программ обучения, используемых в них. В статье также представлен практический анализ того факта, что негосударственные школы с самого начала обеспечивают все условия для самостоятельной работы, учат студентов в соответствии со своими интересами и увлечениями, преподают два или три иностранных языка.

SUMMARY

This article describes in detail the methods and techniques for improving the quality of education in non-governmental educational institutions, the scientific and theoretical study of the curricula and training programs used in them. The article also presents a practical analysis of the fact that non-state schools from the very beginning provide all the conditions for independent work, teach students in accordance with their interests and hobbies, teach two or three foreign languages.

ОИЛА ВА МАҲАЛЛАЛАРДА ҚИЗЛАРНИ СОҒЛОМ ТУРМУШ МАДАНИЯТНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИК ИМКОНИАТЛАРИ

Давронова Д. С.

*Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети “Педагогика ва психология”
кафедраси катта ўқитувчиси Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори
(Doctor of Philosophy)*

Таянч сўзлар: оила, маҳалла, қизлар соғлом турмуш маданияти, педагогик психологик имкониятлари, методик, консултатив, ҳуқуқ ва манфаат, конвенция, ижтимоий институт, касбий ҳамда оилавий мажбурият.

Ключевые слова: семья, общество, культура здорового образа жизни девочек, педагогические психологические возможности, методологические, консультативные услуги, права и интересы, конвенция, социальный институт, профессиональные и семейные обязанности.

Key words: family, society, culture of girls' healthy lifestyles, pedagogical psychological opportunities, methodological, advisory services, rights and interests, convention, social institution, professional and family responsibilities.

Дунёда қизлар соғлом турмуш маданиятини, ҳуқуқ ва манфаатларини халқаро миқёсда ҳимоя қилишга қаратилган Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг “Хотин – қизларга нисбатан камситишларнинг барча шакллариини йўқ қилиш ҳақидаги” конвенцияси, миллий қонунчиликда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 2 февралдаги “Хотин -қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги

5325-сон фармонлари, хотин – қизлар муҳофаза этишнинг ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этмоқда. Бу ўз навбатида, Ўзбекистон аёлларининг давлат ва жамият ҳаётида фаол иштирок этишлари учун соғлом турмуш маданиятини ривожлантиришда муҳим омил саналади.

Ўзбекистонда хотин–қизлар соғлом турмуш маданиятини ривожлантиришга глобал даражада Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Барқарор тараққиёт дастурлари доирасида, шунингдек 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси доирасида қаралади. Шунингдек, республикамизда ижтимоий институтларнинг энг қадимгиси оила ва фуқароларни ўзини ўзи бошқариш тизимини мазмунан ва моҳиятан модернизация қилиш жараёни давлат томонидан иқтисодий қўллаб-қувватланмоқда. Шунингдек, Ўзбекистонда давлатимиз раҳбари томонидан олиб борилаётган ижтимоий йўналтирилган сиёсат хотин - қизларимизга чинакам бахтли яшаш учун, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, интеллектуал ва маънавий юксалиши касбий ҳамда оилавий мажбуриятларини ҳамоҳанг тарзда бажариши учун зарур имкониятлар яратилмоқда.

Айтиш ўринлики, хотин – қизлар соғлом турмуш маданиятини шакллантиришнинг таъсирчан методик, консултив ва амалий ёрдам кўрсатишнинг самарали тизимини яратиш, оила ва маҳаллаларда жамоатчилик ҳамкорлигида олиб бориладиган соғломлаштириш ишларни ташкил этишнинг самарадорлиги аёлларнинг педагогик ва психологик тайёргарлигига боғлиқ. Бу ўринда оила педагогикаси олдида турли касб эгалари бўлган ота-оналарни шу жараёни ташкил этишга тайёрлаш зарур. Бунинг учун оила педагогикаси олдида қуйидаги вазифалар туради:

- Қонун устуворлигини таъминлаш ва сиёсий институтларни инсон манфаатларига хизмат қилиши ижтимоий онг ривожини орқали амалга оширилишини билиш ва англаш;
- хотин–қизлар соғлом турмуш маданиятини ривожлантириш уларнинг ижтимоий онг ва сиёсий саводхонлик уйғунлигининг жамият тараққиётидаги ўрнини педагогик нуқтанан назардан билиш;
- хотин–қизларнинг ижтимоий психология, маънавият, ҳуқуқшунослик фанлари ютуқлари билан таништириш
- халқимиз ва жамиятимизнинг манфаатларига мос хотин–қизлар соғлом турмуш маданиятини ривожлантириш;

Албатта хотин–қизлар соғлом турмуш маданиятини ривожлантириш, маҳаллаларда хотин–қизлар соғлом турмуш тарзини самарадорлигини ошириш, хотин–қизлар билан амалга ошириладиган тарбиявий ишлар, болаларни жамиятни маънавий янгилаш жараёнларининг фаол иштирокчиси руҳида тарбиялашда ўқув фанлари мазмунининг илмий-назарий, методик ва амалий аҳамияти муҳим роль ўйнайди.

Ўзбекистон Республикасида хотин-қизлар манфаатларини муҳофаза қилиш сиёсати доирасида оила ва маҳаллаларда қизларни соғлом турмуш маданиятни шакллантиришнинг педагогик психологик имкониятларини ўрганиб чиқиш, хотин-қизларнинг тиббий саломатлигини асраш ва уларни соғлом турмуш тарзи асосида ҳаётга тайёрлаш йўналиши алоҳида аҳамият касб этади. Соғлом турмуш тарзини шакллантириш мақсадлари мазкур тушунчанинг мазмун жиҳатдан таркибий қисмлари, уни амалга оширувчи тизимлар нималардан иборат эканлиги ва кимларга йўналтирилганлигини илмий белгилаш вазифасини кўндаланг қўяди.

Оила ва маҳаллаларда қизларни соғлом турмуш маданиятни шакллантиришнинг педагогик психологик имкониятлари таркибий қисмлари мазкур тушунча доирасига кирувчи бош мазмунни ўзида ифода этди, унинг узвий бирлигини ташкил қилувчи йўналишлар моҳиятини белгилаб берди. Соғлом турмуш тарзининг мамлакатимизга хос бўлган хусусиятлари ҳам мазкур тизим доирасида акс этди. Соғлом турмуш тар-

зининг Ўзбекистон худудига хос бўлган хусусиятлари эътиқод, маънавий ва мафкуравий тафаккур ва соғломликнинг соғлом турмуш тарзи асослари, унинг узвий таркибий қисмлари сифатида баҳоланиши билан белгиланди. Соғлом турмуш тарзи тушунчасининг таркибий қисмлари куйидагилардан иборат қилиб белгиланди:

- инсоннинг тиббий саломатлиги, хотин-қизлар репродуктив саломатлиги;
- инсоннинг рухий саломатлиги;
- инсоннинг жисмоний саломатлиги, жисмоний тарбия ва спорт;
- инсоннинг маънавий-маърифий ва мафкуравий соғломлиги ва соғлом тафаккури;
- инсоннинг эътиқод саломатлиги, диний бағрикенглик ва тотувлик;
- соғлом турмуш тарзини шакллантиришда оила, маҳалла ва мактаб ҳамкорлиги [3];
- меҳнат қилиш ва дам олишнинг рационал меъёрларининг мавжудлиги;
- инсон ва рационал овқатланиш меъёрлари ва маданияти;
- инсоннинг ўз саломатлигига муносабати, соғлом турмуш тарзи маданияти ва тафаккури;
- соғлом турмуш тарзини олиб бориш учун талаб этилган имкониятларнинг яратилганлиги ва мавжудлиги;
- инсон саломатлигига таъсир этувчи экологик вазиятлар;
- оила муқаддаслиги тамойили, оилавий муносабатларда умумбашарий ва миллий кадриятларни асраб-авайлаш;
- оилавий маданият ва оила аъзолари маданияти тамойили;
- соғлом турмуш тарзи тарғиботи, илмий-назарий ва оммабоп адабиётларнинг мавжудлиги, кенг аҳоли қатламларига етиб бориши;
- инсон мафкуравий саломатлиги, бузғунчи ва ёт ғоялардан ўзини асраш тамойили, соғлом мафкуравий ғоялар тизими;
- ёшларга қаратилган турли тиббий таҳдидлардан асраш тизими, тарғибот-ташвиқот ишларининг мавжудлиги ва самарадорлиги;
- зарарли одатларларга қарши ҳаракатлар тизимини ташкиллаштириш ва ривожлантириш тамойили (ичкиликбозлик, гиёҳвандлик ва кашандалик).

Соғлом турмуш тарзининг амалийлиги - уни амалга оширувчи тизимларнинг мавжудлиги ва ишончлилиги билан узвий боғлиқ ҳолатдир. Ўсиб келаётган ёш авлодни миллий кадриятларни хурматлаш, оилавий муносабатларга содиқлик, оила муқаддаслигини тан олиш, ота-оналарга эътибор, соғлом турмуш тарзи мажбуриятлари моҳиятини англаш, оила мустаҳкамлиги йўлида фидойилик фазилатлари асосида тарбиялаб, вояга етказиш узоқ муддатли жараён бўлиб, бу мажбуриятни амалга оширишда на фақат ота-оналар иштироки, балки ана шу масалага мутасадди бўлган барча давлат ва нодавлат ташкилотлари тизимининг мунтазам меҳнати талаб этилади. Ўзбекистон учун хос бўлган хотин-қизлар соғлом турмуш тарзини амалга оширувчи тизимлар куйидагича белгиланди:

- давлат сиёсати, давлат ҳужжатлари, қонунлар, улар мониторинги, давлат дастурлари, ижрония ҳокимият, қонун чиқарувчи органлар;
- соғлиқни сақлаш тизими, вазирлик, уларнинг худудий бошқармалари ва хусусий соғлиқни сақлаш институтлари ва ташкилотлари;
- жисмоний тарбия ва спорт комплекслари, спорт билан шуғулланишни тарғиб этиш;
- хотин-қизлар қўмитаси, уларнинг худудий ташкилотлари ва тизимлари, хотин-қизларнинг нодавлат нотижорат ташкилотлари;

- мамлакатдаги ННТ тизими, уларнинг соғлиқни ҳимоялаш ва экологик ҳимоя бўлинмалари;
- “Маҳалла”, “Соғлом авлод учун” хайрия жамғармаси, “Ёшлар иттифоқи”, Саломатлик институтлари, Маънавият ва маърифат кенгаши, “Оила” илмий-амалий Маркази, мамлакатдаги мавжуд сиёсий партияларнинг махсус дастурлари;
- оила институти, ота-она ибрати;
- таълим муассасалари (боғча, мактаб, академик лицейлар ва ОЎЮ).

Ҳар қандай ижтимоий-сиёсий тадбир ўзининг йўналтирилган мақсадларига етиб бормаса, белгиланган натижаларга эриша олмаслиги муқаррардир. Соғлом турмуш тарзи концепцияси ҳам ўз объектига эга, шу нуқтаи назардан соғлом турмуш тарзи концепциясининг кимларга йўналтирилганлиги куйидагича белгиланди: гўдақлар, болалар, ўсмирлар, ўқувчи ёшлар, ёшлар, талабалар, хотин-қизлар, кексалар, ногиронлар, ўрта ёшлилар, беморлар, беморликдан сўнгги реабилитация давридагилар.

Соғлом турмуш тарзининг тиббий, жисмоний, руҳий жиҳатларидан ташқари бизнинг мамлакатимиз учун долзарб бўлиб турган ўзига хос йўналишларидан бири бу - унинг мафкуравий долзарблигидир. Сўнгги ўн йиллар давомида турли ақидапарастлик гуруҳлари ва ёт мафкураларнинг мамлакат хавфсизлиги, халқ ҳаёти ва унинг барқарорлигига таҳдиди инсонлар соғлом руҳияти ва ҳаёт тарзига нисбатан таҳдидлар сифатида баҳоланмоқда. Диний экстремизм, “рангли инқилоблар” ва “сохта демократия”лар каби ёт ғояларга қарши халқ иммунитетини шакллантириш соғлом турмуш тарзининг муҳим жиҳатларидан деб белгиланди.

Ўзбекистон мустақиллигига хуруж қилаётган турли мафкуравий таҳдидлар халқ бирдамлигини бузишга қаратилган, уни фалокат ва қарама-қаршиликка чорлайдиган, халқ билан ҳокимиятни бир-бирига тўкнаштиришга йўналтирилган, ёшларни ўзининг қуролига айлантириб, улар ҳаётини вайрон қиладиган ғоялар ва ҳаракатлар мажмуидан иборатдир. Шу боис ҳам, ҳозирги кунда соғлом турмуш тарзи тамойиллари таркибда мафкуравий соғломлик ақидаларига кенг ўрин берилди, улар давлатчилик асосларини мустаҳкамлашга қаратилган назарий ва амалий сайи-ҳаракатларни ўзида мужассам этиши лозимлиги кўрсатилди.

Ҳар бир инсон узоқ умр кўришни, касалликлардан ўзини эҳтиёт қилишни, маънавий ва мафкуравий соғломликни орзу қилади. Аммо кўпчилик ҳолатларда инсоннинг ўзи ўз саломатлигига путур етказишига сабаб бўлади. Шу боис, улуг грек файласуфи Сукрот, “агар инсон ўз саломатлигининг посбони бўлса, унга ўзидан яхшироқ табиб топишга ҳожат йўқ”, деб айтган эди. Соғлом турмуш тарзи ҳам инсон хоҳиш ва иродасига боғлиқ маънавий бутунликнинг бир қирраси бўлиб, маънавий баркамол инсон ўз саломатлигининг посбони ҳисобланади.

Қизларни соғлом турмуш тарзи асосида оилага тайёрлаш ишида маҳалла тизими орқали бутун аҳоли қатламларини соғлом турмуш тарзи ғояларига кенг жалб қилиш имконияти мавжуд. Чунки мазкур тизим ўзининг мамлакат миқёсидаги структурасига, административ кадрларига, иш олиб боришнинг ўзига хос ишланган йўналишларига эга. Маҳалла тизимида қизларни соғлом турмуш тарзи асосида оилага тайёрлашнинг педагогик аспекти масаласини илмий ўрганиш асосида унинг ўз ичига куйидаги муаммолар ечимини камраб олиши аниқланди:

- кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг янги босқичида қизларни оилага тайёрлашнинг янги педагогик услубларини ишлаб чиқиш зарурияти;
- мамлакатнинг демократия ва фуқаролик жамияти сари илдам ривожла-

ниши босқичида миллий менталитет доирасидаги “соғлом турмуш тарзи” концепциясининг илмий-назарий ишланиши;

- қизларни соғлом турмуш тарзи асосида оилага тайёрлашнинг мустақиллик йилларидаги амалиёти таҳлилини тарихийлик нуқтаи назаридан амалга ошириш лозимлиги;
- мазкур таҳлил асосида янги педагогик технологиялар ва услубларнинг жамият ривожининг истиқбол босқичлари учун таклиф этилиши;
- маҳалла тизимида қизларни соғлом турмуш тарзи асосида оилага тайёрлашнинг механизмлари ва амалга оширувчи тизимларини белгилаш ҳамда улар зиммасидаги вазифалар кўламини илмий аниқлаш;
- соғлом турмуш тарзини ёшлар, хусусан қизлар онгига сингдиришнинг келажак авлодлар саломатлиги учун зарурийлиги ва давлат аҳамиятига молик вазифалардан эканлигини кенг тарғиб ва ташвиқ этишнинг янги педагогик шакл ва методларини ишлаб чиқиш.

Маҳаллада қизларни соғлом турмуш тарзи асосида оилага тайёрлаш ўзида икки муҳим бўлган тизимлар ҳамкорлигини талаб этиши аниқланди. Биринчиси, бево-сита мана шу жараён билан шуғулланувчи мутасаддилар фаолиятдан иборат бўлиб, оила, хотин-қизлар кўмиталарининг маҳалла бўлинмалари, диний маърифат ва маънавий-ахлоқий тарбия бўйича маҳалла маслаҳатчилари, маҳалла доираси ва унинг ташқарисидаги турли нодавлат ташкилотларининг маҳалла аҳолисига қаратилган дастурлари ва проєктлари, шунингдек соғлиқни сақлаш тизимининг мутасадди ташкилотлари фаолиятини ўзида қамраб олади. Иккинчи, билвосита тизим ҳам мавжуд бўлиб, бу тизим доирасига оммавий ахборот воситалари, маданий-маърифий муас-сасалар, таълим тизими муассасалари киради. Чунки билвосита тизим ўзининг тарғибот ва ташвиқот фаолияти, таълим жараёни, турли кўрсатувлар ва фильмлар таъсири орқали инсонларнинг соғлом турмуш тарзи асосидаги онгининг шаклланиши ва ўзгаришига билвосита, яъни маҳалладан ташқарида бўлган институтлар орқали таъсир этади, аммо улар ҳам аҳоли ўртасида соғлом турмуш тарзини шакллантириш фаолиятининг зарурий иштирокчилари ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, оила ва маҳаллаларда қизларни соғлом турмуш мадани-ятни шакллантириш, ўсиб бораётган ёш авлодни жамиятда мустақил яшашга тайёр-лаш вазифасининг долзарблиги, жамият ривожини учун янги фуқаролар заҳирасини тарбиялаб вояга етказиш масаласининг устуворлиги ёшларни, хусусан қизларни жамият ҳаётига ва оилавий турмушга тайёрлаш ишларини жадаллаштиришни талаб этди. Инсонларнинг ўзаро муносабатларида кескинликларнинг ўсиб бораётганлиги, замонавий зиддиятларнинг инсон тафаккури ва онгига таъсир этиши орқали унинг психологик ҳолатидаги салбий ва асабий оқибатларнинг вужудга келиши, ёш оила-лардаги ажрим ҳолатларнинг мунтазам ўсиб бораётганлиги, болалар ва ўсмирлардаги агрессия ҳолатларининг вужудга келаётганлиги каби муаммолар, табиий равишда, уларнинг педагогик нуқтаи назардан ўрганилишини, шунингдек ёшларни оилага тай-ёрлашнинг янги услубларини яратиш бугунги кун тартибига муҳим масалалардан бирига айланди.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 2 февралдаги “Хотин -қизларни кўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятини тубдан тако-

миллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 5325-сон Фармони [www// lex. uz](http://lex.uz)

2. Ф.Ю. Абдурахимова. Маҳаллада кизларни соғлом турмуш тарзи асосида оилага тайёрлашнинг педагогик асослари. п.ф.н.олиш учун ёзилган дисс. Т.:2007.

3. Йўлдошев Ҳ.Қ. Ўқувчиларни тарбиялашда оила, маҳалла, мактаб концепцияси. –Т.: Ўқитувчи, 1998

4. Гуломова Д., Мусурмонова О., Туйчиева Г. Мустақил Ўзбекистон хотин-кизлари. –Т.: 1997.- 30 б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада оила ва маҳаллаларда кизларни соғлом турмуш маданиятини шакллантиришнинг педагогик психологик имкониятлари Ўзбекистон аёлларининг давлат ва жамият ҳаётида фаол иштирок этишлари учун соғлом турмуш маданиятини ривожлантиришда, оила ва фуқароларни ўзини ўзи бошқариш тизимини мазмунан ва моҳиятан модернизация қилиш жараёни давлат томонидан иқтисодий қўллаб-қувватланаётгани илмий жиҳатдан таҳлил қилинган. Шунингдек мақолада, хотин – кизлар соғлом турмуш маданиятини шакллантиришнинг таъсирчан методик, консультатив ва амалий ёрдам кўрсатишнинг самарали тизимини яратиш муҳимлиги эътироф этилган.

РЕЗЮМЕ

Данная статья представляет собой научный анализ педагогических и психологических возможностей формирования культуры здорового образа жизни женщин Узбекистана в семьях и процесс модернизации содержания и сущности системы семейного и гражданского самоуправления в развитии культуры здорового образа жизни для активного участия в жизни общества. В статье также признается важность создания эффективной системы эффективной методической, консультативной и практической помощи женщинам в формировании культуры здорового образа жизни.

SUMMARY

This article is a scientific analysis of the pedagogical and psychological possibilities of creating a healthy lifestyle culture for women in Uzbekistan in families and the process of modernizing the content and essence of the system of family and civil self-government in developing a healthy lifestyle culture for active participation in society. The article also recognizes the importance of creating an effective system of effective methodological, advisory and practical assistance to women in the formation of a healthy lifestyle culture.

БЎЛАЖАК ПСИХОЛОГЛАР АМАЛИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ МОНИТОРИНГ ҚИЛИШ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ОМИЛЛАРИ

Пўлатов Дж. А.

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети мустақил изланувчиси

Таянч сўзлар: ўқитувчи, педагогик маҳорат, коммуникативлик лаёқати, педагогик техника (нутқ, юз, қўл-оёқ ва гавда ҳаракатлари, мимика, пантомимика, жест), психологик-педагогик ташхис, психокоррекция, мониторинг, таълим, компетентли ўқитувчи, бўлажак психолог, талаба, билим, кўникма, малака, психологик ташхис.

Ключевые слова: учитель, педагогическое мастерство, коммуникативные навыки, педагогическая техника (речь, движения лица, конечностей и тела, мимика, пантомима, жесты), психолого-педагогическая диагностика, психокоррекция, мониторинг, образование, компетентный преподаватель, будущий психолог, студент, знания, умение, навыки, психологическая диагностика.

Key words: teacher, pedagogical skills, communication skills, pedagogical techniques (speech, facial, limb and body movements, facial expressions, pantomime, gestures), psychological and pedagogical diagnostics, psychocorrection, monitoring, education, competent teacher, future psychologist, student, knowledge, skill, skills, psychological diagnosis.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора - тадбирлари тўғрисидаги”ги ПҚ-29-09-сон қарорининг қабул қилиниши “...олий таълим даражасини сифат жиҳатидан тубдан ошириш ва такомиллаштириш, модернизация қилиш, комплекс ривожлантириш бўйича энг муҳим вазифалар каторида:

- ҳар бир олий таълим муассасаси жаҳоннинг етакчи илмий-таълим муассасалари билан яқин ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиши;

- ўқув жараёнига халқаро таълим стандартларига асосланган илғор педагогик технологиялар, психологик - педагогик ташхис; психологик профилактика; психологик коррекция; психологик маслаҳат; фан ва касбга йўналтирилган мастер-класслар ўтказишга, семинар тренингларни илғор хорижий тажрибаларга таяниб мамлакатимиздаги олий таълим муассасалари фаолиятида кенг жорий этиш зарурлигидан далолат беради.

Бўлажак психологларнинг амалий компетентлигини мониторинг қилиш тизимини такомиллаштириш учун таълим жараёни талабаларни интеллектуал ва касбий жиҳатдан ривожлантиришнинг чуқурлаштирилган тизими сифатида намоён бўлиши лозимлигини тажрибалар яққол кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги

“Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича кўшимча чора тадбирлар тўғрисида”ги Қарорида “...таълим сифати, профессор-ўқитувчиларнинг билими ва педагогик маҳорати, талабаларга яратилган шарт-шароитлар устидан тизимли равишда мониторинг ўрнатиш” муҳим вазифалар сифатида кўрсатиб ўтилган. Шунингдек мазкур қарорда:

- янги ғоя ва ташаббусларни шакллантириш мақсадида ҳар бир олий таълим муассасасида “Ёш экспертлар гуруҳи”ни ташкил этиш;

- ўқув машғулотларини талабаларни инновацион фикрлашга йўналтирадиган ўқитиш технологиялари ва интерфаол услубларни жорий этиш асосида ташкил этиш;

- асосий эътиборни талабаларнинг мустақил таълим олиши билан боғлиқ механизмларни амалга оширишга қаратиш;

- ҳар бир олий таълим муассасасида 1-курс давомида саралаб олинган энг иқтидорли талабалар учун алоҳида гуруҳлар ташкил этиш (мазкур гуруҳлардаги талабалар сони олий таълим муассасаси томонидан белгиланади);

- 2-курсдан уларни ўқитишни алоҳида ўқув режа ва дастурлар асосида амалга ошириш;

- ушбу тоифадаги талабаларни магистратурага мақсадли қабул қилиш ва бу оққали олий таълим муассасалари кафедралари учун малакали кадрлар тайёрлаш тизимини жорий этиш масалаларининг долзарблигига алоҳида урғу берилган. Ҳақиқатдан ҳам таълим сифатининг муваффақиятини таъминловчи етакчи омил-

лардан бири таълимдаги узвийликни таъминлашдан иборат бўлиб, 1-курс давомида саралаб олинган энг иқтидорли талабалар учун алоҳида гуруҳлар ташкил этиши ва Олий таълимда ўқиши давомида лонгитюд кузатиш имкониятларидан фойдаланиш, талабалар жамоаси ва ҳар бир талабанинг билиш фаолиятини мониторинг қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичларини тизимли таҳлил этишга ижобий самара беради.

Шу асосда биз тадқиқотимиз давомида бўлажак психологлар амалий компетентлигини мониторинг қилиш тизимини такомиллаштиришда муаммоли таълим, дастурий таълим, модул таълими, ривожлантирувчи таълим, ўйин технологиялари ва интерфаол таълим каби технологияларидан фойдаланилдик.

Тадқиқотларимиз давомидаги адабиётлар таҳлили шуни кўрсатдики, “тизим” тушунчасига таъриф беришда унинг кўп қиррали тушунча эканлиги яъни (назарий қарашлар тизими, асаб тизими, давлат тизими, ишлаб чиқариш тизими, хўжалик тизими, таълим тизими) намоён бўлди. Биз эса тизимли таҳлил соҳасининг машҳур мутахассиси В.Н.Спицнадель таклиф этган таърифни келтириб ўтишни лозим топдик. Унинг ёндашувида тизим - система, юнон тилидан таржима қилинганда - яхлит, қисмлардан ташкил топган, бириккан деган маънони англатади. Олим фикрларини ривожлантириш тизим бу “қонуний тарзда ўзаро боғланган предмет, ҳодисаларнинг шунингдек табиат ва жамият тўғрисидаги билимларнинг объектив бирлигидир” деб ҳисоблайди.

Т.С.Зубарева “тизимни умумий сифатлари бўйича боғланган ва бу тизимни ўз элементларининг бир бирига нисбатан тутган ўрнини белгилаб берувчи ва қайд этувчи турли туман элементларнинг бирлиги сифатида таърифлаш мумкин”

Ерохина Е.А “Тизим фақат ўзигагина хос бўлган, бошқа таркибий қисмлардан фарқли хусусиятларга эга бўлган, компонент деб аталувчи ўзаро боғлиқ ва бир бирига таъсир этувчи, ягона бир яхлитликни шакллантирувчи объект ва ҳодисаларнинг бирлигидир”

Шуни таъкидлаш жоизки, ҳар бир фан тармоғи тизим таърифига алоҳида ўзига тааллуқли томонларига аҳамият қаратади. Шунингдек ижтимоий белгилар ҳам мавжудки, улар ўз навбатида татқиқ қилинаётган кўпликни бир тизим сифатида кўриб чиқиш имконини беради.

Оқоридаги таърифларга таяниб айтиш мумкинки, бўлажак асихологлар амалий компетентлигини мониторинг қилиш тизимини такомиллаштириш бу дастлабки таклифларнинг қутилган натижага мослигини аниқлаш мақсадида, қандайдир бир жараёни (таълим)доимий кузатиш га боғлиқ бўлиб, кенг маънода амалиётчи психологлар ишлаб чиқаришни тизими сифатида изоҳланса, тор маънода инсон эҳтиёжларини қондира олишга қодир бўлган ва “камёб” ҳисобланган фақат икки сифатга эга бўлган психологлар тушунилади. Демак, бундай ишлаб чиқариш тизимини мониторинг қилиш механизмларини такомиллаштириш жамият эҳтиёжи учун ижтимоий зарурият бўлиб ҳисобланади.

Таълим жараёнига қабул қилиш «ўқиш учун номзодларни танлаш» (Вазирликларнинг норматив ҳужжатлари билан тартибга солинган олий таълим муассасалари абитуриентлари учун махсус талабларни ҳисобга олган ҳолда), «кириш синовлари» (Давлат тест маркази томонидан белгиланган тестлар асосида) кичик босқичларидан иборат.

2.3.1-расм. Амалий компетентликни такомиллаштиришга қаратилган креатив технология тузилмаси

Биз биринчи бобда айтиб ўтган 1 курсга қабул қилинган иқтидорли талабалар билан ишлаш жараёнини тизимли мониторинг қилиш ва янги таълим турларини ҳамда илғор ўқув воситаларининг самарадорлигини ўрганиш учун ҳам бўлажак психологларнинг амалий компетентлигини такомиллаштириш зарур деган илмий фаразга асосланиб бу зарурият моҳияти нуқтани назаридан қуйидаги механизмга асосланади деган хулосага келдик:

- янги таълим турлари ва илғор ўқув воситалари ўртасидаги ўзаро бирлик механизми;
- ижтимоий заруриятнинг юзага келиши;
- таълим тизимига жамият томонидан ижтимоий буюртманинг берилиши;
- илғор ўқув воситаларининг яратилиши;
- илғор ўқув воситаларини қўллаш технология (усул)ларининг асосланиши;
- таълим тамойиллари (янги дидактик қоидалар) тизимининг яратилиши.

Олий таълим тизимида ўқув - тарбиявий жараён назарий ва амалий, семинар ва лаборатория машғулотларини ўз ичига олади, бу муаммоли маърузалар, ижодий семинарлар, илмий лаборатория машғулотлари, амалий машғулотлар ва симуляция ва моделлаштириш дастурларида кўрсатилган амалий психологик жараёнлардан иборат.

Модулли ўқитиш, замонавий рейтинг ва интегратив-ижодий вазифалар тўплами ёрдамида ўзлуксиз мониторинг қилиш тизимини такомиллаштириш жараёни амалга оширилади. Мутахассис фанларнинг ўқув режалари асосида олинадиган билим, кўнима ва малакаларнинг мониторинги учун замонавий рейтинг усули амалга оширилади (жорий, оралик ва якуний назорат). Бўлажак психологлар амалий компетентлигини шакллантириш моделига мувофиқ компетенциясининг шаклланиш даражаси интегратив-аналитик вазифалар тўплами ёрдамида вақти-вақти билан диагностика ишлари (семестрлар бўйича) амалга оширилади.

Педагогик амалиёт – талабалар томонидан эгалланган назарий билимларни чуқурлаштириш ва мустаҳкамлаш, келгусида тайинланадиган лавозимлар бўйича педагогик маҳорат ҳамда амалий иш кўникмаларини шакллантириш, илмий-тадқиқот ишлари билан шуғулланиш учун материаллар тўплаш ва амалиётнинг ўзига хос илғор тажрибаларини ўрганишдан, шунингдек уларнинг эгаллаган билим ва кўникмаларини назорат қилишдан иборатдир.

Педагогик амалиёт танишув ўқув амалиёти, иш ўрганиш амалиёти ва диплом олди амалиёти ва бошқа турлар орқали амалга оширилади. Педагогик амалиётнинг мақсади, мазмуни ва муддатлари давлат таълим стандартлари, ўқув режалари ва амалиёт дастурлари билан белгиланади.

Давлат томонидан ташкил этиладиган якуний имтихонларда интегратив-ижодий вазифалар аттестация босқичида бўлажак психологларни амалий компетентлигини шакллантириш ва ривожлантиришдаги ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Интегратив-ижодий вазифаларнинг моҳияти, ушбу вазифаларни бажариш вақтида ўқув дастурини амалий фанларидаги ўрганиш даврида олинган билим ва тажрибаларни талаб қилади. Интеграл ва иждодий топшириқларни сертификатлашнинг муваффақиятли қарори келажакдаги психологларнинг эришилган амалий маҳорати даражасини акс эттиради.

Таълим жараёнида ташкил этиладиган интегратив-ижодий вазифаларнинг бажарилиши мутахассислик йўналишдаги фанларнинг ўқув режаларида ўзлаштирилиши талаб этиладиган билим ва тажрибаларнинг мазмуни ҳисобланади. Интегратив-ижодий вазифаларнинг муваффақиятли ечими бўлажак психологларнинг шаклланганлик даражаси назарий билимларни амалиётда қўллаш жараёнида акс этади.

Шунингдек тадқиқотлар давомида биз томонимиздан ўқитиш жараёнида қўлланиладиган дидактик воситаларнинг самарадорлиги қуйидаги сифат кўрсаткичлари бўйича белгиланиши аниқланди:

- кўрсатмалилик ҳамда таълимнинг эришувчанлиги;
- дидактик вазифаларга, ўқитиш услублари ва мазмунига функционал мувофиқлик;
- қўлланилишининг мажмуавийлиги;
- қўлланилиш универсаллиги ва таълим воситаларини ишлатиш қулайлиги.

Таълимда дидактик воситаларни қўллашнинг самарадорлигини ўқув жараёни сифатли ташкил қилишнинг хусусий мезонини очиб берувчи бир нечта кўрсаткичлардан иборат. Булар:

- таълимни ташкил қилиш шакллариининг билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришнинг қабул қилинган даврларига мослиги (психология ва мантикий аспект);
- таълим шакллариининг ўзаро алмашувчанлиги ва хилма-хиллиги, улар турларининг вариативлиги;
- таҳсил олувчилар жамоа ва индивидуал фаолият шакллариининг энг мақбул нисбатини таъминлаш.

Бунда микдорий кўрсаткичлар сифатида қуйидагилар қабул қилинади:

- қўйилган масалани ҳал қилиш учун белгиланган ва сарфланган вақт;
- ўқув жараёнининг амалга оширилиш мароми;
- таҳсил олувчилар мустақил фаолиятини ташкил қилишда ўқитувчининг ёрдам бериш даражаси.

Шунингдек тадқиқотлар давомида биз томонимиздан олий таълим муассасаларида бўлажак психологларнинг амалий компетентлигини ривожлантириш механизмлари такомиллаштирилди. (2.3.2-расм). Ушбу механизм ўз ичига: бўлажак психологларнинг амалий компетентлигини такомиллатириш бўйича ижтимоий тузилмалар тизимини ва олий таълим муассасалари ўқув жараёнида бўлажак психологларнинг амалий компетентлигини такомиллаштиришнинг асосий шакл, метод ва воситаларини шз ичига олди.

Зеро, ҳар қандай мақсадни амалга ошириш учун тажрибаларга таянган ҳолда олий таълим муассасаларида бўлажак психологларнинг амалий компетентлигини такомиллаштиришда илмий-назарий ва амалий жиҳатдан қуйидаги вазифаларига эътибор қаратмоғи лозим:

- инновацион таълим жараёнида таълим берувчи ва таълим олувчи позициясининг фаоллигига;
- энг замонавий медиа ва технологияларнинг сир - асроларини пухта эгаллаганлигига;
- бўлажак психологларнинг Низомга кўра фаолият маданиятига.

Умуман олганда бу жараёни бўлажак психологларнинг амалий компетентлигини шаклланиш жараёни деб аташ мумкин, чунки, бу, таълим жараёнининг мустақкам технологик ташкиллаштирилганлигининг натижасидир.

Олий таълим жараёнининг “инновацион” технологияси таълим олувчи бўлажак психологлар нафақат ижтимоий-амалий билимлар билан таъминлайди, балки унда амалий компетентликнинг ўзига хос компонентларини, механизмларини шаклланишига ҳам ёрдам беради.

Хулоса қилиб айтганда инновацион таълим технологиялари, интернет тизимида ўқув муассасаси учун яратилган сайтлар ёрдамида бўлажак психологлар амалий компетентлигини мониторинг қилиш тизимини такомиллаштириш, замонавий психологик билимлар сари кенг йўл очишда янги ахборот технологиялардан унумли фойдаланиш - бугунги куннинг талабига айланди. Амалиётчи психологларнинг ўзлаштириш топшириқларни, тестларни бажаришига қараб интилиши, берилган дарслик, аудио ва видео дарсликлар, онлайн дарслар (интернет саҳифа), электрон кутубхоналар, тестлар, мультимедиа - электрон дарсликлардан фойдаланиб, ўқувчилар ҳамда ота-оналарнинг психологик-педагогик билимларини оширишга кўмаклашиши, педагог ходимлар, ота-оналар ва жамоат ташкилотларининг самарали ҳамкорлигини таъминлашда муҳим педагогик аҳамият касб этади..

Олий таълим муассасаларида бўлажак психологларнинг амалий компетентлигини мониторинг қилиш тизимини шакллантиришнинг муҳим педагогик омилларидан бири таълим жараёни такомиллаштиришнинг самарали шакл ва методларидан оқилона фойдаланиш ҳисобланади. Бўлажак психологларнинг амалий компетентлигини такомиллаштириш фаолиятини муваффақиятли амалга ошириш шартли ҳисобланган билим, кўникма ва малакаларини намоён этадиган индивидуал психологик хусусиятлар, субъект (талаба)нинг ривожланиши, унинг билим, кўникма ва малакаларини ривожланиш динамикасига боғлиқ.

Шунингдек, ўзаро педагогик ҳамкорлик талабаларнинг амалий ва профессионал ўсишларида, турли психологик ва педагогик ҳолатларда инсонларга ёрдам кўрсатишга йўналтирилган. Бўлажак психологларнинг ўз-ўзини намоёйиш қилишга, яъни унинг шахсий потенциали ва имкониятлари принципи ўзаро педагогик ҳамкорлигининг етакчи принципи ҳисобланади.

Ўзаро педагогик ҳамкорлик жараёни диагностика (муаммони аниқлаш), қидириш (талаба билан биргаликда муаммонинг юзага келиш сабабларини қидириш), шартномавий (ўқитувчи ва талабанинг ҳаракатларини вазифа ва масъулиятни дифференциллаштирилган ҳолда тақсимлаш билан лойиҳалаштириш), фаолиятга оид (муаммони ҳал этишда муваффақиятни таъминлаш) ва рефлексив (муаммони ҳал этишда эришилган натижа таҳлили, объектив, ҳар томонлама баҳолаш, янада самарали қарор қабул қилиш йўлларини излаш)га боғлиқ бўлиб, бўлажак психологларнинг вазифаларни ҳал этиш йўлини мустақил равишда фаол қидириши ўқитувчи ва талабанинг ўзаро педагогик ҳамкорлиги методлари ва шакллариининг асосий мезонлари ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий талим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. //Халқ сўзи. 2017 йил, 21 апрель, №79(6773)
2. В.Н.Спицнадель Основы системного анализа Спб, 2000 - с.117 -118
3. Зубарева Т.С.Сравнительный анализ экономических систем, учебник в электронной форме. ([http\\www.edu.ru](http://www.edu.ru))
4. Ерохина Е.А”Теория экономического развития: системно синергетический подход. OreI. rsl.ru.nettext\economic...
5. Х.И.Ибрагимов, У.А.Йўлдошев, Х.Бобомирзаев “Педагогик психология” ўқув қўлланмаси. Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти нашриёти. Тошкент 2007.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада бўлажак психологларнинг амалий компетентлигини мониторинг қилиш тизимини такомиллаштириш омиллари, дидактик имкониятларини янада такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари илмий назарий жиҳатдан таҳлил этилган. Шунингдек мақолада бўлажак психологлар амалий компетентлигини мониторинг қилиш тизимини такомиллаштириш, педагогик фаолиятни амалга оширишда назарий ҳамда амалий тайёргарлигининг бирлигини ифодалаши ва унинг касбий шаклланганлигини таснифлашга хизмат қилишида талабаларнинг эгаллаган билим, кўникма ва малакаларини ўз шахсий, касбий ва ижтимоий фаолиятларида амалий қўллаш олиш имкониятлари ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируются факторы совершенствования системы мониторинга практической компетентности будущих психологов, приоритеты дальнейшего совершенствования дидактических способностей. В статье также освещаются возможности применения студентами знаний, навыков и умений, приобретенных в их личной, профессиональной и социальной деятельности, для совершенствования системы мониторинга практической компетентности будущих психологов, выражения единства теоретической и практической подготовки в педагогической деятельности и классификации ее профессионального становления.

SUMMARY

This article analyzes the factors of improving the monitoring system of practical competence of future psychologists, the priorities for further improving didactic abilities. The article also highlights the possibilities for students to apply the knowledge, skills and abilities acquired in their personal, professional and social activities to improve the monitoring system of practical competence of future psychologists, to express the unity of theoretical and practical training in pedagogical activity and to classify its professional development.

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРНИ КАСБИЙ ТАЙЁРЛАШДА ЗАМОНАВИЙ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ЖАРАЁНИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ИМКОНИЯТЛАРИ

Жабборова Д.Ф.

Навоий давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: таълим, ижтимоий-иқтисодий, модернизация, илм-фан, педагогик технология, бўлажак ўқитувчи, механизм, касбий тайёрлаш, интеллектуал салоҳият.

Ключевые слова: образование, социально-экономическое, модернизация, наука, педагогическая технология, будущий учитель, механизм, профессиональная подготовка, интеллектуальный потенциал.

Key words: education, socio-economic, modernization, science, pedagogical technology, future teacher, mechanism, vocational training, intellectual potential.

Таълим тизимини модернизациялаш ижтимоий, иктисодий муаммолардан ажралган ҳолда, тармоқ муаммо сифатида қаралмаслиги лозимлиги Президент Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида “илм-фан, таълим-тарбия, маданият ва санъат, спорт соҳаларини ривожлантириш йўлида ҳам муҳим қадамлар қўйилди” деган теран фикрларида кўрамиз.

Бугунги кунда таълим соҳасида ўз ечимини топмаган муаммолардан бири бўлажак ўқитувчиларни касбий тайёрлашнинг интеллектуал салоҳиятли, касбий нуфузнинг ўсишида эришилган ютуқлар таълим тизимини меҳнат бозори конъюктураси ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда ўзгартиришни тақозо қилади.

Ўқитишнинг таълимий, тарбиявий, ривожлантирувчи вазибаларининг уйғунлиги бўлажак ўқитувчиларни касбий тайёрлаш механизмларини ривожлантириш, таълим берувчи ва таълим олувчиларнинг билиш фаолиятини ташкил қилиш мақсадида аввало таълим жараёнини педагогик мазмуни, самарали шакл ва методларини тўғри танлашга беvosита боғлиқ бўлиб ҳисобланади. бўлажак ўқитувчиларни касбий тайёрлаш механизмларини ривожлантиришнинг педагогик мазмуни ўқув услубий адабиётлар ва қўлланмалар, дарслиқлар, ДТС, намунавий ва ишчи дастурларда ўз аксини топган бўлиб, таълимда замонавийликни таъминлаш яъни таълим амалиётида илмий асосланган ва тажрибада синалган дидактикага оид янгиликлар, фаол методлар ва шакллар, тартиб қоидаларни жорий этишнинг мажбурийлигига, шунингдек таълимнинг тараққиёт даражаси унинг мазмунига киритилаётган фан техника ютуқлари билан тавсифланади.

Биз мазкур тадқиқот иши доирасида таълим мазмунини белгилаб беришда юқоридаги компонентлар билан бир қаторда:

таълимда интеллектуал соҳани ривожлантириш, яъни таълим олувчиларнинг фикрлашлари, билиш психик жараёнларининг теранлиги, мутахассис фанлар ва ўқув предметларига оид билим, ўқув ва кўникмаларни шакллантириш жараёни;

таълимда ироданинг ривожлантириш, яъни таълим олувчиларда мақсадга интилишни шакллантириш, асаб ва мускулларнинг зўриқинини енга олиш, ташаббускорлик, ўз кучига ишониш, ўзини бошқара олишни ривожлантириш, билимларни ўқитиш, фаолиятни ривожлантириш, уни қандай амалга ошириш ва назоратни ташқи кўникмасиз олиб бориш;

таълимда мотивацион соҳани ривожлантириш, яъни таълим олувчиларнинг интеллектуал билимларга, табиатни англашга, жамиятга инсонга фикрлаш ва билиш қобилиятларига бўлган эҳтиёжларни шакллантириш;

таълимда эмоционал соҳани ривожлантириш, яъни таълим олувчиларни ўз ҳиссий ва рухий ҳолатларини бошқариш бўйича зарурий кўникмаларни шакллантириш;

таълимда педагогик технологияларнинг самарали усул ва воситаларини қўллаш орқали талабалар ўзлаштиришлари лозим бўлган материалларни идрок этиш, билимларни мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш учун кўникма ва малакалар ҳосил қилиш муҳим аҳамият касб этади деган ҳулосага келдик.

Илмий изланишлар ва тадқиқотларимиз жараёнида бир қатор педагог олимларимизнинг “таълим мазмуни” тўғрисидаги фикрларини илмий мушоҳада қилдик.

Д.Юнусова ўзининг тадқиқот ишларида таълимга инновацияларни татбиқ этишда таълим-тарбия жараёнини технологик жараён сифатида қараб, жорий этиладиган янгиликларни бу жараённинг асосий компонентлари (таълим мақсади, таълим мазмуни, ўқитиш методи, ўқитиш воситаси, таълим натижаси) асосида қуйидагича гуруҳлайди:

- таълим мақсади билан боғлиқ инновация муҳитидаги таълим интеграци-

- яси педагогик инновацияларга асосланган бўлиб: модернизациялашган таълимий, тарбиявий, ривожлантирувчи (касбга йўналтириш, тўлдириш, инсонпарварлаштириш, табақалаштириш, интеграллаш, индивидуаллаштириш ва бошқа мақсадларга кўра);
- таълим мазмуни билан боғлиқ педагогик инновациялар: миқёсига кўра – узлуксиз таълимда, алоҳида таълим турида, айрим фанда, бобда, мавзуда, мавзу материалнинг айрим қисмида; даражасига кўра – тақомиллаштириш, тубдан ўзгартириш, ўзидан олдингисига нисбатан – янги дастур, дастурни тақомиллаштирувчи, ўқув материални тўлдирувчи; пайдо бўлишига кўра – меъёрий ҳужжатлар ўзгариши асосида режали, олдиндан ўйланган, ички ва ташқи;
  - ўқитиш методи билан боғлиқ педагогик инновацион муҳит: миқёсига кўра – узлуксиз таълимда, алоҳида таълим турида, айрим фан, боб ва мавзуда, ўқув машғулоти шакли ва турида; даражасига кўра – тақомиллаштириш, кўринишини ўзгартириш, маълум услубиёт элементларини янгича талқинда ишлаб чиқиш; ўзидан олдингисига нисбатан – янги, тақомиллаштирувчи, ўрнини алмаштирувчи, тўлдирувчи, ретро; пайдо бўлишига кўра – режали, олдиндан ўйланган, тасодифий, янги талаблар асосида, ички ва ташқи;
  - ўқитиш воситаси билан боғлиқ педагогик инновациялар: миқёсига кўра – оммавий, яқка, комплекс, тизимли, узлуксиз таълимда, алоҳида таълим турида, айрим фанда, ўқув материалнинг айрим қисмида, ўқув машғулоти шакли, тури, айрим босқичида; ўзидан олдингисига нисбатан – янги техника, технология, эскисини алмаштирувчи, ўрнини алмаштирувчи, ретро; даражасига кўра – модернизациялашган, маълум восита элементлари янгича талқинда ишлаб чиқилган, тубдан ўзгартирилган; пайдо бўлишига кўра – режали, олдиндан ўйланган, тасодифий, ички, ташқи, техника ривож таъсирида;
  - таълим натижаси билан боғлиқ педагогик инновациялар: ўқитувчи фаолиятида – новатор ўқитувчи; ўқувчи фаолиятида – мустақил фикрловчи, аниқ мақсадга интилувчи, таълим жараёнининг фаол субъекти.

Тахлилий материалларга таяниб шуни таъкидлаш жоизки, замонавий олий таълим тизими бўлажак ўқитувчиларни касбий тайёрлаш механизмлари таълим мазмуни ва ташкилий тузилишига қаратилган бўлиши керак. Етук мутахассисни таълим муассасалари тарбиялаб бера олмайди, етук мутахассис даражасига эришиш учун битирувчи маълум амалиёт даврини, апробация босқичларини ўтгандан сўнггина эришади.

Бу ўринда олий таълим муассасаларида ўқиш давридаёқ меҳнат фаолиятини бошлаб юборган таҳсил олувчиларни алоҳида ҳисобга олиш керак, чунки улар ҳар хил давлат ва нодавлат ташкилотларида ишлаб, амалиётдаги фаолиятини ўқув дастурлари билан солиштириш имкониятига эгадир, натижада таҳсил олувчи ўқитилаётган фанлар мажмуасидан, фан дастурларидан айрим ҳолларда қониқиш ҳосил қилмайди ва дастурларга ўзгартиришлар киритиш керак деб ҳисоблайди. Ўз навбатида олий таълим муассасалари ўқитувчиларига ноқулайликлар яратиши ҳам мумкин, чунки эркин бозор муносабатлари даврида ҳар хил мулкчиликка эга бўлган корхоналарнинг ўз қизиқишларидан келиб чиқиб олиб бораётган фаолият доирасини фан дастурларида қамраб олиш қийин ва мақсадга ҳам мувофиқ эмас.

Шу билан биргаликда таълим тизимини такомиллаштириш таълимнинг узвийлигига яъни, мактаб, ўрта махсус, касб-хунар ва олий таълим муассасаси, умумий ахборот воситалари, масофавий таълим олишни ҳам қўшиб қараган ҳолда бир бутун шаклда тараққий эттирилиши керак. Ёшларнинг бугунги олган билимлари уларга 10-15 йилдан кейин меҳнат фаолиятини актив ҳолда олиб боришлари учун хизмат қилиши керак бўлади. Чунки улар ўша даврга хос бўлган техник жиҳозларни ишлатиш, бошқарув муаммоларини ҳал қилиш ва янгиликлар ишлаб чиқишлари кўзда тутилади.

Фикримизча, ҳозирги даврдаги геоиқтисодий ва геосиёсий тузилмасининг таркиб топаётган даврида стратегик рақобатбардошлигини таъминлаш учун қуйидаги вазифани бажариш мақсадга мувофиқ бўлар эди:

- ижтимоий тузилманинг инновацион ривожланишини таъминлаш. Бу нафақат тижоратлаштириш ва собиқ иттифок давридаги илмий лойиҳа ишланмаларини ҳаётга тадбиқ этиш, балки узилишларга эга бўлган фанни таълим ва кадрлар тайёрлашдаги синтезини таъминловчи миллий инновацион инфраструктурани қайта тиклаш услубларини яратиш.
- талабаларнинг ўз маданиятини сақлаши ва у билан ҳамжиҳатлилик мақсадини амалга ошириш. Бунинг учун тарбия билан таълимнинг яқдиллигини таъминлаш.

Келтирилган вазифаларнинг ўзаро узвийлиги шундаки, бир томондан фан соҳасини, иккинчи томондан таълим соҳасини қайта қуриш яратилаётган инновацион жараённинг қудратини таъминлайди. Натижада республиканинг глобал жипслашув ва рақобатбардошли стратегиясига ўз таъсирини ўтказди. Бошқача қилиб айтилган бўлса, таълим соҳаси ва кадрлар тайёрлашни келажак миллий инновацион тизимнинг белгилوви элементи сифатида режалаштириш ва қайта қуриш керак. Яна бошқа диққатга сазовор кўрсаткичлардан бўлиб, таълим тизимининг юқори босқичи (магистратура, аспирантура, докторантура) ҳисобланади ва унинг зиммасига “ишлаб чиқарувчилар” синфини яратиш юклатилган. Улар янги авлод “инженер-техникларини, бошқарув ва ижтимоий маданий” соҳа кадрларини инновацион йўл орқали тайёрлаб беришга қаратилган. Ўрта ва пастки босқич тизими эса, умумий “харидорлар” ва инновацияни “истеъмол қилувчилар” синфини шакллантиришга қаратилган бўлиб, бу муаммони улар барча соҳалар ва йўналишлар бўйича бакалаврлар тайёрлаш йўли орқали амалга оширадидлар.

Шунинг учун таълим соҳасидаги ҳар қандай ислохотларга жуда эҳтиёткорлик билан ёндошмоқ лозим. А.К.Колеченко технологияларни педагогик ва психологик типини ажратади. Унинг фикрича педагогик технологияларда операция ва ҳаракатлар жисмонан сезиларли бўлса, психологик технологиялар эса яширин характерга эга бўлади: бу аниқ бир инсоннинг психикасидаги психик операциялар ва ҳаракатлардир.

Ҳар қандай ечимни қабул қилишга шошилмай ёндошиб, келажакда ўзимизни инновацион қайта тикланишдаги йўлимизни беркибиб қўймасликка ҳаракат қилмоқ даркор. Биз ўзимизга келажакда таълимни ислох қилишга қаратилган инновацион оқимдан таълим тизимининг айрим соҳаларини ёки бутунлай узиб қўядиган қарорлар қабул қилишга эҳтиёткорлик билан ёндошишимиз керак.

Юқоридаги фикрларга таяниб айтиш мумкинки, таълим тизимидаги қайта қурилиш уни инновацион ривожланишнинг асосий инфраструктураси эканлигига ургу бериш, таълимдаги қайта қурилишга қаратилган тадбирларда таълим сифати ҳақидаги тушунчалар оддий фикрлар йиғиндисидан иборат бўлиб бир вақтнинг ўзида эртанги кун мутахассиснинг мавқеини камраб олиш имкониятига эга эмас.

Таълим сифати тушунчаси эса, фақат стандартлар билан боғланиб таълимни ислоҳ қилиш ва унга янгиликларни тадбиқ этиш имкониятини бирмунча қийинлаштиради.

Бўлажак ўқитувчиларни касбий тайёрлашда замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш вазифалари қуйидаги кўрсаткичларда ўз аксини топган:

- Билишга ўргатиш, яъни билиш қобилиятини шакллантириш;
- Ҳамжихатлик асосларини ўргатиш, яъни ҳамкорлик ва биргаликда фаолият юритиш қонунчилигини ўзлаштириш;
- Ҳаракат қилишга ўргатиш, яъни ҳаракат қилиш сабоғига ўргатиш;
- Ўзлигини идрок қилишга ўргатиш, яъни дунёвий тафаккурни шакллантириш усулларига ўргатиш.

Айтиш жоизки, инновацион технологияларни ташкил этувчи асосий структура, унинг компонентлари билан педагогик технологияга қўйиладиган талабалар ҳам бугунги кунда кенгайиб бормоқда. Қўйида уларнинг асосийларини келтириб ўтамыз.

ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯНИНГ КОМПОНЕНТЛАРИ		ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРГА ҚЎЙИЛАДИГАН МЕТОДОЛОГИК ТАЛАБЛАР	
Ташхис	Ўқув материални ўзлаштириш даражасини ташхис қилиш ҳамда бир хил билим ва тажрибаларга эга таълим олувчилар гуруҳини шакллантириш	Концептуаллик	Ҳар бир педагогик технологияда таълим мақсадларига эришишнинг фалсафий, психологик, дидактик ва ижтимоий-педагогик асосларни ўз ичига оладиган муайян илмий концепцияга эга бўлиши лозим.
Мотивация ва ташкилий қисм	Бу босқичда ўқитувчининг вазифаси талабаларда ўқув материалга бўлган қизиқишларини ва билиш фаолиятини ошириши ҳамда уларнинг ўқув фаолиятини ташкил этишдан иборат	Тизимлик	Педагогик технология тизимнинг барча белгиларини эгаллаши лозим: жанаънинг мантигини, унинг барча қисмларининг боғлиқлигини, яхлитлигини.
Ўқитиш воситаларини ҳаракат қилтириш	Бу бевосита ўқиш ишларини амалга ошириш босқичи бўлиб, таълим воситаларининг ёрдамида талабаларнинг ўқув материални ўзлаштириш ишлари амалга оширилади	Бошқарувчилик	Диагностик мақсадга мувофиқликни, режалаштиришни, ўқув жараёнини лойиҳалашни, босқичма-босқич диагностика қилишни, натижаларни коррекциялаш бўйича воситалар ва методларнинг вариацияланишининг мумкинлигини назарда тутати.

Назорат	Ўқув материални ўзлаштириш сифатини назорат қилиш	Самарадорлик	Замонавий педагогик технологиялар конкурент шароитида мавжуд бўлади ҳамда натижаси ва сарфланиш бўйича самарали бўлиши, ўқитишнинг муайян стандартига эришишни кафолатламоғи лозим.
		Қайта ишлаб чиқарувчанлик	Педагогик технологияларни бирдек типдеги бошқа да таълим муассасаларида бошқа субъектлар томонидан қўлланилишини (такрорланишини, қайта ишлаб чиқилишини) назарда тутиши лозим.

Бўлажак ўқитувчиларни касбий компетентлигини ривожлантиришда таълим жараёни билан ижтимоий тизимлар ва шарт шароитлар орасидаги қонуний алоқаларни ўрганиш имконини берадиган тизимли таркибий тузилиш, шунингдек олимларнинг инновацион таълим тўғрисидаги фикрлари бизга етакчи методологик манба бўлиб хизмат қилади.

Фаол таълим методларининг тадқиқотчилари И.Д.Зверев, М.И.Махмутов, Ю.К.Бабанскийнинг оғзаки методлар, кўргазмали методлар, амалий таълим методларидан фойдаландик. Биз биламизки таълим методлари услублардан таркиб топади, шунинг учун биз педагогикада қўлланиладиган қуйидаги метод ва услубларни:

Микротаълим (ўқув материали бўлимларининг кичик қисмларини маълум кетмакетликда ишлаб чиқаришга татбиқ этиш). Мазкур таълим тарафдорлари кўп қирраликни дарс кириш қисмининг муҳим элементи сифатида тавсия этадилар.

Таълимнинг модул технологияси (баённинг дидактик бирлиги ва тест). Дидактик бирликка қўшиш, қўпайтириш, консептлаштириш, сана ва сўзларни эсда сақлаб қолиш услублари, тест ўтказиш, оптималлаштириш ва бошқалар кириди.

Мавзулар мазмунига мувофиқ билимларни мажмуалаш (биринчи дарс – ахборотли, иккинчи дарс - муаммоли, учинчи дарс - амалий, тўртинчи дарс - мустаҳкамлаш, тест ўтказиш тарзида).

Илғор воситалар ёрдамида ўқув матнларини қисмларга бўлиб (муайян кетмакетликда, узлуксиз) ўрганиш.

Ишбилармонлик ўйинлари (масалан, «Лабиринт», «Муаммолар майдони» ва бошқалар)ни қўллаш.

Муаммоли таълим методлари (ўзлаштирилиши зарур бўлган билимлар ҳажмини аниқлаш – муаммолар таҳлили – фанлараро алоқаларни ўрганиш – муаммоларни мустақил ҳал этишга тайёрлаш).

Мавжуд муаммоларни ҳал этувчи вазиятли таҳлил («вазиятасвир», «вазиятбаҳо», «вазиятмуаммо», «вазиятмашқ»).

Педагогик тренинг (тез ўқиш ва ёзиш машқи, фикрлаш техникаси, графология, мимика, тақлид ва пантомимика услубларини эгаллаш).

Таҳсил олувчилар фаолиятини рейтинг асосида баҳолаш.

Педагогик квалиметрия (таҳсил олувчини ЭҲМ воситасида тестдан ўтказиш).

Дастурли таълим.

Ўқув предметлари бўйича яратилган аудиовизуал курс дастурлари асосидаги таълим.

Педагог фаолиятини илмий асосда ташкил этиш.

Педагогик технологиялар таълим воситаларини бир вақтнинг ўзида бир неча йўналишларда қўллаш имконини берди. Аини вақтда “Аппаратматнлар” тизими (видеокитоблар, ўқув дисклари, мусиқали альбомлар ва бошқалар)дан оммавий равишда фойдаланилди.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи газетаси. 2020 йил

2. Педагогик технология: муаммо ва истикболлар (замоновий педагогик технологиянинг илмий-назарий асослари). Муаллифлар гуруҳи. / Т.:ОЎМКХТРМ, 300 бет

3. Колеченко А.К. Энциклопедия педагогических технологий: Пособие для преподавателей. — Издательство Санкт-Петербурга. СПб.: КАРО, 2002.— 368 с. <http://nsportal.ru/shkola/inostrannye-yazyki/library/2012/09/09/>

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақола бўлажак ўқитувчиларни касбий тайёрлашда замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш жараёнини ташкил этишнинг назарий жиҳатлари илмий таҳлил қилинган. Шунингдек мақолада педагогларнинг интеллектуал салоҳиятли, касбий нуфузини ўсишида эришилган ютуқлар таълим тизимини меҳнат бозори конъюктурасидаги янгиликлар таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлен научный анализ теоретических аспектов организации процесса использования современных педагогических технологий в профессиональной подготовке будущих учителей. В статье также анализируются достижения педагогов в развитии интеллектуального потенциала, профессиональной репутации, инновации в конъюнктуре рынка труда системы образования.

SUMMARY

This article presents a scientific analysis of the theoretical aspects of organizing the process of using modern pedagogical technologies in the training of future teachers. The article also analyzes the achievements of teachers in the development of intellectual potential, professional reputation, innovation in the labor market conditions of the education system.

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРНИ ИННОВАЦИОН ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШ

Ашурова О.А.

Фарғона давлат университети магистранти

Таянч сўзлар: инновация, фаолият, инновацион фаолият, янгилик.

Ключевые слова: инновация, деятельность, инновационная деятельность, новост.

Key words: innovation, activity, innovative activity, news.

Ҳозирги давр таълим тараққиёти янги йўналиш–инновацион педагогикани майдонга олиб чиқди. “Инновацион педагогика” термини ва унга хос бўлган тадқиқотлар Фарбий Европа ва АҚШда 60–йилларда пайдо бўлди. Инновацион фаолият Ф.Н.Гоноболин, С.М.Годнин, В.И.Загвязинский, В.А.Кан–Калик, Н.В.Кузмина, ВА.Сластенин, А.И.Шербаков ишларида тадқиқ этилган. Х.Бамет, Дж.Бассет,

Д.Гамилтон, Н.Гросс, Р.Карлсон, М.Майлз, А.Хейвлок, Д.Шен, Р.Эдем ишларида инновацион жараёнларни бошқариш, таълимдаги ўзгаришларни ташкил этиш, инновациянинг “хаёти ва фаолияти” учун зарур бўлган шарт-шароитлар масалалари таҳли қилинган.

Янгилик киритишнинг социал-психологик аспекти америкалик инноватик Э.Роджерс томонидан ишлаб чиқилган. У янгилик киритиш жараёни қатнашчиларининг тоифа(тип)лари таснифини, унинг янгиликка бўлган муносабатини, уни идрок қилишга шайлигини тадқиқ этади. Олий таълим муассасаси ўқитувчисининг инновацион фаолияти, олий таълим муассасаси педагогикасининг бош муаммоларидан биридир.

Инновация (инглизча инноватион) – янгилик киритиш, янгиликдир. А.И.Пригожин инновация деганда муайян ижтимоий бирликка– ташкилот, аҳоли, жамият, гуруҳга янги, нисбатан турғун унсурларни киритиб борувчи мақсадга мувофиқ ўзгаришлар тушунади. Бу инноватор фаолиятидир. Тадқиқотчилар (А.И.Пригожин, Б.В.Сазонов, В.С.Толстой, А.Г.Круликов, А.С.Ахиезер, Н.П.Степанов ва бошқалар) инновацион жараёнлар таркибий қисмларини ўрганишининг икки ёндашувини ажратадилар: янгиликнинг индивидуал микросатҳи ва алоҳида-алоҳида киритилган янгиликларни ўзаро таъсири микросатҳи. Биринчи ёндашувда хаётга жорий этилган қандайдир янги ғоя ёритилади. Иккинчи ёндашувда алоҳида-алоҳида киритилган янгиликларнинг ўзаро таъсири, уларнинг бирлиги, рақобати ва оқибат натижада бирининг ўрнини иккинчиси эгаллашидир.

Янгилик–бу воситадир: янги метод, методика, технология ва бошқалар. В.И.Загвязинский янги тушунчасига таъриф бериб, педагогикадаги янги бу фақатгина ғоя эмас, балки ҳали фойдаланилмаган ёндашувлар, методлар, технологиялардир. Лекин бу педагогик жараённинг унсурлари мажмуан ёки алоҳида олинган унсурлари бўлиб, ўзгариб турувчи шароитда ва вазиятда таълим ва тарбия вазифаларини самарали ҳал этишининг илғор боғланмаларини ўзида акс эттиради.

Р.Н.Юсуфбекова педагогик янги фикрга, ўқитиш ва тарбия беришда аввал маълум бўлмаган ва аввал қайд қилинмаган ҳолат, натижа, ривожланиб борувчи назария ва амалиётга элтувчи педагогик воқеликнинг ўзгариб туриши мумкин бўлган мазмуни сифатида қарайди. Педагогик инновацияда Р.Н.Юсуфбекова инновацион жараён тузулмасининг уч блокни фарқлайди:

Биринчи блок–педагогикадаги янгини ажратиш блоки. Бунга педагогикадаги янги, педагогик янгиликнинг таснифи, янгиликни яратиш шарт-шароити, янгиликнинг меъёрлари, янгиликнинг уни ўзлаштириш ва фойдаланишга тайёрлиги, анъана ва новаторлик, педагогикадаги янгиликни яратиш босқичлари киради.

Иккинчи блок–янгиликни идрок қилиш, ўзлаштириш ва баҳолаш блоки: педагогик ҳамжамятлар, янгиликни баҳолаш ва уни ўзлаштириш жараёнларининг ранг-баранглиги, педагогикадаги консерваторлик ва новаторлик, инновация муҳити, педагогик жамиятларнинг янгиликни идрок этиш ва баҳолашга тайёрлиги.

Учинчи блок–янгиликдан фойдаланиш ва уни жорий этиш блоки, яъни янгиликни тadbiq этиш, фойдаланишга кенг жорий этиш қонуниятлари ва турларидир.

М.М.Поташникнинг инновация жараёнлари талқинлари киши эътиборини ўзига тортади. У инновация жараённинг қуйидаги тузумасини беради:

- ▶ фаолият тузилмаси – мотив – мақсад - вазифа – мазмун – шакл -методлар методика компонентлари йиғиндиси;
- ▶ субъектив тузилма-инновацион фаолият субъектларининг халқаро, минтақавий, туман, шаҳар ва бошқа сатҳлари;

- ▶ сатҳий тузилма–инновацион фаолият субъектларининг халқаро, минтакавий, туман, шаҳар ва бошқа сатҳлари;
- ▶ мазмун тузилмаси–ўқув–тарбиявий ишлар, бошқарув (ва б.)да янгиликнинг пайдо бўлиши, ишлаб чиқилиши ва ўзлаштирилиши;
- ▶ босқичлилика асосланган ҳаёт даврийлик тузилмаси – янгиликнинг пайдо бўлиши – илдам ўсиш– етуклик – ўзлаштириш – диффузия (сингиб кетиш, тарқалиш) – бойиш – колоқлик – инқироз – алданиш – замонавийлаштириш;
- ▶ бошқарув тузилмаси–бошқарув ҳаракатларининг 4 та турининг ўзаро алоқаси: режалантириш – ташкил этиш – раҳбарлик қилиш – назорат қилиш;
- ▶ ташкилий тузилма–диагностик, олдиндан кўра билиш, соф ташкилий, амалий, умумлаштирувчи, татбиқ этувчи.

Педагогикага оид адабиётларда инновацион жараёни кечишининг 4 та асосий қонунияти фарқланади:

- ▶ педагогик инновация муҳитининг аёвсиз бемаромлик қонуни;
- ▶ ниҳоят амалга ошиш қонуни;
- ▶ қолиплаштириш (стереотиплаштириш) қонуни;
- ▶ педагогик инновациянинг даврий такрорланиши ва қайтиши қонуни;

Педагогик жараён ва ҳодисалар тўғрисидаги яхлит тасаввурларда педагогик онг бўлинади, педагогик янгилик баҳоланади ва у янгиликнинг аҳамияти ва қимматини кенгайтирилади. Ниҳоят амалга ошиш қонуни янгиликнинг ҳаётийлиги бўлиб, у эрта ё кеч, стихияли ёки онгли равишда амалга ошади.

Қолиплаштириш (стереотиплаштириш) қонуни шундан иборатки, унда педагогик инновация фикрлашни бир қолига тушириш ва амалий ҳаракатга ўтиш тенденциясига эга бўлади. Бундай ҳолатда педагогик қолип (стереотип) колоқликка, бошқа янгиликларнинг амалга ошиш йўлига тўсиқ бўлишга мажбур бўлади.

Педагогик инновациянинг даврий такрорланиши ва қайтиши қонунининг моҳияти шундаки, унда янгилик янги шароитларда қайта тикланади. Педагогик инновация тадқиқотчилари инновация жараёнининг икки типини фарқлайдилар:

Инновациянинг биринчи типини стихияли ўтади, яъни инновацион жараёнда унга бўлган эҳтиёж ҳисобга олинмайди, уни амалга оширишнинг барча шарт шароитлари тизими, усуллари ва йўлларига онгли муносабат бўлмайди. Инновациянинг иккинчи типини онгли, мақсадга мувофиқ, илмий асосланган фаолият маҳсулидир.

Олий таълим муассасаларидаги инновацион жараёнлар В.А.Сластенин, М.М.Левина, М.Я.Виленский ва бошқалар томонидан тадқиқ қилинган.

Олий таълим муассасалари инновацион жараёнлари негизида қуйидаги ёндашувларни белгилаш мумкин:

- ▶ маданияшунослик жиҳатидан (инсонни билишнинг устувор ривожланиши) ёндашув;
- ▶ шахсий фаолият жиҳатидан (таълимдаги янги технологиялар) ёндашув;
- ▶ кўп субъектли (диалогик) ёндашув, яъни касбий тайёргарликни инсонпарварлаштириш;
- ▶ индивидуал - ижодий (ўқитувчи ва талабаларнинг ўзаро муносабатлари асосида) ёндашув.

Олий таълим муассасаларидаги инновацион фаолиятнинг субъекти ўқитувчи ва унинг шахсий имконияти ҳисобланади. Бунда ўқитувчи шахсининг ижтимоий маданий, интеллектуал ва ахлоқий имкониятлари юксак аҳамиятга молик бўлади.

С.М.Годниннинг ишларида талабанинг шахсий хислатлари педагогик жараённинг субъекти сифатида ёритилади. Унга қуйидагиларни киритади: ўқитувчининг ҳозирги ва келгуси босқичлари учун қабул қилинган ўқув-тарбия жараёнининг мақсади, вазифаси ва кўрсатмаларини англай билиш; интеллектуал меҳнатнинг янги тадбирларини эгаллаш; мақсадга мувофиқ касбий ўз-ўзини тарбиялаш ва мустақил таҳсил олиш, қийинчиликларни аъло даражада енга билиш, ўсиш ва мустақкам ўрин эгаллашнинг кенгаётган интеллектуал ва касбий имкониятлари, истиқболлари билан қинқиқш, ўзининг социал роли функциясини бажаришида фаол муносабатда бўлиш ва ҳоказо.

Инновацион педагогик жараённинг муҳим унсурлари шахснинг ўз-ўрни бошқариши ва ўзини-ўзи сафарбар қила олиши ҳисобланади. Унинг энг муҳим йўналишларидан бири талабаларнинг билиш фаолиятини ривожлантириш. Бундай йўналиш талабаларнинг ўқув ишларини фаоллаштириш, уларнинг касбий ихтисослашишини аниқлаб олиш фаоллигини ўз ичига олади.

Таянч йўналишлар – таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг интеграциялашуви, уларнинг ўзаро алоқаларида янги тамойилларга ўтиш. Шундай қилиб, инновацион фаолият омиллари назарияси таҳлили унинг энг муҳим йўналиши гуманистик аксиология экан, деган хулосага олиб келади.

Инновацион фаолиятга аксиологик ёндашув инсоннинг ўзини янгилик яратиш жараёнига бахшида қилиши, унинг томонидан яратилган педагогик кадрятлар жамул-жамини англатади. Аксиология инсонга олий кадрят ва ижтимоий таракқиётнинг бирдан бир мақсади сифатида қарайди.

В.А.Сластенин ўқитувчининг инновацион фаолиятини тузишда унга акмеологик жиҳатдан ёндашади. Акмеология (акте) – юнонча олий нукта, ўткир, гуллаган, етук, энг яхши давр деган маъноларни билдиради.

Б.Г.Ананев, Н.В.Кузмина, А.А.Деркач ва бошқалар касбий фаолиятнинг самарасини ошириш билан йўғрилган инсон ҳаётининг энг ижодий даврлари, етуклик босқичлари тўғрисида фикр юритадилар. Улар етук инсонларнинг профессионализми, шахс ривожланишининг гуллаган давридаги психик қонуниятлари, профессионализмга етишдаги баландиклардан ўта олиш масалалари билан шугулланганлар.

В.А.Сластенин акмеологиянинг юксак профессионализмга, мутахассиснинг узок ижодий умр кўришига олиб келадиган субъектив ва обектив омилларини асослаб берди. Обектив омилларга олинган таълимнинг сифатини, субъектив омилларга эса инсоннинг истеъдоди ва қобилиятини, ишлаб чиқариш вазифаларини самарали ҳал қила олишидаги маъсулятини, мутахассисларга ёндашувини киритади. Юксак профессионализмга эришишнинг омиллари сифатида қуйидагилар кўрсатилади:

- ▶ истеъдод нишоналари;
- ▶ ўқувлик;
- ▶ қобилият;
- ▶ истеъдод;
- ▶ оила тарбияси шароити;
- ▶ ўқув юрти;
- ▶ ўз хатти-ҳаракати.

Акмеология илмий нуктаи назардан профессионализм ва ижод муносабатида олиб қаралади. Бунда қуйидаги категориялар фарқланади:

- ▶ ижодий индивидуаллик;
- ▶ ўсиш ва такомиллашиш жараёни;
- ▶ ўз имкониятларини амалга ошириш сифатидаги креатив тажрибаси.

Ўқитувчининг ижодий индивидуаллиги қуйидагилардан иборат:

- ▶ интеллектуал – ижодий ташаббус;
- ▶ билимлар кенглиги ва чуқурлиги интеллектуал қобилияти;
- ▶ зиддиятларга нисбатан хушёрлик, ижодга танкидий ёндашув, вужудан яратувчиликка курашчанлик қобилияти;
- ▶ ахборотларга ташналик, муаммолардаги ғайри одатийликка ва янгиликка бўлган ҳис–туйғу, профессионализм, билишга бўлган чанқоқлик (Н.В.Вишнекова).

В.А.Сластенин ижодий индивидуализмни рўёбга чиқаришнинг асосий вазифаларини қуйидагича белгилайди:

- ▶ ижтимоий моҳият касб этган маданиятни бойитиш;
- ▶ педагогик жараён ва шахс билимларини янгилаб туриш;
- ▶ самарали ва аҳамиятли меъёрларни белгиладиган янги технологияларни топиш;
- ▶ шахснинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ва ўз ўзини намоён қила олиши асосида ўз ривожланишини таъминлаш.

Шу тарика ўқитувчининг ижодий индивидуалиги шакллантириш шахс ривожланиши ва янгилашнинг динамик инновацион жараёни сифатида тушунилади. Ижодий индивидуалликни характерлайдиган самарали ўз–ўзини англаш қуйидагиларни қамраб олади: ўзини бошқаларга қиёс қилиш асосида ўз шахсининг бетакрор эканлигини англай олиши; ўзи тўғрисидаги креатив кўринишлар ва тасавурлари тўплами; индивидуал креатив ўзига хосликларнинг бир бутунлиги ва уйғунлиги, ички бирлиги; шахснинг ўз ривожланишидаги динамиклик ва доимийлик жараёни ва унинг ижодкор сифатида шаклланиши; шахс ўзини намоён қила олиши ва ўзининг муайян ишларни амалга оширишга ҳозир турганлиги; ижодкор сифатида ўзини бахшида қила олиши ва шахсий ҳамда ижтимоий вазиятларда ўзининг ўрнини англай олиши (В.А.Сластенин).

Инновацион фаолият тузилмаси таҳлилида акмеологик ёндашув ўқитувчининг касбий маҳорати чўққиларига эришувида унинг шахси ривожланиш қонуниятларини очиш имконини беради.

Ўқитувчи инновацион фаолиятининг энг муҳим тавсифи креативликдир. Креативлик термини Англия–Америка психологиясида 60-йилларда пайдо бўлди. У индивиднинг янги тушунча яратиши ва янги кўникмалар ҳосил қилиш қобилияти, ҳислатини билдиради.

Ж.Гилфорд креативликни тавсифлайдиган қатор индивидуал қобилиятлари кўрсатади:

- ▶ фикрнинг раволиги;
- ▶ фикрни мақсадга мувофиқ йўллай олиши;
- ▶ ўзига хослик (оригиналлик);
- ▶ қизиқувчанлик;
- ▶ фаразлар яратиш қобилияти;
- ▶ хаёл қила олиш, фантастлик (фантазия).

М.Н.Гнатко креативликни кишининг ижодий имконияти, социал–ижодий фаолликни намоён қила олиш қобилияти билан шартланган киши индивидларининг қандайдир махсус ҳислати деб қарайди. Ижод тушунчасини белгилашда у жараён – натижа тавсифидан, креативликни белгилашда эса субъект – шартлилик тавсифидан фойдаланади. Ижод мезонлари, унинг психологик механизмлари, ижодий тафаккурнинг ривожланиш техникаси В.А.Кан-Калик, Я.А.Пономарев, С.Ю.Степанов, Т.В.Фролов ва бошқаларнинг ишларида тадқиқ этилган.

Н.М.Гнатко креативлик механизмларини қуйидаги бўлимларга бўлиб ўрганишни таклиф этади:

- ▶ потенциал креативлик;
- ▶ фаолиятдаги креативлик.

Потенциал креативлик Н.М.Гнатконинг фикрича, муайян ташқи шароитларда фаол креативликка айланишга назарий тайёр шаклда намоён бўладиган индивиднинг потенциал жойлашишини англатувчи креатив фаолиятдир. Потенциал креативлик ижоднинг зарурий субъектив шартидир.

Фаолиятдаги креативлик - фаолиятнинг бирор турида ижодий фаоллик кўрсатувчининг бевосита тайёргарлигини таъминлайдиган фаолиятнинг у ёки бу тури тавсифли потенциал креатив индивиднинг индивидуал тавсифлари алоқаларини юзага келтиради. Фаол креативлик ижоднинг энг муҳим субъектив шартидир (Н.М.Гнатко).

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, тадқиқотлар кўрсатадики, потенциал креативлик, амалга ошириш мумкин бўлган креативликдир. Уни фаолиятдаги креативликка ўтказиш муайян фаолият турини ташувчи (субъект) томонидан унинг ўзлаштирилишида туб ўзгартиришлар қилиш орқали амалга ошади. В.А.Сластенин, Н.М.Гнатконинг потенциал креативликни мунтазам фаолиятдаги креативликка таклид қилиш асосида ўзгартириб бориш ҳақидаги қарашларига қўшилган ҳолда уни тўлдириб, креативлик таклид қилиш, нусха олиш йўли билан ривожланади ҳамда таклид қилиш асосидаги ижод, ҳақиқий ижодга олиб келади, деб ҳисоблайдилар.

Адабиётлар:

1. Турдиева М. Олий таълим муассасалари талабаларида педагогик тафаккурни шакллантириш. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2008. – 38-42-б.
2. Утёмов В.В., Зинковкина М.М., Горев П.М. 3. Педагогика креативности: прикладной курс научного творчества / Учеб.пособие. – Киров: АНОО “Межрегиональный ЦИТО”, 2013. – 212 с.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада бўлажак ўқитувчиларни инновацион педагогик фаолиятга тайёрлаш долзарб педагогик зарурийат эканлиги баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье говорится, что подготовка будущих учителей к инновационной педагогической деятельности является насущной педагогической необходимостью.

SUMMARY

This article says that preparing future teachers for innovative pedagogical activity is an urgent pedagogical need.

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ИННОВАЦИЯЛАР

Саримова Д. С.

Тошкент вилояти халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш худудий маркази катта ўқитувчиси

Таянч сўзлар: инновация, таълим, самарадорлик, дарс жараёни.

Ключевые слова: инновация, образование, эффективность, процесс урока.

Key words: innovation, education, efficiency, lesson process.

Таълим тизимида ёшларга замонавий билим беришда инновацион технологияларнинг ўрни бекиёс. Дарс жараёнида илғор педагогик технологияларни қўллашда ҳамда замонавий услублар таълимнинг сифат ва самарадорлигини оширади, рақобатдардош кадрлар тайёрлашга хизмат қилади.

Дарс ва дарсдан ташқари ишларнинг самарадорлигини ошириш масалалари таълимтарбия жараёнини илмий асосда йўлга қўйиш ва янги педагогик технологияларни амалда қўллаш билан узвий равишда боғлиқ. Таълим муассасаларида инновацион фаолиятни ташкил этиш, таълим-тарбия жараёнларига янгилик киритиш ва янги ёндашувларни жорий этишдан асосий мақсад ўқитувчилар ва ўқувчилар жамоаси ҳамкорлиги изчиллигини таъминлаш ҳамда уни аниқ режа асосида ва мақсадга йўналтирилган ҳолда йўлга қўйишдан иборатдир. Бу ишда педагогик-психологик ва ташкилий масалаларнинг омихта ечими талаб этилади. Шуни қайд этиш лозимки, педагогик инновациялар иштирокчилари инновацияларнинг юзага келиши, намоён бўлиши ва уларни бошқариш жараёни қонуниятлари ҳақида методологик, психологик, педагогик, технологик билимларни пухта эгаллашлари лозим. Акс ҳолда, педагогик инновациялар самарали натижа бермайди. Фикримизча, таълим тизимига жорий этилажак инновацион жараёнларнинг самарадорлиги ҳамда Кадрлар тайёрлаш миллий дастури талабларини бажариш масъулияти педагогик инновацияларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш шарт-шароитларига, таълимнинг анъанавий ва замонавий усулларини мақсадга мувофиқ равишда, оқилона ва узвий қўллашга боғлиқ. Айрим ҳолларда самарали бўлган анъанавий усуллардан воз кечиш ҳолатлари содир бўлмоқда. Бу инновацияларни тажрибада синалган ва ижобий натижа бериб келаётган ўқитиш методикасига қарши қўйишдек сезилмоқда. Шунинг учун ҳам анъанавий таълим тизимидаги ижобий тажрибалар инновацияларга уйғунлаштирилса маъқул бўлар эди.

Дарс жараёнида инновацион технологияларни қўллаш ўқувчиларда илмий излашнишга қизиқишни уйғотади, ижодкорлик ва бунёдкорлик қобилиятини ривожлантиради. Натижада эгалланган билим, кўникма ва малакалар амалий фаолиятда татбиқ этилади, ўзлаштириш сифати ошади. Бунинг учун ўқитувчи маҳоратли бўлиши ва мавзуларнинг мазмунига қараб дарсни тўғри режалаштириши, машғулот давомида барча ўқувчиларни фаол ва онгли ишлашларига эришиши лозим. Зеро, ўқитувчи-таълим ислохотининг бош ижрочисидир. Бунда ҳар бир ўқитувчини киска вақт ичида жуда катта миқдордаги ахборот тўпламини ўзлаштириш, қайта ишлаш ва амалда қўллай олишга ўргатиш муҳим аҳамиятга эга.

Ҳар бир дарс, ўқув предметининг ўзига хос технологияси бор. Ўқитувчи ва талабанинг мақсади ижобий натижага эришиш экан, дарсда қандай технологиядан фойдаланиш улар ихтиёрида. Ўқитувчининг маҳоратига қараб, компьютер билан ишлаш, фильм, тарқатма материал, плакат, ахборот технологияси, турли адабиётлар, пухта лойиҳаланган интерфаол усуллар қўллаш мумкин.

Мавзу материални баён этиш пайтида ўқувчиларга саволлар бериш ҳам яхши самара беради. Бунда ўқитувчи ўқувчиларнинг материални қандай ўзлаштирганликларини билиб олади. Шу билан бирга, ўқувчилар ўқитувчининг истаган пайтда сўраб қолишини билиб, уни диққат билан эшитадилар. Ўқувчиларни ўқитувчига саволлар беришга одатлантириш ўқув материалининг муваффақиятли

ўзлаштирилишига ёрдам беради. Шунингдек, ўқувчиларнинг фикрлаш қобилиятини оширади. Ўқувчиларни фаоллаштириш, уларда ўтилаётган дарсга қизиқиш уйғотиш ҳам педагогга боғлиқ.

Ўқувчилар саволни бутун материал ёки унинг айрим қисмлари баён этиб бўлинганидан кейин беришлари керак. Акс ҳолда саволлар ўқитувчини асосий фикрдан чалғитиши, натижада бу методик усул фойда ўрнига зарар келтириши мумкин.

Ўқувчилар чарчاشи оқибатида кўпинча уларнинг диққат-эътибори ва фаоллиги пасаяди, буни ўқув материаллини баён этишда ҳисобга олиш зарур. Узоқ вақт эътиборни жалб этиш ҳам чарчатади, ўқувчи ўқитувчининг сўзларини диққат билан эшита олмайди, чалғий бошлайди. Ўқувчилар дарсдан чарчамаслиги, диққатини дарсга жалб қилиш усулларидан бири – дарс ўтиш услубининг хилма-хил бўлишида. Тажрибали ўқитувчилар ўқувчилар ўзлаштириши қийин бўлган материални дарснинг биринчи ярмида, такрорлаш, ўқувчилардан сўраш ва билимларни пухталашни дарснинг иккинчи ярмида ўтказадилар.

Таълим жараёнида интерактив методлар, инновацион технологиялар, педагогик ва ахборот технологияларини ўқув жараёнида қўллашга бўлган қизиқиш, эътибор куча-йиб бормоқда. Шу вақтгача анъанавий таълимда талабаларни фақат тайёр билимларни эгаллашга ўргатилган бўлса, замонавий технологиялар асосида улар эгаллаётган билимларни ўзлари қидириб топишга, мустақил ўрганиб таҳлил қилишга, ҳулосани ўзлари чиқаришга ундаймоқда. Бу жараёнда шахснинг ривожланиши, шаклланиши, билим олиш ва тарбияланиши учун шароит яратилади.

Қайд этишни истардимки, давлатимиз томонидан таълим соҳасида яратилган юксак даражадаги шароит ва самарали ҳимоя механизмлари халқаро миқёсда мустақил экспертлар (“ИНСЕАД” тадқиқотлари) томонидан эътироф этилди. Таҳлилий маълумотларга кўра, юртимизнинг таълим соҳасини ривожлантириши, ушбу соҳага давлат харажатлари, капитал қурилиш ва мактабларни янгилаш харажатлари, ўқитувчилар сонининг ўқувчилар сони билан нисбати, аниқ фанлар ва муҳандислик иши соҳасида битирувчилар сони, GMAT (бизнес мактабларда муваффақиятли ўқиш қобилиятларини аниқлаш учун стандартлаштирилган тест) бўйича ўқувчиларнинг ўртача баҳосига доир ва бошқа кўрсаткичлари жуда баланддир.

Кенг қўламли ислохотларнинг муҳим бўғини – инновациялар бугун ҳар бир соҳада бўлгани каби таълим тизимида ҳам ўзининг афзалликларини намойиш этмоқда. Инновациялар долзарб, муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бир тизимда шакллانган янгича ёндашувлардир.

Янги педагогик технологияларнинг афзаллиги шундаки, унда машғулотлар муваффақиятли ўтишининг 80 фои-зи таълим жараёнини тўғри лойиҳалаштириш, ташкил этиш ва уни амалга оширишга боғлиқ.

Инновацион таълим ўқитувчи фаолиятини янгилаш, таълим-тарбия жараёнини мақбул қуриш билан бирга, ўқувчи ва талаба ёшларда билимга чанқоқлик, хур фикрлилик, ватанпарварлик ва инсонпарварлик туйғуларини шакллантиришга ижобий таъсир кўрсатади.

Замонавий таълимни амалга оширишда ўқув фанлари бўйича янги ахборот технологияларининг тез ва қулай фойдаланиш имконини берувчи турларидан ҳар бир ўқувчи ва ўқитувчи эркин фойдалана оладиган шароит яратишдан иборат. Ҳозирда сифатли таълим бериш учун анъанавий иккита томон — ўқувчи-ўқитувчига зарур ахборотларни етказиб турувчи хизматдан иборат учинчи томон фаолиятини ташкил қилиш зарур.

Бу йўналиш ахборот технологияларини таълим-тарбия жараёнига жорий қилиш йўналиши деб номланади. Шу ахборотларни ўқувчилар тушуна оладиган мантикий

Бу схемадан таълим жараёнида ҳар бир а х б о р о т н и ўқитувчи ўзлаштирган даражада, унинг мантикий тафаккурига, нуткий қобилиятларига, дунёқараш ва мафкурасига мувофиқ равишда баён қилиниши кўриниб турибди.

С.М. Годниннинг ишларида талабанинг шахсий хислатлари педагогик жараённинг субъекти сифатида ёритилади. Унга қуйидагиларни киритади: ўқитишнинг ҳозирги ва келгуси босқичлари учун қабул қилинган ўқув - тарбия жараёнининг мақсади, вазифаси ва кўрсатмаларини англай билиш; интеллектуал меҳнатнинг янги тадбирларини эгаллаш; мақсадга мувофиқ касбий ўз-ўзини тарбиялаш ва мустақил таҳсил олиш, қийинчиликларни аъло даражада енга билиш, ўсиш ва мустақкам ўрин эгаллашнинг кенгаётган интеллектуал ва касбий имкониятлари, истикболлари билан қониқиш, ўзининг социал роли, функциясини бажаришида фаол муносабатда бўлиш ва ҳоказо.

Инновацион педагогик жараённинг муҳим унсурлари шахснинг ўз-ўзини бошқариши ва ўзини- ўзи сафарбар қила олиши ҳисобланади. Унинг энг муҳим йўналишларидан бири талабаларнинг билиш фаолиятини ривожлантириш. Бундай йўналиш талабаларнинг ўқув ишларини фаоллаштириш, уларнинг касбий ихтисослашишини аниқлаб олиш фаоллигини ўз ичига олади.

Таълим йўналишлар – таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг интеграциялашуви, уларнинг ўзаро алоқаларида янги тамойилларга ўтиш. Шундай қилиб, инновацион фаолият омиллари назарияси таҳлили унинг энг муҳим йўналиши гуманистик аксиология экан деган ҳулосага олиб келади.

Инновацион фаолиятга аксиологик ёндашув инсоннинг ўзини янгилик яратиш жараёнига бахшида қилиши, унинг томонидан яратилган педагогик кадрятлар жамини англатади. Аксиология инсонга олий кадрят ва ижтимоий тараққиётнинг бирдан – бир мақсади сифатида қарайди.

Инновацион фаолиятда энг муҳим масалалардан бири - ўқитувчи шахсидир. Ўқитувчи-новатор сермахсул ижодий шахс бўлиши, креативликни, кенг камровли қизиқиш ва машғулликни, ички дунёси бой, педагогик янгиликларга ўч бўлиши лозим.

Ўқитувчини инновацион фаолиятга тайёрлаш икки йўналишда амалга оширилиши лозим:

- янгиликни идрок қилишга инновацион шайликни шакллантириш;
- янги ҳаракат қила олишга ўргатиш.

Инновацион фаолиятни ташкил этишда талабаларнинг ўқув-билиш фаолияти ва уни бошқариш алоҳида аҳамиятга эга.

Педагогик технология жараёнидаги модулар таълим мазмуни, воситалари ва усулларининг ҳар бирига тегишли таркибий элементларни ташкил қилади. Бунда таълим мазмуни модуллари - ўргатилаётган ахборотнинг таркибини ташкил қилувчи бирликларни; таълим воситалари модуллари - шу воситаларнинг бирликларини; таълим усуллари модуллари - шу усулларни амалга ошириш фаолияти давомида бажариладиган ҳаракатларни ташкил қилувчи бирликларни ифодалайди.

Дарс ишланмаларини тайёрлашда қуйидаги босқичлар циклик равишда давом эттирилиши ва ишланма пухталигига эришилиши мумкин:

А. Энг аввало дарс ишланмасининг режаси тузиб олинади.

Б. Режа асосида дарс ишланмасининг структураси тузиб олинади. В. Мавзуга оид барча керакли маълумотлар тўпланади.

Г. Тўпланган маълумотлар асосида дарс ишланмасининг электрон вариантини тайёрлашга киришилади.

Д. Тайёр дарс ишланмаси тўлиқ текшириб чиқилади ва унда аниқланган камчиликлар бартараф этилади.

Адабиётлар:

1. Омонов Х.Т., Мирвоҳидова М.Н. Кимё методологияси ва методикасининг баъзи услубий масалалари. Методик қўлланма. –Т.: ТДПУ, 2002.

2. Омонов Х.Т. Оламнинг илмий манзарасини яратишда фанлар интеграцияси ва дифференциациясининг ўрни. // «Таълимда ижтимоий-гуманитар фанлар» журналі, 2007, №3.

3. Хужаев В.У., Мамаюсупов С., Жуманов А.М. Подготовка будущего учителя химии на основе инновационных технологий. // Узлуксиз таълим тизимида математика ва ин-форматика фанларини ўқитишини такомиллаштириш масалалари” Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Қўқон, ҚўқДПИ, 2012.

РЕЗЮМЕ

Мақолада таълим жараёнида инновациялар ва уларнинг таълим самарадорлигини оширишдаги ўрни хусусида назарий ва амалий фикрлар баён этилган. Дарс жараёнида инновацион технологияларни қўллаш ўқувчиларда илмий изланишга қизиқишни уйғотади, ижодкорлик ва бунёдкорлик қобилиятини ривожлантиради. Натижада эгалланган билим, кўникма ва малакалар амалий фаолиятда татбиқ этилади, ўзлаштириш сифати ошади.

РЕЗЮМЕ

В статье представлены теоретические и практические взгляды на инновации в образовательном процессе и их роль в повышении эффективности образования. Использование инновационных технологий в классе вызывает у студентов интерес к научным исследованиям, развивает творческий подход и изобретательность. В результате приобретенные знания, умения и навыки применяются на практике, качество освоения повышается.

SUMMARY

The article presents theoretical and practical views on innovation in the educational process and their role in improving the effectiveness of education. The use of innovative technologies in the classroom arouses students' interest in scientific research, develops a creative approach and ingenuity. As a result, the acquired knowledge, skills and abilities are put into practice, the quality of development improves.

ТАЪЛИМ ТАРБИЯ ЖАРАЁНИДА ИННОВАЦИОН КЛАСТЕРНИНГ ЗАРУРИЙ АҲАМИЯТИ

Халикова Н.М.

Тошкент вилояти халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириши худудий маркази катта ўқитувчиси

Таянч сўзлар: педагогика, инновацион кластер, таълим турлари, тармок.

Ключевые слова: педагогика, инновационный кластер, типы образования, сеть.

Key words: pedagogy, innovation cluster, types of education, network.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар тўғрисидаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида ҳам дол-

зарб масалалар қаторида илм-фан ва таълим, таълим ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёт муносабатларига алоҳида урғу берилди. Модомики, таълим тизимининг марказида инсон капитали, уни тўғри тақсимлаш, ундан самарали фойдаланиш ва мақсадли йўналтириш турар экан, бунда мактабгача, умумий ўрта ва олий таълим тизимини жамиятнинг барча манфаатдор томонлари, таълим жараёнининг барча субъектлари билан яхлит бир бутунлиқда бугунги кун талаблари асосида ташкил этиш ҳамда таълимнинг тўлиқ узлуксизлигига эришиш олдимизда турган муҳим вазифалардандир.

Кейинги йилларда юз бераётган туб ўзгаришлар жамият ҳаётининг барча соҳаларига янгича инновацион ёндашувлар, мавжуд қарашлар, тушунчалар ва муносабатларни тараққиёт кўзгуси ва самарадорлик мезонлари билан қайта кўздан кечиришни тақозо этмоқда. Истиқлол йилларида таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасида кўплаб ижобий ишлар амалга оширилганини таъкидлаган ҳолда, айтишимиз жоизки, мақсадлар ва уларга эришиш усул ва воситаларини аниқ белгилай олмаслик, меҳнат бозори талабларини чуқур ўрганмаслик, ундаги талаб ва таклифнинг номувофиқлиги, одамларнинг ижтимоий аҳволи ва хоҳиш-истакларини инобатга олмаслик оқибатида анчагина жиддий хато ва камчиликлар ҳам кузатилди. Натижада, “Таълим тўғрисида”ги қонун ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”да назарда тутилган талаблар тўлиқ ижросини топмади. Ўтган йиллар давомида биз барча соҳалар каби таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасида ҳам ўзимизга хос ва мос йўлни топишга кўпроқ эътибор қаратдик.

Дарҳақиқат, мухтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев сўнгги йилларда таълим соҳасини ислоҳ қилишга, кадрлар тайёрлаш сифатини тубдан такомиллаштиришга, хусусан, тизимга ривожланган хорижий мамлакатлар тажрибасини татбиқ этишга жиддий эътибор қарата бошлади. Бу борадаги ислохотлар 2017 йил 14 мартдаги “Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасалари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 22 майдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 8 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги, 2017 йил 30 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикаси мактабгача таълим вазирлигини ташкил этиш тўғрисида”ги Президент Қарорларида ўз аксини топган. Эътибор берадиган бўлсак, мазкур қарорларда узлуксиз таълим тизимининг деярли барча турлари камраб олинганлигини кўришимиз мумкин. Қолаверса, “2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси”да ҳам таълим соҳасини тубдан такомиллаштиришга эътибор қаратилган. Таълим тизимини ривожлантириш ва такомиллаштиришга қаратилган мазкур ҳужжатларнинг барчасида соҳага инновацияларни киритиш, хорижий тажрибаларни ўзлаштириш, ижодий ёндашувларни қўллаб-қувватлаш, таълим турлари ўртасидаги интеграция жараёнларини кучайтириш билан боғлиқ умумий жиҳатлар мавжуд.

Шуни эътироф этиш лозимки, дарахтнинг илдизи қанчалик чуқур ва тармоқланган бўлса, у шунчалик мустаҳкам, унинг умри шунчалик давомли, ҳосили эса мўл-кўл бўлади. Инсоният кўп минг йиллик тараққиёти давомида жамиятни ривожлантиришнинг таълим, илм ва ҳунардан самаралироқ воситасини кашф қила олган эмас. Шу сабабли ҳам таълим, илм-фан ҳар қандай жамият, миллат ва давлатнинг келажагини белгилай берадиган, унинг тараққиётига хизмат қиладиган муҳим омидир.

Таълим ўз илдизларини илм-фан ва ишлаб чиқариш, ижтимоий турмуш, бир сўз билан айтганда, ҳаёт билан боғлай олган, ички ва турдош тармоқлар билан ҳар

томонлама интеграцияга киришган тақдирдагина ўз олдига қўйган натижаларга эриша олади, фан, таълим-тарбия ва иқтисодиётнинг ўзаро чуқур, хар томонлама узлуксиз алоқасини таъминлай олган ва жамият ҳаётининг барча соҳаларига татбиқ эта олган давлат эса тараққиётга эришади. Бу борада мамлакатимиз таълим соҳасида салмоқли ишлар амалга оширилаётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Таълим тизимини тубдан такомиллаштириш, олий маълумотли мутахассислар тайёрлашнинг мақсадли йўналишларини аниқлаш, айниқса, педагог кадрларнинг касбий малакалари ва билим савиясини узлуксиз юксалтириш энг долзарб масалалардандир.

Педагогик таълим инновацион кластерини яратиш ўзининг устувор стратегик йўналишига эга бўлиб, муайян ишларни амалга оширишга хизмат қилади. Яъни, энгил саноат, кишлок хўжалигининг қатор тармоқлари ҳамда иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш тармоқларида самарали ҳисобланган кластер усулини таълим жарағнига татбиқ этишни назарда тутди. Дарҳақиқат, ишлаб чиқариш тармоқларида хомашёни етиштириш, қайта ишлаш ва тайёр маҳсулотга айлантириш ҳамда уни реализация қилиш кетма-кетлиги занжири мавжуд бўлиб, ушбу кетма-кетлик педагогик таълим тизимида ҳам инсон капитали қўринишида мавжуд. Бу эса ишлаб чиқаришда самарали бўлган кластер моделини таълим тизимига жорий этиш назарий жиҳатдан мумкин эканлигини кўрсатади.

Педагогик таълимнинг жамият барқарор ривожланишидаги юқори ижтимоий аҳамиятидан келиб чиққан ҳолда замонавий талаблар, тизимдаги муаммолар ва уларни ҳал қилишда фан ва таълим бўғинлари ўртасидаги алоқдорликни таъминлаш узлуксиз педагогик таълимни кластер ривожланиш тизимига ўтказиш заруратини тақозо этмоқда.

Педагогик таълим инновацион кластери узлуксиз таълим тизимидаги барча таълим турлари, илмий тадқиқот институтлари ва марказлари, амалиёт базалари, илмий ва илмий-методик тузилмаларнинг бир бутунлиги бўлиб, уларнинг биргаликдаги вазифалар тақсимланган фаолияти педагогик таълим тизимини сифат жиҳатидан янги даражага кўтариш имконини беради. Бинобарин, кластернинг асосий мақсади ўз таркибига кирувчи таълимий-илмий-инновацион салоҳиятни нафақат юқори фуқаролик ва касбий лаёқатлилик даражаси билан, балки рақобатбардошлиги, янгиликларни қабул қила олиш қобилияти, янги таълим дастур ва технологияларини лойиҳалаш ҳамда амалга ошира олиш қобилиятига эга замонавий таълим мутахассисларини тайёрлаш учун бирлаштиришдир.

Педагогик таълим ривожланишининг кластер тизими таълим бериш, ўқув адабиётларини яратиш, педагог кадрлар илмий салоҳиятини ошириш, таълим ва тарбия узвийлиги билан боғлиқ умумий йўналишларда фаолият олиб боради. Айни пайтда бу умумий йўналишлар таълимни бошқариш ва ташкиллаштириш, таълим турлари ва йўналишлари ўртасида узвийлик ва интеграцияни таъминлаш, ўқитиш методлари ва восталаридан фойдаланиш каби йўналишларда хусусийлашади.

Куйидагилар кластер тизимининг субъектлари сифатида иштирок этади:

- талабалар, магистрантлар ва докторантлар педагогик амалиёт ўтайдиган, таълимий, илмий тадқиқотчилик, инновацион ва лойиҳалаштириш фаолиятини олиб борадиган ўқув ва тажриба экспериментал база вазифасини ўтайдиган мактабгача, умумий ўрта, ўрта махсус, олий ва қўшимча таълим муассасалари;
- таълимнинг турли даражаларидаги янгиланишларга мувофиқ равишда катталарнинг қўшимча таълими тизими муассасалари, болалар ва ўсмирларнинг мактабгача, умумий ўрта, ўрта махсус касб-хунар таълими

педагогик кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш муассасалари;

- ҳамкорликдаги илмий тадқиқот фаолияти билан шуғулланаётган ва уни белгилайдиган илмий ва илмий-методик тузилмалар, марказлар, илмий тадқиқот институтлари;
- педагогик ҳамжамиятлар, ташаббускор жамоалар, жамоат бирлашмалари, давлат ва нодавлат ташкилотлари;
- хорижий олий таълим муассасалари ва илмий марказлар.

Кластер тизими ҳар бири алоҳида фаолият олиб борадиган субъектларни умумий мақсад атрофида бирлаштиради ва айни пайтда ҳарбир субъект умумий мақсаддан келиб чиққан ҳолда хусусий манфаатдорлик асосида иш юритади. Кластер тизими субъектлари бир-бирини қўллаб-қувватлайди ва назорат қилади, ҳарбири алоҳида кластернинг маънавий ва интеллектуал майдонини яратади, ижтимоий таъсири ҳамда аҳамиятини кенгайтиради.

Педагогик таълим инновацион кластери алоқадорлик, узвийлик, изчиллик, ворисийлик, замонавийлик, йўналтирилганлик, манфаатдорлик тамойилларига асосланади.

Педагогик таълим кластери фаолиятининг асосий мақсади қуйидагилардан иборат:

- педагогика соҳасида самарали ворисийликни таъминлаш ва энг яхши ўқувчиларни педагог касбига тарғиб қилиш;
- педагогларнинг касбий тайёргарлигини амалиётга таянган ҳолда ва манфаатдор субъектлар билан самарали алоқасини интенсиф таъминлаган ҳолда олиб бориш;
- бўлажак таълим мутахассисларини инновацион тажрибага эга бўлган амалиётлар базасида тайёрлаш муҳитини яратиш;
- ёш мутахассисларнинг касбий кўникмаларни эгаллаш даврини қисқартириш;
- талабаларни бугунги жадал ривожланиш жараёнларида бевосита иштирок этишини таъминлаш;
- педагогик таълимда янги авлод ўқув, ўқув-методик, илмий адабиётлар, воситалар ва дидактик материаллар мажмуасини яратиш;
- педагогик таълим илмий, илмий-педагогик салоҳиятини ошириш;
- педагогик таълимни ривожлантиришнинг долзарб масалалари атрофида интеллектуал ресурсларни интеграциялаш;
- таълим, фанва педагогик амалиётнинг турли шакл ва турларини излаб топиш ва таълимга татбиқ этиш;
- таълим ва тарбия узвийлигини таъминловчи механизмларни такомиллаштириш;
- педагог кадрларни тайёрлашда мактабгача, ўрта таълим ва ОТМ ҳамда бошқа талабгорлар билан ўзаро тезкор қайта боғланиш имкониятини яратиш;
- педагогик таълим бўғинлари ўртасидаги алоқадорлик, боғлиқлик ва ҳамкорлик заруриятини илмий асослаш.

Ушбу мақсадлардан келиб чиққан ҳолда педагогик таълим инновацион кластери қуйидаги вазифаларни бажаради:

- вилоятдаги таълим муассасалари учун замонавий билим ва малакага эга педагог кадрларни тайёрлаш;

- таълим сифатини оширишда инновацион педагогик технологиялардан самарали фойдаланиш;
- педагогика соҳасида илмий фаолиятни изчил йўлга қўйиш;
- таълимнинг асосий (дарслик) ва ёрдамчи (луғатлар, қомуслар, электрон манбалар ва б.) воситалари мазмун-моҳиятининг таълим босқичлари кесимидаги узвийлиги ва узлуксизлигини таъминлаш;
- вилоятдаги таълим муассасалари ўқитувчиларининг билим савиясидаги бўшлиқларни тўлдириш мақсадида вилоят Халқ таълими бошқармаси билан ҳамкорликда муддатли ўқув курслари ташкил қилиш;
- умумтаълим мактабларида фанларни ўқитиш билан боғлиқ муаммоларни бартараф қилиш мақсадида вилоят Халқ таълими бошқармаси билан ҳамкорликда илмий-амалий семинарлар ташкил қилиш;
- институтдаги профессор-ўқитувчиларнинг илмий салоҳиятини ошириш мақсадида илмий тадқиқот институтлари, илмий марказлар ва таянч олий таълим муассасалари билан илмий ҳамкорликни кучайтириш;
- умумтаълим мактабларида илмий тадқиқот олиб бориш лаёқатига эга ўқитувчиларни илмий-тадқиқот ишларига жалб қилиш;
- педагогика соҳасидаги илғор хорижий тажрибаларни ўзлаштириш мақсадида етакчи хорижий ОТМларга стажировкаларни амалга ошириш.

Айни пайтда, педагогик таълим инновацион кластери таълим муассасаларининг асосий илмий тадқиқот йўналиши сифатида белгиланиши, қатор профессор-ўқитувчиларнинг мазкур йўналишида изланишлар олиб боришини талаб этади.

Адабиётлар:

1. Ҳасанбоев Ж., Тўрақулов Х.А., Алқаров И., Усмонов Н.Ў. Исыянов Р.Г., Юзликаев Ф. « Педагогика назарияси (Дидактика) Тошкент –2011 йил
2. Ашурова Д., Юлдошев З. Таълим тизимида инновацион ва ахборот технологияларини қўллаш – замон талаби // Халқ таълими. – Тошкент: 2006. - № 1. – Б. 16-17].
3. Яворский О.Е. Образовательный кластер как форма социального партнерства техника и предприятий газовой отрасли: дис. ... канд. пед. наук. - Казань, 2008. - 252 с.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бугунги кунда инновацион кластерларнинг яратилиши ва уни таълим-тарбия соҳасида қўллашнинг зарурий жиҳатлари баён этилган. Педагогик таълим инновацион кластери узлуксиз таълим тизимидаги барча таълим турлари, илмий тадқиқот институтлари ва марказлари, амалиёт базалари, илмий ва илмий-методик тузилмаларнинг бир бутунлиги бўлиб, уларнинг биргаликдаги вазибалар тақсимланган фаолияти педагогик таълим тизимини сифат жиҳатидан янги даражага кўтариш имконини беради.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается создание инновационных кластеров и необходимые аспекты его применения в образовании. Инновационный кластер педагогического образования - это совокупность всех видов образования, научно-исследовательских институтов и центров, основ практики, научных и научно-методических структур в системе непрерывного образования, их общие задачи позволяют вывести систему педагогического образования на качественно новый уровень.

SUMMARY

The article describes the creation of innovative clusters and the necessary aspects of its application in education. The innovative cluster of teacher education is a combination of all types of education, research institutes and centers, the foundations of practice, scientific and scientific-methodological structures in the system of lifelong education, their common tasks make it possible to bring the system of teacher education to a whole new level.

ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАР ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ЮТУҚЛАРИДАН ФЙДАЛАНИШ ОРҚАЛИ МИЛЛИЙ ТАЪЛИМНИ РИВОЖЛАНТИРИШ (БҮЮК БРИТАНИЯНИНГ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ МИСОЛИДА)

Махмудова Н. Дж.

Хоразм вилояти Халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази “Мактабгача, бошланғич ва махсус таълим методикалари” кафедраси катта ўқитувчиси

Таянч сўзлар: таълим тизими, мактабгача таълим, бошланғич таълим, саводхонлик мактаби, замонавий мактаб.

Ключевые слова: система образования, дошкольное образование, начальное образование, школа грамотности, современная школа.

Key words: education system, preschool education, primary education, literacy school, modern school.

Мамлакатимизда таълим тизимига инновацияларни жорий этиш ва модернизация қилиш орқали самарали натижаларга эришиш муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун ривожланган давлатларнинг таълим тизимини ўрганиш ва уларнинг ютуқли жиҳатларидан миллий таълим тизимимизни ривожлантириш бугунги куннинг долзарб муаммоларидан саналади.

Буюк Британияда сўнгги йилларда таълим давлатнинг ижтимоий сиёсатида муҳим ўрин эгалламоқда. Бу мамлакатнинг Англия, Уэльс, Шотландия ва Шимолий Ирландияга бўлинишига қарамай, уларда таълим тизими тарихан ўхшаш тенденцияларга эга. Бироқ ҳар бир минтақа бир-биридан таълимга оид муаммоларни хал қилишда ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Буюк Британия халқ таълимининг тарихи Рим империяси ҳукмронлиги даврларини қамраб олади. Ҳ асрларда мактаблар лотин саводхонлиги учун ташкил этилган бўлиб, уларда амалий кўникмаларни шакллантириш устозлар ва шоғирдлар тизими кўринишида намоён бўўлган. Бу даврда иккита университет, бири Оксфордда, иккинчиси Кембрижда очилган эди. Эдуард IV қироллиги даврида саводхонлик (савод) мактаб (grammar school) ларининг бепул тизими шаклланди.

XIX асрнинг бошларигача Буюк Британиянинг мактаблари черковлар хузурида бўлиб, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб бепул бошланғич дунёвий таълим жорий этилди. Мамлакатда, шунингдек, олий ва махсус таълим ҳам ривожланди. Пойтахтда Лондон университети ва Қирол коллежи (ҳозирги Лондон университети) фаолият кўрсата бошлади. Булардан ташқари, XIX асрнинг охирларида йирик шаҳарларда «Қизил Фишт университетлари (Redbrick university)» очилди. Уларда аниқ ва муҳандислик фанлари ўқитилар эди. Қайд этиш жоизки, Буюк Британиянинг бошланғич таълим тарихида «Яқшанба мактаби» жамоатчилик томонидан маъқулланиб, бундай мактаблар оммавийлашиб борди. 1798 йилда «Яқшанба мактаблари жамияти» ташкил этилди. Ҳ ша даврда Шотландияда 600 нафар, Англия ва Уэльсда 5 млн. нафар болалар бу мактабларда таҳсил олар эдилар.

Буюк Британияда 1918 йилга келиб бепул халқ таълими жорий этилди. Умуман олганда, XIX асрда Англияда умумий халқ таълими тизими шаклланди. Шунингдек, XIX аср охирида мамлакатда кечки мактаблар ҳам кенг тарқалган эди. 90-йилларда касбий ва техник мактаблар кенг ривожлана бошлади. Булар билан бирга XIX асрнинг иккинчи ярмида «реал мактаблар» ва «санъат мактаблар»и ҳам шаклланди. XIX асрнинг ўрталарида қизлар учун ўрта мактабларда ва 1860 йилдан бошлаб аёлларга университетларда ўқишга рухсат этилди.

1918 йилга келиб Англияда 14 ёшгача бўлган болаларнинг ўқиши мажбурий қилиб қўйилди. 20-йилларда мамлакатда «Ўрта таълим барча учун» деган шиор оммавийлашди ва шу тариқа Буюк Британияда халқ таълими такомиллашиб борди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин Англияда қуйидаги таълим тизими шаклланди:

- а) мактабгача таълим;
- б) бошланғич таълим;
- в) саводхонлик мактаби;
- г) замонавий мактаб;
- д) техник мактаб;
- е) умумлаштирилган (уюшган) мактаб.

Буюк Британияда бундай мактаблардан ташқари хусусий мактаблар ҳам узоқ даврдан буён фаолият кўрсатиб келмоқда. Иккинчи жаҳон урушидан кейин, айниқса 1960-йилларда Буюк Британияда замонавий мактабларни шакллантириш бўйича илмий тадқиқотлар ва илмий-тажриба ишлари кенг олиб борилди. Бу ишлардан кўзланган мақсад Англияда жаҳондаги энг юқори андозаларга жавоб берадиган таълим тизимини шакллантириш эди. Мазкур ишларни бажаришга нафақат педагогик муассасалар, балки университетлар ҳам ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Бу ишлар замирида Буюк Британия таълим тизимидаги камчиликларни бартараф этиш ва инглиз таълим тизимини энг илғор мамлакатлар даражасига етказиш ётар эди. Шундай қилиб, мамлакатда етарли даражада ихчам ва мукамал замонавий таълим тизими шаклланди.

Буюк Британия таълим тизимида унинг таянчи булиб ҳисобланган бошланғич таълимга алоҳида эътибор қаратилган. Бу таълим шаклининг тарихи ҳам XIX асрга бориб тақалади.

Ҳозирги даврда Буюк Британияда кичик ёшдаги болалар таълимига алоҳида эътибор берилиб, бу борадаги илмий-тадқиқот ишлари кенгайиб, бундай болалар учун адабиётларни чоп эттириш кўлами ортиб бормоқда. Сунгги 35 йил давомида Буюк Британияда мактабгача таълим тизимида бир қатор ўзгаришлар содир бўлди. Ижобий ўзгаришларнинг тавсифи ва мазмунига қараб, мактабгача таълимнинг тараққиётини икки босқичга: 1980-1996 йиллар ва 1997 йилдан ҳозирги давргача бўлган даврларга шартли равишда бўлиш мумкин.

Мактабгача таълим тизими ривожланишининг биринчи босқичи Буюк Британия жамоатчилигининг болаларни мактабгача тайёрлашнинг сифати, натижаси ва барча учун мос келишига қаратилган эҳтиёжларни қондириш билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал этишга қаратилган. Бу даврда педагогларнинг диққати мактабгача таълим тизимининг истиқболда ривожланишини «пастдан» бошлашга, яъни мазкур тизимдаги тарбия масканларининг дастурларини такомиллаштиришга қаратилди. Кейинчалик педагоглар бу соҳанинг ривожига тизимли ёндашиш зарурлигини англаб, бу жараёнга давлат аралашуви лозимлиги, яъни соҳанинг ривожини «юқоридан» амалга ошириш лозимлигини тушуниб етдилар. Буюк Британияда 1996 йилда барча мактабгача таълим муассасалари учун бажарилиши мажбурий бўлган меъёрий ҳужжат қабул қилинди.

Мактабгача таълим тизими ривожланишининг иккинчи босқичида эса мамлакатда давлат ва жамоатчиликнинг мактабгача таълим тизимини ривожлантиришга оид дастурий-услубий ва меъёрий-ҳуқуқий мажмуавий ҳужжатлар (2007 йил) яратилиб амалиётга таъбиқ этилди. Бу даврда мактабгача таълим тизимига «базавий даража» мақоми берилиб, барча болаларнинг юқори сифатли таълим олишларини таъминлаш йўналиши белгилаб олинди. Сўнгги йилларда Британия ҳукумати мактабгача таълим тизимини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратмоқда. Чунки мактабгача таълим тизимини мазмунан бойитиш мамлакат келажагини белгилайди. Айни пайтда Буюк Британиянинг мактабгача таълим тизимини ривожлантиришда педагоглар ва ота-оналарнинг роли катта бўлиб, улар ҳукуматнинг бу соҳадаги сиёсатини белгилашга ўз ҳиссаларини қўшмоқдалар.

Буюк Британияда базавий-мактабгача таълим тизими дунёдаги энг илғор ўқув-услубий меъёрларни ўзига сингдирган ҳамда у таълимнинг бошқа тизимлари билан ўйғунлаштирилган.

Буюк Британияда таълим тизими куйидаги тўрт босқичга бўлинади:

- бошланғич таълим (Primary school) - 5-11 ёшдаги болалар;
- ўрта таълим (Secondary school) - 11-16 ёшдаги болалар ва ўсмирлар;
- кейинги таълим (Further school) - 16-18 ёшдагилар;

Баъзи адабиётларда Буюк Британиянинг таълим тизими куйидаги босқичларга ажратган ҳолда тадқиқ қилинган: мактабгача таълим, бошланғич таълим, умумий ўрта таълим, кейинги таълим тизими ва олий таълим.

Буюк Британиянинг таълим тизими маъмурий жиҳатдан ва анъаналарга биноан куйидаги уч тизим ости гуруҳларга бўлинади: 1) Англия ва Уэльс; 2) Шимолий Ирландия; 3) Шотландия таълим тизимлари. Таъкидлаш лозимки, Англия ва Уэльс ҳамда Шимолий Ирландиянинг таълим тизимлари бир-биридан унчалик кўп фарқ қилмайди. Бироқ Шотландиянинг таълим тизими ўзига хос анъаналари ва хусусиятларига эга.

Англия ва Уэльсда таълим 5 ёшдан бошланади ва 11 ёшгача болалар бошланғич мактабларда ёзув, ўқиш ва арифметика бўйича ўз савия ва кўникмаларини шакллантирадилар. 11 ёшдан 16 ёшгача бўлган ўқувчилар ўрта мактаблар (умумтаълим - comprehensive schools, фанларни чуқурроқ ўргатувчи мактаблар - grammar schools ва махсус ўрта мактабларда - secondary modern schools) ўқишни давом эттирадилар. 16 ёшга тўлгандан кейин эса ёшлар юқорида қайд этилган тартибларда иш тутишлари мумкин бўлади.

Шотландияда эса болалар бошланғич мактабларида 4 ёшдан бошлаб 12 ёшгача ўқийдилар. Сўнг деярли барча ўқувчилар 6 йил умумтаълим мактаб (Comprehensive schools)ларида таълим оладилар. Тоғли ҳудудларда эса ўқитувчилар етишмовчилиги боис ўқувчилар 4 йил ўқиб, кейин ўқишларини бирон-бир умумтаълим мактабига кўчирадилар.

Шотландияда кўплаб мактаблар таълим кенгашларига қарашли бўлиб, улар ўз кенгашлари томонидан молиялаштириладилар. Бир қанча (19та) мактаблар таълим грантлари асосида молиялаштирилиб, кўнгилли ташкилотлар томонидан бошқарилади. Болаларнинг ота-оналари ўз овоз бериш орқали баъзи мактабларни маҳаллий кенгашларнинг молиялаштиришидан департамент томонидан молиялаштиришга ўтказишлари мумкин.

Шимолий Ирландияда эса болалар 4 ёшдан 11 ёшгача бошланғич мактабда таълим оладилар. Ўрта таълим мактаблари ўқувчиларнинг диний мансублиги ва қобилиятига биноан ташкил этилган. «Назоратдаги мактаб (Controlled schools)» тўлиқ ҳукумат томонидан молиялаштирилади. «Кўнгиллилар мактаблари (Voluntary schools)»нинг маълум қисми турли кўнгилли ташкилотларга, кўп қисми эса черковларга қарашли бўлиб, улар турли хайрия фондлари томонидан молиялаштирилади. «Кўнгиллилар мактаблари»нинг бир қисми насронийлар мактаблари бўлиб, улар Шимолий Ирландиянинг таълим департаментидан тўғридан-тўғри субсидиялар оладилар.

Шунингдек, Буюк Британияда оддий ўрта мактаблар билан бирга мактаб-пансионатлари (Boarding schools) кенг тарқалган. Бундай мактабларда ўқувчилар 8 йил давомида яшаб, ўқийдилар. Улар фарқ таътилларни ўз уйларида ўтказадилар. Мактаб-пансионатларда иш юзасидан кўплаб хизмат сафарларида бўладиган ва турар жойларини бир ердан бошқа ерга кўчириб турадиган ота-оналарнинг фарзандлари тахсил оладилар. Буюк Британияда пансионатлар узок даврлардан буён фаолият кўрсатиб келмоқда. Улар хизматидан ўзига тўқ, юқори даражадаги нуфузга эга бўлган оилалар фарзандлари ҳам фойдаланадилар. Мамлакатда икки турдаги, яъни мустақил ва хусусий (Independent and Private Boarding Schools) пансионатлар фаолият кўрсатиб келмоқда.

Буюк Британиянинг таълим тизимида ўрта умумтаълим асосидаги «Кейинги таълим» тизими алоҳида аҳамиятга эга. Бу мамлакатда «Кейинги таълим» бизнинг тушун-

чамиздаги академик лицей ва касб-хунар коллежларимизни англатувчи таълим тизимининг таркибий қисмидир.

Мазкур таълим тизими турли коллеж, ўқув марказлари ва институтларни қамраб олган тизим бўлиб, бу таълим муассасалари турли касбий-техник ва олий даражадаги мутахассисларни тайёрлайдилар. Буюк Британиянинг «Кейинги таълим» тизимида ҳаммаси бўлиб 700 га яқин ихтисослашган коллежлар мавжуд. Уларда 16-18 ёшдаги ўқувчилар ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда таҳсил оладилар. Булардан ташқари «кейинги таълим» тизимида 7000 дан кўпроқ тунги институт ва катта ёшдагиларни ўқитиш марказлари фаоллият юритади. Бу ўқув муассасалари турли мутахассисликлар бўйича кадр тайёрлайдилар ва ёши катталарнинг касбий маълумоти, малака ва маданий даражасини оширишга хизмат қилади.

Буюк Британиядаги барча «кейинги таълим» муассасалари фаолияти маҳаллий органлар томонидан назорат қилинади. Албатта тизимдаги қирол хартиясига эга бўлган таълим муассасалари бундан мустаснодир. 60-йилларда «кейинги таълим» тизимида қатор ўзгаришлар содир бўлди. Бу тизимдаги таълим муассасаларига академик даражаларни бериш ҳуқуқи берилди, яъни эндиликда техник ва тижорат коллежлари ҳузуридаги политехник таълим муассасаларида ўқиб, олий маълумотга эга бўлиш имконияти яратилди.

Ўз навбатида касбий тайёргарлик 4 даражадан иборат (турдош ишларни бажарувчи (1-даража), мустақил ва масъулият билан иш бажарувчи (2-даража), мураккаб ва ўхшаш ишларни бажарувчи (3-даража), махсус хусусий топшириқларни бажарувчи (4-даража).

Алоҳида таъкидлаш лозимики, Буюк Британиянинг барча коллежларида таълим тизими ишлаб чиқариш билан бевосита алоқадор. Коллежларда бир йилдан беш йилгача таълим берилади.

Буюк Британиянинг олий таълим тизимини эса анъанавий тарзда академик университет ва касбга йўналтирилган политехник коллежлар ташкил қилади. Ўз навбатида таркибига кўра Британиянинг университетлари коллегиал ва унитарга бўлинади. Коллегиал университетларнинг ёрқин намунаси сифатида ўз таркибига 30 коллежни қамраб олган Оксфорд ёки 29 коллеждан иборат Кембридж университетларини келтириш мумкин. Унитар университетлар таркибига эса факультет ўқув бўлиmlлари қиради. Университетлар фаолияти қиролнинг хартиясига ёки уставлар асосида тар-тибга солинади.

Британия университетларининг расмий раҳбари қиролича томонидан тайинланадиган канцлер бўлиб, одатда у расмий шахс бўлиб ҳисобланади. Университет маъмуриятининг ҳақиқий раҳбари вице-канцлер (канцлер ўринбосари) ёки (масалан, Шотландияда) ректордир.

Буюк Британия университетлари ўз таълим даражаларини бериши бўйича биринчи ва олий тоифаларга бўлинадилар. Кўпчилик университетларда табиий ва гуманитар фанлар бўйича биринчи бакалавр академик даража берилади. Биринчи даражани берувчи курслар 3-4 йил (тиббийёта 6 йил) белгиланган. Биринчи даража икки турга, яъни расмий ва ананавийга бўлинади. Расмий даража белгиланган курсдаги (кўп ҳолларда асосий ва бир-нечта қўшимча) фанларни чуқур ўзлаштиришни тақозо этади. Ананавий даражадаги курсларда эса кўпроқ фанларни кенг ўрганиш зарур бўлади.

Буюк Британия олий ўқув юргларида олий даража фан магистри ва фалсафа докторига бўлинади. Фан магистри ёки санъат магистри талаба 12 йил ўқигандан сўнг ва бакалавр даражасини олгандан кейингина берилади.

Охириги вақтларда мамлакатда фалсафа магистри даражаси ҳам жорий этилди. Бу даража 2 йил ва ундан кўп муддатда илмий-тадқиқот ишлари бажарилганида берилади. Магистр даражаси Буюк Британияда кўп тарқалмаган, уни кўп ҳолларда докторлик тайёрловидан ўтиб бўлмаганларга берилади. Фалсафа доктори даражаси мамлакатда энг

юқори илмий даража ҳисобланади. Бу даража докторлик диссертацияси тайёрланиб, муваффақиятли ҳимоя қилингандан сўнг берилади.

Одатда бундай ишларни тайёрлашга 3 йил ажратилади. Алоҳида ҳолатларда фан ва амалиётнинг ривожига улкан ҳисса қўшганларга фан доктори ёки адабиёт доктори олий даражаси берилади.

Ҳозирги даврда Буюк Британияда 90 та университет ва 64 та бошқа олий таълим муассасаси фаолият кўрсатмоқда. Мамлакатнинг энг қадимиги университетлари бўлиб Оксфорд (1167 йилда асос солинган) ва Кембридж (1209 йилда ташкил этилган) университетлари ҳисобланади.

Умуман олганда, Буюк Британиянинг таълим тизими узоқ тарихий даврда босқичма-босқич такомиллашиб борди ва қўплаб мамлакатлар учун андоза бўла оладиган даражага етди.

Адабиётлар:

1. Краснова Г.А. Открытое образование: цивилизационные подходы и перспективы. - М.: РУДН. 2002.
2. Огвоздин В.Ю. Управление качеством. Основы теории и практики. - М.: «Дело и Сервис», 2009.
3. Разумова Т.О., Телешова И.Г. Образование и человеческое развитие. - М.: ТЕИС, 2000.
4. Вяземский Е.Е. Современная система образования в Великобритании. // Журнал «Проблемы современного образования», 2010, № 6.
5. Тарасюк Л.Н. Высшее образование Великобритании в контексте Болонского процесса: учебно-методическое пособие. - М.: 2009.
6. <http://www.dissercat.com>.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Буюк Британия халқ таълимининг тарихи, таълимнинг мактабгача таълим, бошланғич таълим, саводхонлик мактаби, замонавий мактаб, техник мактаб, умумлаштирилган мактаб, мактаб-пансионати сингари бўғинлари тавсифланган. Унда Буюк Британия таълим тизимининг асосий босқичлари, таълим тизими маъмурий жиҳатдан ва анъаналарга биноан урта тизим ости гуруҳларга бўлиниши, касбий тайёргарликнинг даражалари, олий таълим тизимининг хусусиятлари, мамлакат университетларининг коллегиял ва унитар университетларга бўлиниши, университетларнинг ўз таълим даражаларини бериши бўйича биринчи ва олий тоифаларга ажратилиши ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье охарактеризованы история народного образования Великобритании, такие звенья образования как дошкольное образование, начальное образование, школа грамматики, современная школа, техническая школа, общая школа, школа-пансионат. В ней освещены основные ступени системы образования Великобритании, разделение системы образования с административной точки зрения и традиции на три подсистемные группы, степени профессиональной подготовки, особенности системы высшего образования, разделение университетов страны на коллегияльные и унитарные, классификация университетов по выдаче своих степеней образования на первые и высшие категории.

SUMMARY

The article describes the history of public education in the UK, such links of education as preschool education, primary education, grammar school, modern school, technical school, general school, boarding school. It highlights the main stages of the UK education system, the division of the education system from an administrative point of view and traditions into three subsystem groups, degrees of professional training, features of the higher education system, the division of the country's universities into collegial and unitary, the classification of universities by giving their degrees of education to first and higher categories.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ БИТИРУВЧИЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШГА ОИД ИЛМИЙ – УСЛУБИЙ ИШЛАР ВА ТАДҚИҚОТЛАР ТАҲЛИЛИ

Ўринов У.А.

Бухоро муҳандислик –технология институти докторанти

Таянч сўзлар: олий таълим, мутахассис кадр, талаба, умумтехника, касбий фаолият, амалий кўникма, ишлаб чиқариш, стандарт, ўқув режа, амалиёт.

Ключевые слова: высшее образование, штат специалистов, студент, общетехническая, профессиональная деятельность, практические навыки, производство, стандарт, учебный план, практика.

Key words: higher education, staff of specialists, student, general technical, professional activity, practical skills, production, standard, curriculum, practice.

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев томонидан 2019 йил 8 октябрь куни имзоланган “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги фармонида: Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳамда Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Таълим сифатини назорат қилиш давлат инспекциясининг олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Жамоатчилик кенгаши ҳамда Ўзбекистон олий таълим муассасалари ректорлари кенгаши негизида нодавлат нотижорат ташкилот шаклидаги Республика олий таълим кенгашини ташкил этиш тўғрисидаги таклифига розилик берилди. Кенгашнинг асосий вазифалари этиб қуйидагилар белгиланди: профессор-ўқитувчилар, талабалар ўртасида сўровлар ўтказиш, жамоатчилик ва иш берувчиларнинг фикрини ўрганиш ҳамда илғор хорижий тажрибаларни таҳлил қилиш орқали олий таълим сифатини ошириш, ўқув дастурларини такомиллаштириш ва замонавий педагогик технологияларни жорий этиш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқиш. Ушбу вазифалар олий таълим тизимида кадрлар тайёрлашнинг муҳим вазифалари сифатида эътироф этилди.

Асосий қисм. Бугунги кунда олий таълим муассасалари мутахассис кадрларни меҳнат бозори талаб ва эҳтиёжлари асосида тайёрлаш, тайёрлов йўналишлари бўйича Давлат таълим стандартлари талаблари асосида талабаларда билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш, келажакда мустақил фаолият юритиш қобилиятларини ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун олий таълим муассасаларида таълим-тарбия жараёнини ташкил этиш, бошқариш ҳамда сифатини назорат қилишни янгича ёндашув ва замонавий методлар асосида илмий асосланган механизмни яратиш талаб этилади.

Ҳозирги даврда ишлаб чиқариш технологияларининг янгиланаётганлиги, фаннинг сўнгги ютуқлари асосида техникани бевосита ишлаб чиқариш кучига айланаётганлигини, мутахассис кадрлардан билимларини мунтазам янгилаб ва кенгайтириб боришларини ва касбий муаммоларни мустақил ечиш қобилиятларига эга бўлишни талаб этади. Бунинг учун таълим жараёнини янги ўқув-адабиётлари ва дидактик воситалар билан таъминлаш, замонавий педагогик технологияларни ҳамда фаол таълим методларини қўллаш ҳамда ишлаб чиқариш билан манфаатли ҳамкорлигини ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга.

Ишлаб чиқариш салоҳиятини ошириш, жаҳон бозорида рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқариш, экспорт салоҳиятини, илм-фан ва техника тараққиётига асосланиб энг долзарб соҳага айлантириш бугунги куннинг муҳим вазифаларидан ҳисобланади. Бунинг учун, давлат таълим стандартлари талабларини халқаро таълим стандартлари таснифлагичига, халқаро малака талабларига мувофиқлаштириш, миллий малака талабларини босқичма-босқич халқаро аналотларга мослаштириш ва эъти-

роф этилишига қаратилган ишларни ташкил этиш зарур бўлади .

Мамлакатимиз экспорт имкониятларини кескин оширишнинг муҳим омилларидан бири ишлаб чиқариш суръатини жадаллаштириш ва четга тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришдан иборат бўлиши керак.

Мазкур вазифаларни амалга ошириш учун аввало республикамиз иқтисодийетини юқори малакали мутахассис кадрлар билан таъминлайдиган олий таълим жараёнини такомиллаштириш зарур. Ушбу зарурият қуйидаги омилларга боғлиқлигини кўриш мумкин:

- саноат маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг тез ривожланиб ва янгилини бориши ва янги тармоқларнинг вужудга келиши;
- ишлаб чиқариш корхоналарининг замонавий жиҳозлар билан тўлдирилиши, замонавий ишлаб чиқариш технологияларининг кириб келиши ва жорий этилиши;
- олий таълимдаги таълим мазмуни билан меҳнат бозори талаблари ўртасида номуносибликнинг мавжудлиги ва шу кабилар.

Ушбу омиллар ишлаб чиқариш соҳаларида замонавий техника ва технологиялардан фойдаланиш, уларда бажариладиган технологик жараёнларни мустақил бажариш ҳамда ўзлаштириб бориш бўйича билим, кўникма ва малакаларга эга бўлган мутахассис кадрлар билан таъминлаш заруриятини келтириб чиқаради. Демак, ишлаб чиқариш корхоналарининг замонавий технологиялар ва фан-техниканинг сўнгги ютуқлари асосида ишлаб чиқарилган техникалар билан тўлдирилиши мазкур ўзгаришларни инобатга олган ҳолда тайёрланган малакали мутахассис кадрлар билан таъминлашни талаб этади. Ушбу муаммоларни ҳал этиш учун олий таълим соҳасида илмий тадқиқотлар олиб бориш, олий таълим мазмунини меҳнат бозори талабларига мослигини таъминлаш, замонавий ишлаб чиқариш талабларига мос бўлган мутахассис кадрлар тайёрлаш жараёнига илғор таълим технологияларини қўллаш ва бу борада ҳамкорликни ривожлантириш бутунги куннинг устувор масалаларидан эканлигидан далолат беради.

Олий таълим муассасаларидаги мутахассисликлари бўйича ўрганиладиган ҳар бир фанларнинг мазмунида тегишли соҳаларнинг энг сўнгги техника ва технология ютуқлари акс эттирилиши, амалиётларни илмий асосда ташкил қилиш, мутахассисликни ўргатишнинг самарали шакллари ва методлари, замонавий воситаларини ишлаб чиқиш ҳамда татбиқ этиш, келажакда бўлажак мутахассис кадрларни ўзлари танлаган йўналишлари бўйича меҳнат бозорида ҳеч қийналмасдан ўз ўринларини топа олишларига замин яратади.

Ҳозирги пайтда таълим мазмунини белгиловчи ўқув-меъёрий ҳужжатлар: Давлат таълим стандартлари, ўқув режалари ва фан дастурларини такомиллаштиришда қуйидаги ўзига хос жиҳатларини эътиборда тутиш муҳимдир:

- мутахассис кадрнинг касбий тавсифномасини ишлаб чиқишда иш берувчилар талабларини ҳисобга олишни ва уларнинг бевосита иштирок этишини таъминлаш;
- ўқув жараёни амалга оширишда ҳудудий меҳнат бозори хусусиятлари ва талабларини инобатга олиш;
- ўқув жараёни амалга оширишда таълим ва ишлаб чиқаришнинг бевосита ва билвосита алоқадорлигини таъминлаш;
- ўқув режалари ва фан дастурлари мазмуни ишлаб чиқариш ва меҳнат жараёни мазмунига ҳамда касбий фаолият турларига мослигини таъминлаш кабилардир.

Ўқув режа ва фан дастурлари мазмунини такомиллаштиришда қуйидаги омилларга эътиборни қаратмоқ лозим:

- таълим ва тарбиянинг мақсадли йўналтирилганлигига;

- ёшларни ҳар томонлама баркамол қилиб, ватанпарварлик ва миллий мустақиллик ғояларига содиқлик руҳида тарбиялашга, шунингдек, ўқувчиларда бой илмий, маданий ва маънавий меросимизга, миллий ва умуминсоний қадриятларга асосланган маънавий ва ахлоқий сифатларни ривожлантиришга йўналтирилган педагогик жараёни янги педагогик шакллар ва усуллар асосида ташкил этишга;
- меҳнат ва ишлаб чиқариш жараёнининг тузилиши, хусусиятлари ва ривожланиш йўналишларига;
- тармоқ таълим стандартида белгиланган касбий фаолият турлари ва мазмунини тўлиқ қамраб олиншига;
- таълим-тарбия тамойиллари ва қонуниятларига амал қилинишига.

Давлат таълим стандартлари ва ўқув режаларини ишлаб чиқишда мутахассис кадрларда шакллантирилаётган билим, кўникма ва малакалар даражасининг ўрганилаётган ўқув фанлари мазмунига, ўрганиш даврига мос тушишни эътиборга олиш лозим.

Олий таълимда Давлат таълим стандартларини ишлаб чиқиш ва уларни такомиллаштиришга доир бир қатор фундаментал тадқиқотлар ҳам олиб борилган.

Х.Ф.Рашидов томонидан узлуксиз таълим тизимини ислоҳ қилишда Давлат таълим стандартларини яратиш ва амалда жорий этишнинг назарий-методологик ва педагогик асослари ишлаб чиқилган.

Мутахассис кадрлар тайёрлаш моделини ишлаб чиқишда талабаларнинг мустақил билим олиши ва умумтехника ва касб-хунар таълими ўқитувчиларини тайёрлашда касбий фаолиятини ҳамда ижодий ишлаш фаолиятларини ривожлантиришга асосий эътиборни қаратган ҳолда бир қатор олимлар илмий тадқиқот ишлари олиб борилган.

А.Р.Ҳоджабаев томонидан олий педагогик таълим ислохатларининг талабалари асосида меҳнат таълими ва умумтехника фанлари ўқитувчиларини тайёрлаш ўқув-методик комплексини яратишнинг илмий-педагогик асослари ишлаб чиқилган. Ўқув-тарбия жараёнини мазмунан оптималлаштиришни таъминловчи модели аниқланган. Меҳнат таълими фани ўқитувчиларини тайёрлаш жараёнини таъминловчи бир қатор омиллар мажмуаси, аниқланган ва асосланган.

Н.А.Муслимов томонидан касб-хунар таълими ўқитувчиларига қўйиладиган мажбурий минимал талаблар такомиллаштирилиб, Давлат таълим стандартларига киритилган. Шу жумладан бўлажак касб таълими ўқитувчиларини касбий шакллантириш муаммоларини тадқиқ этган. Касб таълими ўқитувчисини шакллантиришда педагогик тизим ва фаолият юритувчи муҳитнинг ўзаро таъсирлашув механизми, бўлажак ўқитувчининг шахсий ва касбий шаклланганлик даражасини белгилаб берувчи мезонлар ишлаб чиқилган.

З.К.Исмаилова томонидан талабаларнинг касбий педагогик малакаларини шакллантириш муаммолари ўрганилиб тегишли тавсиялар берилган.

Ш.С.Шарипов томонидан бўлажак касб таълими ва меҳнат таълими ўқитувчиларининг ихтирочилик ва ижодкорлик қобилиятларини ривожлантириш методикаси ишлаб чиқилган.

М.Б.Уразованинг диссертация ишида педагогнинг касбий компетентлиги тузилмасида лойиҳалаштириш фаолиятининг янги билимни лойиҳа кўринишида индивидуал махсуллашга йўналтирилган оригинал фикрлаш салоҳияти ривожланганлигини очиб берадиган рефлексия ва педагогнинг мустақиллигини тавсифловчи ижодий даражалари аниқланган;

педагогик фанлар таълимида инновацион технологияларни қўллаш бўйича муаммоли-модулли ва мақсадли ёндашувлар самарадорлигини аниқлашга қаратилган ноънавий шакл – машғулот - концепт ишлаб чиқилган.

О.А.Кўйсиновнинг диссертация ишида аънавий ва компетентли ёндашувларни қийсий тавсифлаш асосида талабаларнинг индивидуал психологик хусусиятлари

(мотивацион, интеллектуал, хиссий, иродавий ва психомотор) ҳамда касбий-педагогик ижодкорлигини ривожлантириш тизимининг тузилмавий компитенглирини аудитория ва аудиториядан ташқари машғулотларида ривожлантириш механизмларини такомиллаштирилган.

Б.С.Нуриддинов томонидан касб – таълими ўқитувчилари малакасини оширишда фаол ўқитиш методларида фойдаланиш такомиллаштирилган.

Республикамиз педагог олимлари ва методистлари томонидан таълимда мутахассис кадрлар тайёрлаш сифатини яхшилаш ҳамда фаол таълим методларини қўллашга оид назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган тадқиқотлар олиб борилган.

У.И.Иноятов тадқиқотларида таълимда мутахассис кадрлар моделини ишлаб чиқишда шахс, давлат ва жамиятнинг қуйидаги эҳтиёж белгиларини, яъни муайян шахс таълим оладиган йўналиш бўйича ўрта махсус, касб-хунар таълими стандартлари, тармоқ таълим стандартлари, ўрта махсус, касб-хунар таълими тайёрлов йўналишлари, касблар ва ихтисосликлар таснифлагичи талабларини эътиборга олиш зарурлиги ва албатта, ишлаб чиқилган модел битирувчининг касбий-шахсий сифатини назорат қилиш тизимини ва назорат қилиш технологиясини қамраб олиши кераклиги алоҳида таъкидланади.

Р.Х.Джўраев томонидан Ўзбекистонда ўрта махсус, касб-хунар таълимнинг ҳолати ва ривожланиш тараққиёти тадқиқ этилган.

Тадқиқотчи С.А.Усмонов томонидан таълим жараёнида имитацион қурилмаларни қўллаш имкониятлари ўрганилган. Унда умумкасбий ва махсус фанлар миқёсида қурилмаларни таълимнинг турли шаклларида қўллашнинг педагогик имкониятлари аниқланган.

Олий таълим тизимида кадрлар тайёрлашда ахборот-коммуникация технологиялари ва ўқитишнинг замонавий дидактик воситаларини яратиш ва қўллаш технологияси каби масалаларда қуйидаги олимлар ишларида ўрганилди.

У.Ш.Бегимкулов томонидан педагогик таълим жараёнини ахборотлаштиришни ташкил этиш ва бошқариш назарияси амалиётидаги муҳим муаммолар устида тадқиқот ишлари олиб борилган.

О.Х.Турақулов томонидан ахборотлаштирилган таълим муҳитини яратишда ўзаро алоқа воситалари протоколи, ахборот ресурслари, аппарат-дастурий таъминотидан иборат ташкилий тамойиллар асосида ўқув материалдан вариатив фойдаланиш имконини берувчи ахборот ресурсларини шакллантириш ва ривожлантиришнинг интерфаол технологияси такомиллаштирилган.

Ж.А.Ҳамидовнинг диссертация ишида талабаларни ахборот-технологик тайёрлаш жараёнида илмий-педагогик ёндашувларга асосланган ҳолда ўқитишнинг замонавий дидактик воситаларини яратиш ва қўллашнинг методик тизими ишлаб чиқилган.

Таълимни самарали ташкил этишда педагогик технология назариясидан фойдаланиш, мазкур назария моҳияти, тамойиллари, таълим жараёнини лойиҳалаштириш, таълим мақсадларини белгилаш ва мақсаднинг нагизаланганлигини ўрганиш каби масалалар қуйидаги олимлар ишларида ўрганилган.

Ў.Қ.Толиповнинг ишларида олий таълим тизими бўлажак ўқитувчиларида касбий кўникма ҳамда малакаларни ривожлантириш, педагогик технологияларни самарали қўллашнинг мезонлари ва назарий асослари яратилган. Касбий кўникма ҳамда малакаларини ривожлантириш самарадорлиги ва сифатини назорат қилишнинг педагогик технологиялари асосидаги кўрсаткич ва мезонлари ишлаб чиқилган.

Н.Ҳ.Авлиёқулов ишларида замонавий педагогик технологиялар моҳияти ва мазмуни айниқса муаммоли ўқитиш технологияларини таълим жараёнида қўллаш имкониятлари ёритилган.

И.А.Аллаёров докторлик диссертация ишида, фаол ўқитишнинг дидактик асослари ишлаб чиқилган ва таълим олувчиларни фаоллаштириш илмий методик тавсиялари ўз аксини топган.

Н.Н.Азизходжаева адабиётларида педагогик технология ва уни қўллаш шартлари ҳамда ўқитувчининг педагогик маҳоратини шакллантириш йўллари баён этилган.

Н.С.Сайдахмедов асарларида янги педагогик технологиялар ва уларни таълим жараёнидаги ўрни ва аҳамияти ёритилган.

Шунингдек Б.Л.Фарберман илмий асарларида илғор педагогик технологиялар ҳамда тўлақонли маълумотлар берилган.

Хулоса. Ушбу тадқиқотлар ва илмий педагогик асарларда баён этилган ўқитиш технологияларидан мутахассис кадрлар тайёрлашда фойдаланилмоқда. Шунингдек таъкидлаш жоизки, аксарият тадқиқотлар ва илмий педагогик асарларда, фақатгина ўқитиш технологияси назарий жиҳатдан ёритилиб, уларни амалда тадбиқ этиш бўйича методик тавсиялар ва йўриқномалар ўз аксини топмаган.

Таълимда мутахассис кадрлар тайёрлашда фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси ҳамда ҳамкорликни ривожлантириш бўйича тадқиқотлар деярли олиб борилмаган.

Фақатгина касбий фаолиятнинг ўзаги ва ишлаб чиқариш таълимининг асоси ҳисобланган махсус фанларни ўқитиш, уларнинг мазмунини танлаш ҳамда таълим ва ишлаб чиқаришнинг ўзаро алоқадорлиги тўғрисида изланишлар ўтказилган.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни// “Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори” – Т.: Шарқ, 1997. – Б. 20-29.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”// “Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори” – Т.: Шарқ, 1997. – Б.31-61.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони. 2019 йил 8 октябр. www.lex.uz.
4. Муслимов Н.А. Касб таълими ўқитувчисини касбий шакллантиришнинг назарий методик асослари: Дис.... пед. фан. докт. – Тошкент: 2007. – 349 б.
5. Нуридинов Б.С., Ўринов У.А. Таълим соҳасидаги ижтимоий ҳамкорлик, малакали кадрлар тайёрлаш омили // Касб-хунар таълими. – Тошкент, 2003. – №6. Б.11.
6. Ходжабоев А.Р. Научно-педагогические основы учебно-методического комплекса подготовки учителя труда: Автореф. дис. ... докт. пед. наук. -Т.: ТДПУ, 1992. – 42 б.
7. Шарипов Ш.С. Педагогические условия формирования изобразительского творчества студентов (Напримере факультетов Труда и профессионального образования): Автореф. дис. ... канд. пед.наук.–Ташкент:УзНИИПН, 2000 - 20 с.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада узлуксиз таълим тизимининг ҳар бир бўғинида таълим-тарбия ишларини бугунги кун ва истиқбол талаблари даражасида ташкил этишда ўқитувчининг ўрни ва роли беқисслиги баён этилган бўлиб республикамиз олий таълим тизимида мустақил ва эркин фикрлайдиган ташаббускор, иродали мутахассис кадрларни тайёрлашга катта эътибор қаратилиётган ўз аксини топган. Мутахассис кадрлар тайёрлашда талабаларнинг умумтехника ва касб-хунар таълими ўқитувчиларини тайёрлашда касбий фаолиятини ҳамда ижодий ишлаш фаолиятларини ривожлантиришга асосий эътиборни қаратган ҳолда бир қатор олимлар илмий тадқиқот ишлари таҳлил этилган. Таълимда мутахассис кадрлар тайёрлашда фан ва ишлаб чиқариш интеграцияси ҳамда ҳамкорликни ривожлантириш бўйича талабаларда амалий кўникмаларни ривожлантириш бўйича тадқиқотлар деярли олиб борилмаган деган хулосага келинган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье описывается уникальная роль и место учителя в организации воспитательной работы на всех уровнях системы непрерывного образования на уровне современных и будущих требований. Проанализирован ряд научных исследований, направленных на развитие профессиональной и творческой деятельности студентов при подготовке учителей общего технического и профессионального образования при подготовке специалистов. Развитие практических навыков по интеграции науки и промышленности и сотрудничества в области подго-

товки специалистов. был сделан вывод о том, что исследования практически не проводились.

SUMMARY

This article describes the unique role and place of a teacher in organizing educational work at all levels of the continuing education system at the level of present and future requirements. A number of scientific studies aimed at the development of professional and creative activities of students in the preparation of teachers of general technical and vocational education in the training of specialists are analyzed. Development of practical skills for the integration of science and industry and cooperation in the field of training, it was concluded that there were practically no studies.

ТАЛАБА-ЁШЛАР ИЖТИМОЙ ФАОЛЛИГИНИ ОШИРИШ – ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИК ЗАРУРИЯТ СИФАТИДА

Мақсудов У.Қ.

Фаргона давлат университети педагогика кафедраси ўқитувчиси

Таянч сўзлар: фаоллик, ижтимоий фаоллик, талаба-ёшлар, тарбия.

Ключевые слова: активность, социальная активность, студенческая молодежь, образование.

Keywords: activity, social activity, student-youth, education.

Ўзбекистонда ислохотларнинг давомийлигини таъминлаш ҳамда демократик фуқаролик жамиятини шакллантириш, ёшлар, хусусан, уларнинг ижтимоий фаоллигига боғлиқ. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 2017 йил 19 сентябрдаги 72-сессиясида сўзлаган нутқида: "... Бизнинг асосий вазиғамиз – ёшларнинг ўз салоҳиятини намоён қилиши учун зарур шароитлар яратиш, зўравонлик ғояси «вируси» тарқалишининг олдини олишдир. Бунинг учун ёш авлодни ижтимоий қўллаб-қувватлаш, унинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш борасидаги қўп томонлама ҳамкорликни ривожлантириш лозим, деб ҳисоблаймиз. Шу муносабат билан Ўзбекистон глобаллашув ва ахборот-коммуникация технологиялари жадал ривожланиб бораётган бугунги шароитда ёшларга оид сиёсатни шакллантириш ва амалга оширишга қаратилган умумлаштирилган халқаро ҳуқуқий ҳужжат – БМТнинг Ёшлар ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро конвенциясини ишлаб чиқишни таклиф этади. Бизнинг назаримизда, мазкур ҳужжатни имзолайдиган давлатлар ушбу соҳани ўз ижтимоий сиёсатининг асосий ва муҳим ҳаётий устувор йўналишларидан бири даражасига кўтариш бўйича қатъий мажбуриятларни ўз зиммасига олиши керак" – деган фикрлари дунё ҳамжамияти томонидан ҳам кенг эътироф этилмоқда.

Инсоният тарихий тараққиётининг қайси бир даврига назар ташламасак, энг долзарб ва энг машаққатли масала – ёшлар масаласи эканлигига гувоҳ бўламиз. Қадимдан қайси бир мамлакатда тарбия билан боғлиқ муаммолар энг долзарб муаммо сифатида қайд этилган ва ҳал этишга ҳаракат қилинган бўлса, ўша жойда ривожланиш бўлган.

Ижтимоий фаол инсон атрофида бўлаётган воқеа ҳодисаларга бефарқ қарамайди, мавжуд ютуқ ва муаммоларга ўзини дахлдор деб ҳис этади, оиласи, маҳалласи, юрти шаънини асрашга ўзида куч ва ирода топа олади. Ватани, халқи учун керак бўлса, жонини фидо қилишга шай туриш – буюқ инсоний фазилат эканлигини англаб этади. Айнан шундай ёшлар билан жамият, мамлакат ва халқ фаровонлигини таъмин этилади. Айнан шу боисдан ҳам бугун ёшларда маънавий кадриятлар ва ахлоқ нормалари замирида айнан ижтимоий фаоллик сифатини шакллантириш масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Манбаларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, демократик жамиятда ёшлар ижтимоий фаоллиги ўз-ўзидан юзага келмайди, балки мунтазам тарзда максатли равишда олиб борилган педагогик фаолият натижасида шакллантирилади. Талаба-ёшларга назарий-

амалий билимларни бериш, уларда ижтимоий фаоллик кўникма ва малакаларини ҳосил қилиш педагогика назарияси ва амалиёти учун ҳам ўзига хос аҳамиятга эга эканлиги билан долзарблик касб этади.

Ҳар бир инсон жамият аъзолари билан ўзаро ижтимоий муносабатларга киришади. Жамиятда қарор топган ижтимоий муносабатлар, уларнинг мазмуни, ғоя ва йўналишлари шахснинг шаклланишига ўз таъсирини кўрсатади. Шахснинг фаолияти, ижтимоий борлиққа муносабати, ҳаётий ёндашувлари, фаоллиги, ўз навбатида, ижтимоий муносабатларнинг ривожланишига самарали таъсир кўрсатади. Шунга кўра шахс ижтимоий муносабатларнинг фаол иштирокчиси ва маҳсули ҳисобланади. Инсон ижтимоий мавжудот сифатида ҳеч қачон ижтимоий муносабатлардан ажралган ҳолда яшай олмайди.

Маълумки, «фаоллик» тушунчаси баъзи ҳоллар, хусусан шахс ва унинг фаолиятини тадқиқ этувчи фан соҳаларида фаолият тушунчаси билан қоринтириб юборилади. Масалан, «Психология»га оид луғатда мазкур тушунча «тирик материянинг умумий хусусияти, тевақар атрофдаги муҳит билан ўзаро таъсирчанлик намоён бўлади. Психик фаоллик бу ўзаро таъсир, шу асосда фаолият кўрсатиш билан характерланади» - дейилади.

Мустақиллик изоҳли илмий-оммабоп луғатида «Ижтимоий фаоллик – ижтимоий субъектларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнлардаги иштирокининг, меҳнат ҳамда маданий-маърифий фаолиятининг кучайиши, қонунда белгилаб қўйилган ҳуқуқ ва бурчларини тўлиқ амалга оширишга интилиши», - дея таърифланган .

Фаоллик – “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да меҳнатда ёки бирор ҳаракатда, жараёнда жадаллик, жонбозлик кўрсатиши, ишчанлик, таъсирчанлик деб таърифланади. Бизнинг тадқиқотимиз нуктаи назаридан мазкур изоҳ моҳиятан эътиборлидир.

Педагогика энциклопедиясида эса ижтимоий фаоллик – 1. ижтимоий субъектларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнлардаги иштирокининг, меҳнат ҳамда маданий-маърифий фаолиятининг кучайиши, қонунда белгилаб қўйилган ҳуқуқ ва бурчларини тўлиқ амалга оширишга интилишини ифодаловчи тушунча. 2. Субъектнинг жамият ҳаётида онгли ҳолда мустақил иштирок этиши, маълум ижтимоий-маънавий соҳада вужудга келадиган муаммоларни ҳал этишга қаратилган ҳаракатидир. Ижтимоий фаоллик шахснинг жамиятда ўз ўрнини топиши ва ҳуқ-атворини онгли равишда бошқаришининг асосий шарт ҳисобланади.

Юқоридаги фикрларни умумлаштириб, шахс фаоллигини шундай изоҳлаш мумкин: ижтимоий фаоллик – шахснинг мақсадга йўналтирилган фаолияти бўлиб, ижтимоий воқеликка нисбатан индивидуал муносабати ва тизимли хатти-ҳаракатларининг юксак кўринишини ифодаловчи тушунча

Ортимизда мазкур соҳадаги йиғилган тажрибаларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, демократик жамиятда талабалар ижтимоий фаоллиги ўз-ўзидан юзага келмайди, балки мунтазам тарзда мақсадли равишда олиб борилган педагогик фаолият натижасида шакллантирилади. Талаба-ёшларга назарий-амалий билимларни бериш, уларда ижтимоий фаоллик кўникма ва малакаларини ҳосил қилиш педагогика назарияси ва амалиёти учун ҳам ўзига хос аҳамиятга эга эканлиги билан долзарблик касб этади.

Дж.Каправа ва бошқаларнинг (1999) тадқиқотлари натижаларига кўра, ижтимоий феъл-атвор меъёрларига амал қилиш ўзаро ҳамкорлик ва бир-бирига ёрдам кўрсатишга имконият яратади – ўзаро симпатияни ҳосил қилади, таълим жараёнига ҳалакат қилувчи депрессияга ҳамда муаммоли феъл-атворга қарши курашишга ундайди. Шахслар муносабатлар жараёнида ёшларга ўзидаги интеллектуал имкониятларни рўёбга чиқаришга ёрдам кўрсатиш мақсадга мувофиқ. Бу ҳолат шуни тасдиқлайдики, ижтимоий ва интеллектуал ривожланиш нафақат мазкур талабада, балки, тенгдошларида ҳам кучайиши кузатилади .

Айни пайтда бу муаммо доирасида педагогик, фалсафий, психологик ва турли нуктаи назарлардан ҳар хил йўналиш ва мавзуларда илмий тадқиқотлар олиб борган замондош олимларимизнинг илмий изланишлари ҳам мазкур тадқиқотнинг дунёга

келишига туртки бўлиб, унда қўйилган муаммоларни ҳал қилишда ўзига хос қўмак берди. Жумладан, М.Махмудова, Г.Ж.Туленова, Т.Эгамбердиева, Қ.Қ.Куранбоев, И.Р.Сафарбуваева каби олимларнинг илмий изланишларида ижтимоий фаоллик ва шахсни фаоллаштириш муаммолари педагогик, психологик ҳамда фалсафий жиҳатдан ёритиб берилган.

Файласуф олима Г.Ж.Туленова «Ёшлар ижтимоий фаоллигини оширишда маънавий омилнинг роли (ижтимоий-фалсафий таҳлил)» номли тадқиқот ишида маънавий омилнинг ёшларнинг касбий ҳулқига, ижтимоий мўлжалларига, амалий фаолиятига ижобий таъсир кўрсатишини фалсафий-методологик жиҳатдан атрофлича ўрганиш ҳамда мавжуд муаммоларни ечиш борасида ҳукумат ва жамоатчилик саяёҳаракатларини уйғунлаштириш бўйича амалий тақлифлар ишлаб чиққан.

Социолог И.Эргашев томонидан эса бозор муносабатларига ўтиш шароитида ёшларнинг ижтимоий фаоллиги социологик таҳлил қилинган.

Ёшлар ижтимоий фаоллигини ривожлантириш муаммолари бўйича олиб борилган турли соҳалардаги тадқиқотлар мазмунини ўрганиш асосида қуйидагича хулосаларга келдик:

1. Талаба-ёшлар ижтимоий фаоллигини оширишнинг мазмунини асослаш, унинг методикасини ишлаб чиқиш педагогика фани ва амалиёти олдидаги муҳим вазифа ҳисобланади.
2. Талаба-ёшлар ижтимоий фаоллигини ошириш шахс умумий камолотини ҳамда жамият ижтимоий тараққиётини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга эканлиги, бугунги кунга қадар яхлит педагогик жараён сифатида тадқиқ этилмаганлиги таъкидланади.
3. Талаба-ёшларнинг ижтимоий фаоллиги уларнинг ижтимоий муносабатлар жараёнидаги иштирокига боғлиқ бўлиб, шахснинг ижтимоий борлиққа муносабатини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-сиёсий мустақилликни қўлга киритган дастлабки кунлардаёқ мамлакат аҳолиси, шу жумладан, ёшлар ўртасида мустақиллик ғояларини тарғиб этиш, уларда истиқлолни мустаҳкамлашга йўналтирилган ижтимоий фаолликни қарор топтириш вазифаси кун тартибига қўйилди. Бу борадаги вазифаларни муваффақиятли ҳал этишда таълим-тарбия жараёнининг роли катта.

Илм-фан ва технологияларнинг жадал ривожланиши, глобал дунёда рақобатнинг ортиши шароитида ҳар бир давлат ва жамиятнинг бу жараёнда рақобатбардошлиги асосида ёшларнинг интеллектуал ривожини ҳамда уларнинг истеъдоди ва қобилиятларини тўлиқ амалга оширишга эътибор беришга боғлиқ бўлади.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республика Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 2017 йил 19 сентябрдаги 72-сессиясида сўзлаган нутқидан. – АҚШ, 2017.
2. Эргашев И. Ёшларнинг ижтимоий фаоллиги. Т.: Академия, – 2008. – 32 б.
3. Карпара Дж., Сервон Д. Психология личности. – М.: Питер, 2003. - 640 с.
4. Мустақиллик. Изоҳли илмий-оммабоп лугат / Муаллифлар: М.Абдуллаев ва бошқ. Р.Рўзиев ва Қ.Хоназаровнинг умумий таҳририда. Тўлдирилган учинчи нашр. – Т.: «Шарқ», 2006. – 528 б.
5. Педагогика: энциклопедия. 2 – жилд./ тузувчилар: Жамоа.- Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. 2015, 368 б.
6. Психология. Словарь. – М.: Политиздат, 1990. – с. 38-39
7. Туленова Г.Ж. Ёшлар ижтимоий фаоллигини оширишда маънавий омилнинг роли (ижтимоий-фалсафий таҳлил): Фал.ф.док. ...дис. Т.: 2006. - 316 б.
8. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Тартибот – Шукр / 5 жилдли. Тўртинчи жилд. А.Мадалиев таҳрири остида. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2008. – 606 б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада “фаоллик” ва “ижтимоий фаоллик” тушунчалари ҳамда талаба-ёшлар ижтимоий фаоллигини ошириш – ижтимоий педагогик зарурият эканлиги ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются понятия «активность» и «социальная активность», а также необходимость социальной педагогики для повышения социальной активности студентов.

SUMMARY

In this article, the concepts of “activity” and “social activity”, as well as increasing the social activity of students and young people-is a social pedagogical necessity.

ЎҚУВЧИЛАРДА МУТОЛАА МАДАНИЯТИ КЎНИКМАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕТОДЛАРИ

Маликова Д.М.

ЎзПФИТИ таянч докторанти

Таянч сўзлар: мутолаа маданияти, ифодали ўқиш, овозли ўқиш, кутубхоначи, суҳбат, китоб кўргазмалари, такриزلар ёзиш, тавсиявий характердаги ишланмалар.

Ключевые слова: культура чтения, выразительное чтение, чтение вслух, библиотекарь, беседа, книжные выставки, письменные обзоры, рекомендации по развитию.

Key words: culture of reading, expressive reading, reading aloud, librarian, conversation, book exhibitions, writing reviews, recommendation developments.

Бутунги кунда шахсининг маънавиятлилик даражаси ва уни эгаллаш эҳтиёжига нисбатан турлича методологик, психологик, педагогик ҳамда ижтимоий-фалсафий ёндашувлар мавжудлигини кўрсатмоқда. Бу миллий-маънавий кадриятларининг умумий таркибий қисмидир. Бунда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 январдаги “Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини такомиллаштириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида”ги ПФ-4789-сон Фармойиши алоҳида аҳамиятга эга.

Ўқувчиларда мутолаа маданиятини шакллантиришнинг дастлабки даврида уларда китоб танлаш кўникмасини ҳосил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Ўқувчиларни мустақил китоб танлашга ўргатишда таълим оловчи билан ўқитувчи ёки кутубхоначи орасида ўтказиладиган суҳбатлар алоҳида ўрин эгаллайди. Кутубхоначи, ўқитувчи ва ота-оналар биринчи навбатда ўқувчидан уни қандай китоблар кизиктириши, бўш вақтида нималар билан шуғулланишини сўраб билишлари керак. Уларнинг бўш вақтидаги машғулотларини сўраб ўрганиш, қандай китоблар уларни кизиктиришини билиш, ўқувчиларда мутолаа маданияти кўникмаларини шакллантириш имкониятларини кенгайтиради. Ўқувчиларни китоб кўргазмалари билан таништириш жараёнида уларнинг эътибори китобларнинг аннотациясига қаратилади.

“Мутолаа – арабча сўз бўлиб, диққат билан ўқиш, ўқиб тушуниб олиш” маъносини англатади.

Ўқувчиларга китоб мазмуни билан боғлиқ ҳолда уни мутолаа қилиш ҳақида маслаҳатлар берилди. Китобнинг мазмунидан келиб чиқиб унда илгари сурилган фояларни таҳлил қилиш, бадий китобни ифодали ўқиш, воқеалар ривожини, қаҳрамонлар характери, табиатнинг образли ифодасини таҳлил қилишга оид маслаҳатлар берилди. Агар китобда нотаниш сўзлар учраса, ўқувчилар унинг маъноси ҳақида ўқитувчидан сўрашлари ёки луғатлардан ушбу сўзни изоҳини излаб топишлари талаб қилинади.

Ўқувчиларни нафақат китоблар, балки газета ҳамда журналларни ўқиб мутолаа қилишга ўргатиш ҳам алоҳида педагогик аҳамиятга эга. Ўқувчилар журнал материалларини сарлавхаларини ўқиган ҳолда танлаб ўқишлари лозим. Чунки газета ва журналларда берилган барча материаллар ҳам улар учун қизиқарли бўлмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам педагоглар ўқувчилар учун мўлжалланган газета ва журналлар ҳақида уларга маълумот беришлари, ушбу манбалар билан таълим олувчиларни яқиндан таништиришлари талаб қилинади.

Тадқиқотчи С.А.Чиниевнинг фикрича, ўқувчилар билан китоб мутолааси ҳақида мунтазам тарзда ўтказиладиган суҳбатлар уларни ўқиган асарларини ҳар томонлама таҳлил қилишга ўргатади. Ўқувчилар ўқиган асарларини ота-оналари, синфдошлари, тенгдошлари билан ҳар томонлама муҳокама қилишга, ўз таассуротларини уларга гапириб беришга одатланадилар. Натижада уларда муталаа маданиятига оид дастлабки кўникмалар шаклланади.

Ўқувчилар ўқитувчи ёрдамида 3-4-синфлардан бошлаб ўқиган асарларига тақризлар ёза бошлайдилар. Мазкур тақризлар уларда рефлексив фаолият кўникмасини шакллантиришга хизмат қилади. Ўқитувчилар ўқувчиларга асарларга тақриз ёзиш қандай аҳамиятга эгаллигини мунтазам тушунтириши лозим. Тақриз ёзиш учун китобхон ўқувчилар асарни диққат билан ўқийдилар, унинг мазмуни устида чуқур ўйлайдилар.

Ўқувчиларда мутолаа маданиятини шакллантиришда китобларнинг кўргазмали тарғиботи ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Китоб тарғиботини кўргазмали ташкил этишда кўргазмалар, янги асарлар тақдими ўқувчиларнинг диққатини ўзига жалб этади. Бундай ташвиқот таълим олувчиларга китобларни танлаш имкониятини бериб, уларнинг мутолаа кўникмаларини ҳар томонлама ривожлантиришга хизмат қилади. Кўргазмали материаллар ўзининг мазмуни ва жиҳозланишига кўра рангбаранг бўлиши мумкин. Бироқ уларнинг барчаси ўқувчиларда мутолаа маданияти кўникмаларини шакллантиришга қўйиладиган умумий талабларга жавоб бериши керак. Жумладан, китобларнинг мавзуси долзарб бўлиши, ғоявий даражасига кўра энг яхши китоблар ўқиш учун тавсия қилиниши, бадиий ва илмий жиҳатдан етук, бадиий асарлар танланиши, муайян ёшдаги ўқувчиларнинг англашлари учун қулай бўлиши лозим.

Китоб тарғиботида кўргазмалар муҳим ўрин эгаллайди. Кўргазмаларда ўқувчилар айна бир мавзу доирасидаги китоблар билан босқичма-босқич танишиб борадилар. Бу эса ёш китобхонларнинг мутолаага оид кўникмаларини тизимлаштириш имконини беради. Китоб кўргазмаларининг мавзуси турли-туман бўлади. Чунки китоб кўргазмалари ҳар хил мақсадларда ташкил этилади. Аксарият китоб кўргазмалари алоҳида саналарга бағишланиб, жумладан, юбилейлар, кутубхона тадбирлари билан боғлиқ ҳолда ташкил этилади.

Тавсиявий характердаги ишланмаларда асосий китоблар билан бир қаторда қўшимча адабиётлар ҳақидаги маълумотлар ва иловалар тақдим этилади. Асосий ўринни эса китобларнинг номи ва уларнинг аннотацияси эгаллайди. Тавсия характеридаги маълумотлар деворга илинадиган плакатлар ва стол устига қўйиладиган буклетлар шаклида ҳам тақдим этилади.

3-4 синф китобхонларига тавсия этиладиган китоблар рўйхатида бир хил жанрдаги турли мавзуда ёзилган китоблар ўқитувчи томонидан ўқувчиларга ўқиш учун тавсия этилади. Китобларнинг рўйхатлари чиройли жиҳозланган ва катта бўлмаган ҳажмда ўқувчиларга тақдим этилиши керак.

Ҳар бир синф ўқувчиларининг мутолаа қилишлари учун тавсия этиладиган китоблар ўқувчиларга алоҳида қизиқиш уйғотиши, зарур билимларни тақдим этиши, уларнинг мустақил билим олишлари учун қулай бўлиши, ижтимоийлаш-

тиришга кўмаклашишига ўқитувчилар алоҳида эътибор қаратишлари керак. Шу билан бир қаторда мазкур китоблардаги маълумотлар, матнлар, иллюстрациялар ўқувчиларни мустақил фикрлашга, сўз бойлигининг ошишига, таҳлилий тафаккур кўникмаларининг шаклланишига хизмат қила олиши муҳим аҳамиятга эга. Ўқитувчи синфдаги ўқувчиларга муайян китобларни тавсия қилар экан, маълум муддатдан кейин, таълим олувчилар ушбу асарларни ўқиганлари, ундан қандай озуқа олганликларини аниқлаши лозим.

Ўқувчиларда мутолаа маданияти кўникмаларини ҳосил қилишга йўналтирилган оммавий тадбирлар уларда китобхонликнинг қай даражада шаклланганлигини аниқлаш имконини беради. Айниқса, синфдан ташқари ўқиш машғулотлари ўқувчилар олдига қўйилган вазифаларнинг самарали ечилиши учун зарур бўлган билим, кўника ва малакаларни шакллантиради. Китобхонликка бағишланган оммавий тадбирлар ўқувчиларни янги китоблар, уларда баён қилинган фан-техника ютуқлари билан таништиришга кўмаклашади.

Овоз чиқариб ўқиш китоб тарғиботида муҳим аҳамиятга эга. Ифодали ўқиш эса ўқувчиларнинг ҳиссий оламига таъсир кўрсатади. Натижада улар китобнинг мазмунини чуқур идрок этиш имкониятига эга бўладилар. Ўқувчиларда бадий асарга нисбатан алоҳида қизиқиш ва унинг мазмунидан қониқиш ҳисси ҳосил бўлади. Овоз чиқариб ўқиш таълим жараёнидаги муҳим вазифалардан бири бўлган ўқувчиларнинг сўз бойлигини кўпайтириш, уларнинг нутқини ривожлантиришга кўмаклашади. Овоз чиқариб ўқишда болаларнинг сеvimли китоблари бўлган эртақларнинг аҳамияти бекиёс ҳисобланади. Аксарият ўқувчилар, айниқса ўғил болалар шеърлий матнларни ўқишни хоҳламайдилар. Шеърларни ифодали ўқиш таълим олувчиларда шеърятга нисбатан муҳаббат уйғотади. Бунда ўқувчилар орасида ташкил этиладиган шеърхонлик тадбирлари муҳим аҳамият касб этади.

Бадий адабиёт намуналарига ўқитувчи томонидан бериладиган шарҳлар ҳам ўзининг муайян таълимий вазифаларига эга. Ўқитувчилар ўқув дастури билан боғлиқ ҳолда ўқувчиларга муайян бадий асарларни мутолаа учун тавсия этадилар. Масалан, 4-синф ўқувчиларига табиатшунослик дастури билан боғлиқ ҳолда ҳайвонот олами ҳақидаги китобларни ўқиш тавсия қилинганда шундай асарлардан бир нечтасига ўқитувчи томонидан шарҳлар берилади.

Ўқувчиларда мутолаа маданияти кўникмаларини шакллантиришда кўрғазмали тарғибот ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Ўқувчилар учун китобни кўриш, уни қўлларига олиб иллюстрацияларини томоша қилиш уларга завқ-шавқ бағишлайди.

Жамоавий суҳбат асносида китобларни муҳокама қилиш ҳам ўқувчиларда мутолаа маданияти кўникмаларини шакллантиришда алоҳида ўрин эгаллайди. Бундай суҳбатлар жараёнида ўқувчилар ўқиган китоблари ҳақидаги фикрларини баён қиладилар, бир-бирлари билан ўзаро фикр алмашадилар. Асар қаҳрамонларининг ҳаракатларига баҳо берадилар, танқидий хулосалар чиқарадилар, баҳс-мунозарага киришадилар, ўзларининг шахсий нуктаи назарларини баён қилиш имкониятига эга бўладилар. Бундай суҳбатлар жуда катта тарбиявий аҳамиятга ҳам эга.

Китоб муҳокамаси ўқувчиларни диққат билан ўқишга, чуқур ўйлашга ундовчи муҳим педагогик восита ҳисобланади. Бу ўқувчиларда китоб ўқишга нисбатан қизиқишнинг кучайишига асос бўлади. Улар босқичма-босқич ўз фикрларини баён қилишга одатланадилар. Шу билан бир қаторда китоб мутолааси жараёнида ўқувчиларда умуммаданий, ўз-ўзини ривожлантириш ва коммуникатив компетенциялар ривожланади. Жамоавий суҳбатлар ўқувчиларни баҳс-муноза вазиятларига олиб қиради, натижада улар изланишга мойил бўлиб қоладилар. Ўқитувчилар эса бундай вазиятлардан самарали фойдаланган ҳолда эвристик характердаги машғулотларни ташкил эта олишлари лозим. Бундай машғулотларда ўқувчилар бадий асарнинг асл

моҳияти, қахрамонларнинг нуқтаи назарлари, мақсадлари, ўй-хаёлларини аниқлашга оид изланишларни амалга оширадилар. Айниқса, ўсмир ёшидаги ўқувчилар бундай изланишларга мойил бўладилар.

Викториналар эса муайян ёзувчининг ижод лабораторияси билан ўқувчиларни яқиндан таништиришга хизмат қилади. Улар мазкур ёзувчининг асарлари билан танишиб, унинг асосий қахрамонлари, ижод йўли ҳақида тасаввурга эга бўладилар.

Адабий ўйинларда иштирок этиш ўқувчиларни муайян бадиий асарни кунт билан ўқишга ундайди. Улар бадиий асарлардан айнан оинган парчаларни тўғри танлаш, китоб ва унинг қахрамонлари ҳақидаги ўз нуқтаи назарларини қатъият билан ҳимоя қилиш, фикрларини аниқ далиллар билан асослаш кўникмасини эгаллайдилар. Бундай ўйинлар ўқувчиларни ёзувчиларнинг ижоди билан яқиндан таништиришга кўмаклашади.

Ҳар бир ўқувчи ўзи ўқиган китобнинг фаол тарғиботчисига айланиши зарур. У мазкур китобнинг асосий мазмунини тушуниб, ўз атрофидагилар, синфдошлари, тенгдошлари, оила аъзоларига уни тарғиб қила олиши, сўзлаб бериши муҳим аҳамиятга эга. Натижада бошқа ўқувчиларда ҳам китоб мутолаасига нисбатан қизиқиш пайдо бўлади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 январдаги “Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини такомиллаштириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида”ги ПФ-4789-сон Фармойиши.<https://lex.uz>

2. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Е – М / 5 жилдди. Иккинчи жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. – 671 б.

3. Чинниева С.А. Ўзбек оилаларида китобхонлик воситасида ўсмирлар маънавиятини шакллантириш. Пед. фан. номз ...дисс... автореф. –Тошкент, 2006. – 26 б.

4. Усмонов С. Бошланғич синфларда маънавий-маърифий ишларни ташкил этишнинг педагогик асослари. Пед. фан. номз ...дисс. –Тошкент, 2004. –152 б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ўқувчиларда мутолаа маданияти кўникмаларини шакллантиришнинг бир неча методлари ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, мақолада ҳар бир синф ўқувчиларининг мутолаа қилишлари учун тавсия этиладиган китоблар ўқувчиларга алоҳида қизиқиш уйғотиши, зарур билимларни тақдим этиши, уларнинг мустақил билим олишлари учун қулай бўлиши, ижтимоийлаштиришга кўмаклашишига ўқитувчилар алоҳида эътибор қаратишлари кераклиги баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются несколько способов, с помощью которых студенты могут развивать навыки чтения культуры. В статье также говорится, что книги, рекомендованные для каждого ученика, должны представлять интерес для учащихся, предоставлять им необходимые знания, быть доступными для самостоятельного обучения и что учителя должны уделять особое внимание социализации.

SUMMARY

This article discusses several ways in which students can develop reading culture skills. The article also states that books recommended for every grade student should be of interest to students, provide them with the necessary knowledge, be accessible for independent learning, and that teachers should pay special attention to socialization.

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲАМ РУЎХИЙЛИК ТИЙКАРЛАРИ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

ТАЛАБА ЁШЛАРНИ БАҒРИКЕНГЛИК РУҲИДА ТАРБИЯЛАШДА МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ТАДБИРЛАР САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Самадова С. С.

*Бухоро давлат университети, Миллий гоя, маънавият
асослари ва ҳуқуқ таълими кафедраси ўқитувчиси*

Таянч сўзлар: бағрикенглик, толерантлик, талаба-ёшлар, олий таълим муассасаси, маънавий ва маърифий тадбирлар.

Ключевые слова: толерантность, толерантность, студенты, высшие учебные заведения, духовно-просветительская деятельность.

Key words: tolerance, tolerance, students, higher education institutions, spiritual and educational activities.

Ўзбекистонда ҳамжиҳатликда яшаш маданияти энг қадимги даврлардан шаклланган бўлиб, ўзбек халқининг миллий хусусиятларидан бирига айланган. Зардуштийлик ва ислом фалсафасида бағрикенглик тафаккурини ўзига чуқур сингдирган ижтимоий фаол инсонни тарбиялаш масаласи устуворлик касб этади. Ҳадиси шарифда таъкидланганидек, “Болаларингизга одоб беринглар ва одобларини чиройли қилинглар”. Шунга қўра, биринчидан, мамлакатимизда толерантлик миллий ғоянинг таркибий қисми қилиб белгиланган. Иккинчидан, толерантлик ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенглик каби тушунчалар мазмунига киритилган. Учинчидан, толерантлик ёшларни комил инсон қилиб тарбиялашнинг узвий қисми бўлиб, бугунги кунда муҳим педагогик вазифа сифатида қайд этилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил 3 майдаги ПҚ-4307-сонли “Ўзбекистон Республикасида маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини янада ошириш, аҳолининг интеллектуал салоҳияти ва дунёқарашини юксалтиришга, мафкуравий иммунитетини мустаҳкамлашга доир чора-тадбирлар” Қароридан: “Маънавий-маърифий ишларнинг таъсирчанлигини ошириш масаласига эътибор кучайтирилиши, тинчлик ва осойишталикка, мамлакатимизнинг барқарор тараққиётига, кадрят ва урф-одатларга ҳамда инсонпарварлик ғояларига хавф солувчи турли ички ва ташқи таҳдидларга қарши самарали тарғибот ишларини олиб бориш; аҳолининг ижтимоий-маънавий ҳаётида бунёдкорлик ғояларини кучайтириш, диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувлик муҳитини янада мустаҳкамлаш” каби масалалар белгилаб берилган.

Маънавий-маърифий тадбирлар ёшларда бағрикенгликни сингдиришда педагогик ҳамкорлик ва интеграцион омил бўлиб хизмат қилади. Шундай экан, маънавий-

маърифий тадбирларнинг яхлит андазасини ишлаб чиқиш, самарали шакл, восита ва услубларини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади.

Замонавий XXI аср такомиллини толерантлик тафаккурисиз тасаввур этиб бўлмайди. Чунки, толерантлик тафаккури миллатлар, элатлар, халқлар, маданиятлар, қарашлар, мафкуралар хилма-хиллиги шароитида уларнинг ўзаро ҳамкорлик ва бир-бирини қабул қилиш, тенглик ва ҳурмат асосида яшаш тартиби ва жараёнларини билдиради.

Толерантлик соғлом ақида ва ғоя сифатида инсонлараро муносабатларни тартибга солади, уларни соғлом мулоқот қилишга ўргатади. Шу нуқтаи назардан, толерантлик тушунчаси геноцид, расизм, ксенофобия, этноцентризм, экстремизм каби тушунчаларга қарши бўлиб, фалсафий-ижтимоий онг таркибидан жой олади ва инсон тафаккурида, хулқида, феъл-атворида намоён бўлади.

Толерантлик давлат ва дин, дин ва инсон муносабатлари, инсоннинг давлат олдидаги мажбуриятлари каби масалаларда ҳар бир фуқаронинг аниқ билимларга эга бўлишини тақозо этади. Толерантлик инсон ва давлат ҳамда инсонлар ўртасидаги ранг-баранг муносабатларни тартибга солиш тамойилларидан иборат. Шундай экан, толерантлик тафаккурини ёшлар дунёқарашининг узвий бўғинига айлантириш, шунингдек, уларни диний бағрикенглик руҳида тарбиялаш долзарб ижтимоий-педагогик аҳамият касб этади.

Толерантлик тафаккурини шакллантириш давлатни мустаҳкамлаш, хавфсизлигини муҳофаза қилиш, ёшларни турли мафкуравий ёт ғоялардан асраш, уларни бағрикенглик асосида ҳаётга тайёрлашда алоҳида ўрин тутади. Толерантлик дунёвий давлатнинг энг зарур хусусиятларидан биридир.

Маънавий-маърифий тадбирлар мазмунини ишлаб чиқишда ёшларни бағрикенглик руҳида тарбиялашда маънавий ва диний бағрикенглик тамойилларининг ўзига хос этик ва эстетик ақидалар тизимида тарихий шаклланиш босқичлари, ўзбек халқи миллий кадриятлари тизимида бағрикенглик тушунчаси таркибига аънавий тарзда қуйидаги инсоний хислатлар ва тафаккур қирралари киритилганлиги ва шакллантирилганлигини инобатга олиш муҳим. (1-расм)

шахсни шакллантириш концепциясини қилиш;

ёшларни бағрикенглик руҳида тарбиялашнинг самарали шакл, усул ва воситаларини ишлаб чиқиш ва таълим жараёнига татбиқ этиш;

ёшларни бағрикенглик руҳида тарбиялаш жараёнида таълим- тарбия тизими, маънавий-маърифий тадбирлар имкониятларидан оқилона фойдаланиш;

маънавий-маърифий тадбирларнинг педагогик мазмуни қуйидаги омиллар бўйича аниқ йўналтирилган саъй-ҳаракатларга боғлиқ:

- бағрикенглик тамойилларини ёшлар тафаккурида шакллантириш таълим тизимининг устувор йўналиши эканлигини англаш;
- ёшлар тафаккурида бағрикенгликни шакллантириш мақсадида Бағрикенг яратиш ва амалиётга жорий

таълим-тарбия тизимида кўмакдош бўлган турли нодавлат институтлари имкониятларини бағрикенгликни шакллантириш ишларига мақсадли сафарбар этиш, мазкур фаолиятига оила, маҳалла, нодавлат тизимлар ва ташкилотлар, оммавий ахборот воситаларини жалб этиш;

бағрикенгликни тарғиб ва ташвиқ этишда оила анъаналари, миллий удумлар, Шарқ алломалари қарашлари ва тамойилларидан унумли фойдаланиш;

ёшлардабағрикенгликни шакллантиришда маънавий-маърифий тадбирлар, таълим жараёнини методик жиҳатдан таъминлаш, ўқув-услубий қўлланма ва дарсликлар, методик ишланмалар, дастурлар билан бойитиш.

ёшларни бағрикенглик руҳида тарбиялашда олий таълим муассасаларининг ўқув ҳамда таълимдан ташқари маънавий-маърифий ишларидан унумли фойдаланиш, мазкур жараёнларда инновацион педагогик технологияларни қўллаш самалари натижаларга эришиш имконини беради.

Педагогика йўналишидаги олий таълим муассасаларида талабаларни бағрикенглик руҳида тарбиялашда маънавий-маърифий тадбирларни ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари куйидаги кўриб чиқилади. Ёшларбилан ишлаш жараёнида улар куйидаги иш фаолиятлари асосида белгиланган педагогик мақсадга йўналтирилади:

- расмий равишда белгиланган ёшларгуруҳларида ишлаш(белгиланган ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича дарс соатларидан унумли фойдаланиш);
- ёшларбилан яқка тартибда ишлаш (рефератлар, ижодий топшириқлар, махсус топшириқлар бериш, баъзи бўш ва муаммоли ёшлар учун яқка тартибда педагог-ёшлар муносабатларини ташкил этиш);
- махсус ташкил қилинган талабалар гуруҳларида иш олиб бориш (бағрикенгликни ривожлантириш мақсадида ташкил қилинган турли курслар, семинар-тренинглар, тестлар, беллашувлар, танловлар, клублар, марказлар, факультатив машғулотлар, ёшларнинг қизиқишлари бўйича тўғараклар);
- гуруҳлараро рақобат ва беллашув асосида иш олиб бориш (бағрикенглик мақсадларига йўналтирилган турли кўрик-танловлар, мусобақалар, турнирлар, дискуссион ва етакчилик клублари, давра суҳбатлари ва баҳслар, учрашувлар, савол-жавоб турнирлари, интеллектуал ўйинларни ташкил қилиш);
- шахслараро беллашув ва ижодий мусобақалар асосида иш олиб бориш(турли маънавий, маърифий, оммавий тадбирлар ўтказиш, уларга барча ёшларни жалб этишга эришиш, толерантлик тамойилларини билган энг яхши талаба учун танловлар эълон қилиш);
- тизимли тадбирлар уюштириш, фаолият жараёнига барчаёшларни жалб этишга саъй-ҳаракат қилиш (мавжуд таълим даргоҳининг барча ёшлари жалб этилган умумий тадбирларни ташкил этиш. Масалан, таълим муассасаларида ҳар йили 16 ноябрни “Толерантлик кунини” деб эълон қилиш, бу кунни концертлар, танловлар, аъло ўқийдиган талабаларни мукофотлаш тарзида нишонлаш, тадбирларга миллий марказлар фаолларини жалб этиш, турли миллат вакилларининг ўз миллати урф-одатлари бўйича суҳбатларини уюштириш ва ҳ.к.);

- курслараро жамоатчилик ҳаракатини ташкил этиш асосида ёшларнинг умумий ҳаракатини вужудга келтириш (масалан, олий таълим муассасалари доирасида талабаларнинг “Биз бағрикенглик тарафдорларимиз” ҳаракати дастурини тузиш, иш режасини ишлаб чиқиш ва ўз фаолиятини нафақат таълим тизими доирасида, балки фуқаролик жамиятининг бошқа институтларида ҳам олиб борилишига ва ҳаракат кўламининг кенгайишига эришиш).

Олий таълим муассасалари ёшларини толерантлик руҳида тарбиялашда маънавий-маърифий тадбирларнинг қуйидаги ҳолатларини инобатга олиш мақсадга мувофиқ:

1. Илмий-назарий жиҳат. Ўқув жараёни ва тадбирлар мазмунини жиддий қайта кўриб чиқиш, уларни замонавий ғоялар ҳамда дунё миқёсидаги сиёсий-ижтимоий ҳамда иқтисодий-молиявий вазиятларга хос бўлган ўзгаришлар таҳлили билан тўлдириш зарурлиги аниқланди. Толерантликнинг бугун нафақат аниқ шахсга алоқадорлиги, балки бутун инсоният ва унинг истикболига хос хусусиятга айланганлигини аниқ ва тўғри тушунтириш лозимлиги белгиланди.

2. Ташкилий жиҳат – толерантлик тафаккурини шакллантириш бўйича барча ўқув-педагогик ва тарбиявий тадбирларни режалаштириш ва ўтказишга жиддий ёндашувнинг зарурлиги, мақсад ва тадбирлар мазмунини аниқ белгилаш, улар мазмунини мавжуд янгиликлар билан бойитиш, барча қўлланиладиган терминларга тўлиқ жавоблар берилишини таъминлаш, ёшларнинг барча эҳтиёжларини олдиндан превентив қўра билиш ва таъминлаш, белгиланган мақсадга мос бўлган шакл, восита ва усулларни қўллаш, тадбирлар ўтказишда интерфаол усуллардан кўпроқ фойдаланиш, ёшларни толерантлик ғоялари ортдан эргашувчиларга айлантира олишдир.

Ёшларнинг толерантлик тафаккурини амалий кўникма ва малакалар, тарғибот ва ташвиқот фаолиятларини ривожлантириш асосида ташкил этиш таълим жараёнидаги барча мавжуд иштирокчилар, педагог, олий таълим муассасаси маънавий-маърифий тизими, таълим муассасасидаги жамоат ташкилотлари, ундан ташқаридаги нодавлат ташкилотларнинг умумий-мақсадли фаолияти кўзда тутилади. Тарғибот-ташвиқот фаолияти толерантлик мазмунининг муҳим аломатларидан бўлган мафкурaviй иммунитетни ривожлантиришга қаратилган ишларнинг аниқ мақсад ва режа асосида ўтказилишини талаб этади.

3. Таълим менежменти жиҳати. Таълим-тарбия жараёнини ташкил этишда алоҳида эътиборни уни ташкил қилувчи ва ўтказувчи педагогик кадрлар масаласига йўналтириш, ўқитувчи-модераторларни мақсадга ва вазифага мос танлаш, демократизм, гуманизм ва тенглик принциплари асосида ишлашини таъминлаш, барча масъул шахсларнинг ташаббускорлиги ёшлар билан тил топа олиши, ташкилотчилиги, янгиликка мойиллиги, ижодий-креативлиги, турли ноқулай ва тасодифий саволларга аниқ, самимий ва мантикий жавобларни бера олиши каби хусусиятлар назарда тутилади.

Таъкидлаш жоизки, олий таълим муассасаларида, айниқса, педагогик таълим муассасаларида бағрикенглик ғояларини ёшлар онгига сингдириш, толерантлик тамойиллари ва талабларини қатъий равишда ўзлаштиришларига эришишда маънавий-маърифий тадбирлар мазмунини бойитиш зарур. Ёшларда доимий равишда толерантликка нисбатан иштиёқ ва рағбат уйғотиш даркор. Ёшлар бугунги кунда толерантлик тамойиллари ва ахлоқисиз ўз ҳаётини тинч ва осуда ташкил қила олмайдди. Толерантлик ёшларнинг ҳаётий мезони бўлмоғи зарур. Чунки ёшлар келгу-

сида, албатта, ота-она бўлади ва тажрибаларда аксариятининг ўқитувчилик касбини эгаллаши кузатилади. Бағрикенглик ўқитувчи шахсига ҳам, ота-оналар шахсиятига ҳам бутун умр давомида керак бўлиб, уларнинг ўз атрофидаги одамлар билан илик ва ишонч асосидаги муносабатларини юзага келтирувчи асос саналади.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил 3 майдаги ПҚ-4307-сон Қарори. Ўзбекистон Республикасида маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини янада ошириш, аҳолининг интеллектуал салоҳияти ва дунёқарашини юксалтиришга, мафкуравий иммунитетини мустаҳкамлашга доир чора-тадбирлар. Тошкент.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Таълим тизимида маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” // 2018 йил 17 сентябрдаги №736-сонли қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ёшларни маънавий-ахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим-тарбия бериш тизимини сифат жиҳатдан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида”. // 2018 йил 14 августдаги ПҚ-3907. Халқ сўзи, 2018 йил.15 август.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Диний маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони.// 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416. Халқ сўзи,2018йил.17 апрел.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Қарори.//2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909. Халқ сўзи, 2017 йил, 21 апрел.
6. Кадирова З. Толерантность – высшая ценность // Народное слово, 24 ноября 2006.
7. Олимов С.Бағрикенглик.Халқ сўзи.2006, 20 апрел.
8. Акрамова Г.Р. Бошлангич синф ўқувчиларида толерантлик тушунчаларини шакллантиришнинг дидактик асослари: –пед.фан.номз. ...дисс.автореф. –Т.: 2007. -21 б.
9. Мусурмонова О. Талабаларининг маънавий маданиятини ривожлантириш. –Т.: Фан. 1993. -112 б.
10. Ризэрдон Б. Э. Толерантность – путь к миру. –М.: Изд-во «Бонфи», 2001. - 304 с.

РЕЗЮМЕ

Мақолада талаба-ёшларни бағрикенглик руҳида тарбиялашда маънавий-маърифий тадбирларнинг ўрни, таъсири хусусида фийрлар баён этилган. Олий таълим муассасаси талабаларида бағрикенглик тушунчаларини сингдиришда маънавий-маърифий тадбирлар мазмунини ишлаб чиқишда ўзбек халқининг миллий кадриятлари, инсоний хислатлар ва тафаккур кирралари, бағрикенглик тушунчасининг компонентлари келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье дается обзор роли и влияния духовно-просветительской деятельности в воспитании студентов в духе толерантности. Развитие содержания духовно-просветительской деятельности в развитии толерантности у студентов высших учебных заведений основывается на национальных ценностях узбекского народа, человеческих качествах и мышлении, составляющих концепции толерантности.

SUMMARY

The article gives an overview of the role and influence of spiritual and educational activities in the education of students in the spirit of tolerance. The development of the content of spiritual and educational activities in the development of tolerance among students of higher educational institutions is based on the national values of the Uzbek people, human qualities and thinking that make up the concept of tolerance.

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

ФИЗИКА ДАРСЛАРИДА ФАНЛАР ИНТЕГРАЦИЯСИ

Зайнитдинова М. А.

Тошкент вилояти Халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази “Аниқ ва табиий фанлар методикаси” кафедраси мудири, доцент

Таянч сўзлар: энергия, шамолэнергияси, геотермал энергия, биогаз, биомасса, электростанция, конструкция, таълим, интеграция, қуёшбатареялари.

Ключевые слова: энергия, энергия ветра, геотермальная энергия, биогаз, биомасса, электростанция, конструкция, образование, интеграция, солнечные панели.

Key words: energy, wind energy, geothermal energy, biogas, biomass, power plant, design, education, integration, solar panels.

Ноанъанавий ва қайта тикланувчи энергия манбалари турларига доир мавзуларни ўзлаштиришда табиий ва аниқ фанлар интеграциясидан (физика, математика, кимё ва экология) фойдаланиш жуда катта имкониятларга эга.

Хусусан, «Қуёш фотоэнергетикаси элементар тушунчалари» мавзусини ўзлаштиришда ҳар бир фаннинг ўз ўрганиш, тадқиқ қилиш метод ва усуллари бўлиб, бу ерда ўрганилувчи «Объект» битта ҳисобланади. Шунингдек, қуёш энергиясини ҳосил қилиш ва ундан фойдаланишда назария ва амалиёт нақадар бирбирига мос келишини тушунтиришда ҳам табиий фанлар интеграциясининг роли бекиёсдир.

Таълимда интеграцияни амалга ошириш ҳам иқтисодий, ҳам педагогик, шунингдек, гигиеник ва физиологик жиҳатдан ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бундан ташқари, фанлар интеграцияси натижасида ўқув-билиш жараёнининг самарадорлик даражаси ортади. Давлат таълим стандарти (ДТС) талаблари асосида ўқув режада ўқув фанлари миқдорини кўпайтириш ўқувчининг билим даражасини оширишда ижобий натижа бермаслиги аниқ. Бунда қуйидаги омиллар намоён бўлади:

1) ўқув фанлари кўпайган сари ўқувчиларга тақдим этиладиган предметлар тарқоқлашади;

2) ўқув қўлланма ва дарсликлардаги такрор материаллар миқдори ортади;

3) ўқувчининг ижтимоий тажрибасига кирмай қолаётган билим ва тушунчалар кўпаяди. Фанлар интеграциясидан фойдаланиб таълим беришда қуйидагиларга алоҳида эътибор бериш керак:

1. Ўқитувчи фанлар интеграцияси асосида ўқитиш учун назарий, лаборатория машғулотларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда методик ишланмалар тайёрлаши.

2. Ўқитишда фан-техника тараққиётини ҳисобга олган ҳолда интеграцион материалларни танлаш, умумлаштириш, манتيқий кетма-кетлик асосида тизимлаштириш ишларини амалга ошириш.

3. Фанлар интеграцияси асосидаги дарс ишланмалари, ўқув-методик қўлланма, кўргазмалар иллюстрацион дидактик материаллар, намойишли тажрибалар учун техник воситалар, кўргазмалар қуроолларнинг ижобий ва салбий томонларини ўрганиш.

Физика дарсида «Гелиотехника ва ноанъанавий энергия манбалари» ўқувчи танлов фани мавжуд бўлиб, ушбу фанни ўқитишда юқорида келтирилган фанлар интеграциясидан фойдаланиш имкониятлари педагогик тажриба-синовга татбиқ этилди.

1. «Гелиотехника ва ноанъанавий энергия манбалари» «Куёш фотоэнергетикаси элементар тушунчалари» мавзусига дарснинг технологик харитаси ишлаб чиқилди.

2. «Куёш фотоэнергетикаси элементар тушунчалари» мавзусига доир кўргазмалар анимацион презентациялар яратилди ва дарс жараёнида улардан самарали фойдаланилди.

3. 8 Вт қувватли куёш фотоэлектрик қурилмасидан фойдаланилди.

4. «Куёш фотоэнергетикаси элементар тушунчалари» мавзусини тўлиқ ёритиб беришда табиий ва аниқ фанлар интеграциясидан самарали фойдаланилди: а) физика: ёруғлик нурулиниш энергиясини электр энергиясига айлантириш физик-технологик асослари атрофлича ёритиб берилди; б) математика: куёш элементлари фойдали иш коэффициентини ҳисоблаш формуласидан фойдаланиб, математик амаллар бажарилди. Фойдали иш коэффициенти оптимал қийматлари аниқланди (масалалар асосида); в) кимё: куёш элементларига кимёвий ишлов бериш, юза соҳасидаги рельефларни ҳосил қилиш кимёвий усуллари тушунтириб берилди. Шунингдек, куёш батареяларида герметик қатламлар ҳосил қилиш кимёвий усул ва методлари тўғрисида маълумотлар баён этилди; г) экология: куёш батареялари оптимал ишлашида экологик муҳитнинг тозалик даражалари, чангланиш, шамол ва бошқа ҳар хил табиий ҳодисаларнинг таъсири экологик тушунчалар асосида баён этилди.

5. «Куёш фотоэнергетикаси элементар тушунчалари» мавзусини ўқитишда «Мунозарали маъруза» ва «Савол-жавоб» методларидан фойдаланилди.

6. Мавзу учун ишлаб чиқилган технологик харита асосида дарснинг мустақамлаш босқичида мавзуга доир тест саволлари тарқатилди ва шу асосида ўқувчиларнинг дарсда эгаллаган билим, қўникма ва малакалари аниқланди ҳамда баҳоланди.

Тест саволлари ҳар бир ўқувчи учун турлича бўлади ва жавоб бериш вақти белгиланади. Қуйида шундай тест саволларидан намуналар келтирилган:

1. Куёш доимийлиги катталигининг қийматини кўрсатинг (Вт/м²). А. 1353. Б. 1253. С. 1453. Д. 1753.

2. Куёш нурулиниш оқимининг зичлигини аниқланг (мВт/см²). А. 175,3. Б. 155,3. С. 135,3. Д. 125,3.

3. Куёш нурулиниш энергиясининг асосий қисми қайси тўлқин узунлиги соҳасига тўғри келади (мкм)? А. 0,1-5. Б. 0,3-3. С. 0,2-3. Д. 0,5-2.

4. Куёш элементининг фойдалиниш коэффициенти деб нимага айтилади? А. Куёш элементи ишлаб чиқарган энергиянинг элемент юзига тушаётган нурулиниш энергиясига нисбатига айтилади. Б. Куёш батареяси ишлаб чиқарган энергиянинг батарея юзига тушаётган нурулиниш энергиясига нисбатига айтилади. С. Куёш фотоэлектрик қурилма ишлаб чиқарган энергиянинг қурилма юзига тушаётган нурулиниш энергиясига нисбатига айтилади. Д. Куёш электростанцияси ишлаб чиқарган энергия миқдорининг қувватига айтилади.

5. Куёш фотоэлектрик қурилмасида аккумулятор батареясининг разрядланиш чегарасини 75% деб олсак, аккумулятор электр сифими қанча А·соат бўлади? А. 250. Б. 300. С. 306. Д. 900.

6. Куёш фотоэлектрик қурилмасының иستهъмолчилари бир кунда 0,3 кВт-соат электр энергияси сарфласа, иستهъмолчилар бир йилда ўртача қанча электр энергия сарфлаши мумкин? А. 108. Б. 103. С. 48. Д. 107.

7. Гетероўтишли куёш элементи деб нимага айтилади? А. Иккита ва ундан ортик турли элементларнинг бир-бирига туташуви асосида ҳосил қилиниши. Б. Иккита бир хил элементларнинг бир бирига туташуви асосида ҳосил қилиниши. С. Фақат битта элемент асосида ҳосил қилиниши. Д. Ҳамма жавоблар нотўғри.

8. Юқори энергияли фотонлар ёруғлик тўлқин узунлигининг қайси соҳаларига мос келади? А. Узун тўлқинли соҳага. Б. Қисқа ва узун тўлқинли соҳаларга. С. Қисқа тўлқинли соҳага. Д. 0,4 мкддан 1,3 мкм гача бўлган соҳага.

Фанлар интеграциясининг қуйидаги ижобий томонлари мавжуд:

1. Интеграцион билимлардан фойдаланиб ўқитишнинг жуда кенг имкониятлари бор.

2. Интеграцион билимлар ёрдамида ўқитиш ўқувчилар учун анча кизиқарли, тушунарли бўлади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, фанлар интеграциясидан фойдаланиб аниқ ва табиий фанларни ўқитиш дарс самарадорлигини бир неча баробар ошираётган экан.

Айниқса, бирор ҳодиса ёки жараён тўғрисида етарлича билим, тушунча ҳосил бўлиши билан биргаликда, уларнинг моҳиятини тўлиқ тушуниш, англаш, нисбатан аниқ ва ҳар томонлама чуқур ўрганиш имконияти пайдо бўлар экан.

Фанлар интеграциясидан машғулотларда фойдаланиш натижасида:

- ўқувчиларнинг фанларга кизиқиши ортади;
- ўқувчилар оламнинг моддий бирлиги, табиатдаги уйғунлик, жамиятнинг комплекс муаммоларини осон билиш ва ҳал этиш мумкинлигини англаб етадилар;
- ўқувчилар бошқа фанлардан олган билимларини синтезлаш, умумлаштириш кўникмасига эга бўлишларига имкон яратилади;
- ўқувчиларнинг ўз устида мустақил ишлашлари, ижодий қобилиятларини ривожлантиришлари учун шароит яратилади;
- ўқувчиларнинг билимлари чуқурлашади, дарс самарадорлиги ошади.

Демак, ўқувчиларга фанлар интеграцияси асосида таълим берилса, ўқувчилар ўрганаётган мавзуси доирасида «комплекс» билимларга эга бўлишар экан.

Адабиётлар:

1. Абдиев У.Б. Физика таълимида ноанъанавий энергия манбалари. Илмий-услубий қўлланма. – Термиз: «Полиграф-нашр», 2013. -35-б.

2. Абдиев У.Б., Исмоилов Э.О. Физика таълимида фанлар интеграциясидан фойдаланиб ноанъанавий энергия манбалари орқали фундаментал тушунчаларни шакллантириш. // «Халқ таълими» илмий-методик журналы, Т., 2014, 6-сон. -20-23-б.

3. Алиёрова Н.О., Исмоилов Э.О., Кудиров Ш.Ш. Биомасса ва биогаз ҳосил бўлиш жараёнларини ўқитишда табиий фанлар интеграциясидан фойдаланиш имкониятлари. // «Замонавий таълим» илмий-амалий оммабоп журналы, Т., 2015, 6-сон. -31-36-б.

4. Alasdair Cameron, Jaskie Jones. Raising objectives // Renewable energy world. – NewYork, 2006. Volume 9, number 2. -Pp. 90-92.

5. Kroon M.A., van Swaaij R.A.C.M.M., Zeman M., Metselaar J.W. Study of the Design of the a-Si: H Transverse Junction Solar Cell. // Proc. of the 2nd World Conference and Exhibition on Photovoltaic Solar Energy Conversion. – New York, 1997. –Pp. 57-63.

6. Light S., Khaselev O., Ramakrishna P.A., Faiman D., Katz E.A., Shames A., Goren S. // Fullerene Photoelectrochemical Solar Cells. – Solar Energy Materials and Solar Cells, 51(1998). – Pp. 9–19.

РЕЗЮМЕ

Мақолада физика таълимида ноанъанавий энергия манбаларига доир билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришда фанлар интеграциясидан фойдаланиш имкониятлари баён этилган. Шунингдек, «Кўёш фотоэнергетикаси элементар тушунчалари» мавзусини ўқитиш бўйича олиб борилган педагогик эксперимент натижалари келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье изложены возможности использования интеграции наук в формировании знаний, навыков и умений в физическом образовании по альтернативным источникам энергии. Также приведены результаты педагогического эксперимента по теме «Элементарные понятия солнечной фотоэнергетики».

SUMMARY

The article outlines the possibilities of using the integration of sciences in the formation of knowledge, skills and abilities in physical education using alternative energy sources. The results of the pedagogical experiment on the topic «Elementary concepts of solar photovoltaics» are also presented.

UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMIDA DASTURLASH TILLARINI O'QITISHGA MO'LJALLANGAN ELEKTRON O'QUV-USLUBIY MAJMUALAR YARATISH VA FOYDALANISH USULI

Mirsanov U.M., Djurayeva D.R.

Navoiy davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: uzluksiz ta'lim, o'quv-uslubiy majmua, dasturlash, kognitiv, kreativ, motivatsion, texnologik, evristik, adaptiv.

Ключевые слова: непрерывное образование, учебно-методические комплексы, программирование, когнитивное, креативное, мотивационное, технологическое, эвристическое, адаптивное.

Key words: continuing education, learning-methodical complexes, programming, cognitive, creative, motivational, technological, heuristic, adaptive.

Jahon ta'lim tizimida dasturlash texnologiyalari sohasini modernizatsiyalash, innovatsion texnologiyalar asosida fanni o'qitishni rivojlantirish, fanga oid didaktik materiallarni va pedagogik dasturiy vositalarni jumladan, elektron o'quv-uslubiy majmualarni yaratish hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining imkoniyatlaridan foydalangan holda o'quv mashg'ulotlari samaradorligini oshirish, o'quvchilarda ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada AQSH, Kanada, Yevropa, Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya, Rossiya kabi mamlakatlarda o'quvchilarning dasturlash tillaridan bilim olishini faollashtirish, ularda ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish tendensiyalari kuchayib bormoqda.

Xalqaro miqyosda dasturlash texnologiyalarini o'qitish sifatini yaxshilashda o'quvchilarning motivatsion, kognitiv, texnologik, kreativ, evristik mezonlar asosida mustaqil ta'lim olishiga imkoniyat yaratuvchi zamonaviy elektron o'quv-uslubiy majmualar yaratish hamda ulardan o'quv jarayonida foydalanishga oid ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Bunda ilg'or xorijiy tajribalar asosida o'quvchilarning dasturlashga bo'lgan qiziqishlarini oshirishga hamda kreativlik sifatlarini shakllantirishga yo'naltirilgan dasturiy mahsulotlarni yaratish muhim o'rin tutadi. Shu bois uzluksiz ta'lim tizimida dasturlash tillarini o'qitishda elektron o'quv-uslubiy majmualar yaratish va foydalanish usulini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etishni yanada takomillashtirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Mamlakatimizning uzluksiz ta'lim tizimida zamonaviy innovatsion texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish orqali o'quvchilarning iqtidori, qobiliyati va qiziqishlarini oshirishga yo'naltirilgan o'qitish metodikasini ishlab chiqish, jahon talablariga moslashtirish bo'yicha keng ko'lami islohotlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, bugungi kunda dasturlash tillarini o'qitish jarayonida zamonaviy elektron o'quv-uslubiy majmualarni yaratish va foydalanish usullarini takomillashtirishga yo'naltirilgan mexanizm ishlab chiqish zarurati mavjud. Shu bois maqolada Paskal, Delphi, C++ dasturlash tillarini o'qitishga mo'ljallangan elektron o'quv-uslubiy majmualar yaratish va ulardan foydalanishga qaratilgan.

Dasturlash tillarini o'qitishga mo'ljallangan elektron o'quv-uslubiy majmuaning ilovalarini yaratishda y'ani, taqdimotlar PowerPoint dasturida, video ma'ruzalar Camtasia Studio 7, mustaqil bajarish uchun topshiriqlar MS Word matn protessorida, o'quvchilar bilimini baholovchi ma'lumotlar, masalalar to'plami, elektron nazorat testlar va kreativ sifatlarini shakllantirishga oid topshiriqlar i Spring dasturiy vositalaridan foydalaniladi.

Taqdimotlar yaratishda ko'rgazmalilik, demokratik ta'lim olish va integratsiyalash tamoyillariga tayangan holda yaratilib, .pptx fayl kengaytmasiga, video darslar ta'limni individuallashtirish va kvantlash tamoyillariga tayangan holda yaratilib, .mkv fayl kengaytmasiga, mustaqil bajarish uchun topshiriqlar ta'limni tashkil qilishda mustaqillik tamoyillari asosida MS Word 2010 dasturida yaratilib, .pdf fayl kengaytmasiga, o'quvchi va o'qituvchilar foydalanishi uchun masalalar to'plami hamda adaptiv nostandart testlar va testlar baholash va xolislik, ierarxialilik tamoyillari asosida Ispring Kinetics dasturida yaratilib, .swifayl kengaytmasiga o'tkazilib, AutoPlay Media Studio dasturida birlashtirildi.

O'quvchi va talabalar bilimini baholovchi savollar har bir darsga oid 40 tadan 50 tagacha kiritilgan bo'lib, undan o'quvchiga tasodifan 20 tadan 25 tagacha (mavzuning hajmiga qarab) savol olinadi va ular yordamida o'quvchilar bilimini tekshirib ko'rish mumkin.

Savollar turli xil didaktik materiallar asosida yaratilgan bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi: berilgan savodan bir nechta to'g'ri javoblarni tanlash; berilgan savolga faqat bitta javobni tanlash; matnli jumalarni kiritish (gapda tushirib qoldirilgan jumalarni); berilgan savollardan moslikni tanlash (bir oynada bir nechta savollar beriladi, javoblar esa tartibsiz joylashgan bo'ladi); savollarni ketma-ketlikda tartiblash; savollarga faqat sonli qiymatlar orqali javob berish; bir oynada bir nechta savollardan to'g'ri javobni tanlash.

O'quvchilar bilimini tekshiruvchi elektron nazorat testlar har bir bobga oid 80 tadan 100 tagacha savollar kiritilgan bo'lib, o'quvchiga tasodifan 30 tadan 40 tagacha savol olinadi va shu savollar yordamida o'quvchilar bilimini tekshirib ko'rish mumkin.

Elektron o'quv-uslubiy majmuadan foydalanib, mavzuga oid nazariy ma'lumotlarni berishda "Video dars", "Taqdimotlar" bo'limidan foydalaniladi. Bundan asosiy maqsad o'quvchilarga multimediali tasvirilar yordamida tizimlashgan bilimlarni berish, o'quvchilarning fikrlash doirasini kengaytirish va eslab qolish qobiliyatlarini rivojlantirishdir. Mazkur majmudagiy nazariy ma'lumotlarni tinglab, mustaqil bajarish uchun mo'ljallangan masalalarning dasturlarini tuzgandab so'ng, test va nostandart testlar yordamida o'z bilimini sinab ko'rish imkoniyati mavjud.

Uzluksiz ta'lim tizimida o'quvchi va talabalar bilimlarini xolisona baholashda zamonaviy on-line test tizimining imkoniyati yuqori hisoblanadi. Undan o'quvchi va talabalar mustaqil ravishda o'z bilimini sinab ko'radi hamda natijalarini tahlil qiladi.

V.A. Krasilnikovaning fikriga ko'ra, test – statistika sifatida tasdiqlangan vazifalar tizimi, standartlashtirilgan test sinovidan va tizimini o'qitish natijasida o'zgarish mumkin bo'lgan sifat va shaxsiyat xususiyatlarini o'lchash uchun mo'ljallangan natijalarni tahlil qilish hamda tahlil qilish texnologiyasidan iborat bo'lgan vositadir.

T.U. O'tapovning fikriga ko'ra, testlarning sifati - ishonchlilik, validlilik, samaradorlik kabi xarakteristikalar bilan belgilanadi.

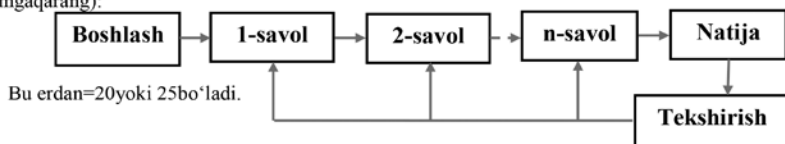
O'quvchi va talabani dasturlash tillari fani bo'yicha bilimlarini baholash vositalari orasida test ishlanmalari, atamalarni tushunish, bilish, misol va masalalarni tahlil qilish kabi imkoniyatlarga ega bo'lish mumkin. Test sinovi o'quvchining o'z bilimini baholash va o'qituvchi tomonidan nazorat qilishga imkon beradi. Test sinovi davomida o'quvchilar turli misol va masalalarni dasturlashni mulohaza qiladi, umumiy xususiyatlarini va farqlarini aniqlashadi. Yaxshi ishlab chiqilgan test o'quv materialini takrorlaydi va mustahkamlaydi.

O'quvchi va talabalar dasturlash tillariga oid elektron o'quv-uslubiy majmuadagi nazariy ma'lumotlarni o'zlashtirib, video darslarni tinglab, mustaqil bajarish uchun berilgan misol va masalalarning dasturlarini tuzgandan so'ng, test va nostandart testlar yordamida o'z bilimini baholab ko'rish mumkin. Bunda o'quvchining natijasi,

$$Y = \begin{cases} \text{agar } \sum_{j=1}^{40} j > \frac{\sum_{j=1}^{40} j}{100} \cdot 55 \text{ ijobiy.} \\ \text{agar } \sum_{j=1}^{40} j < \frac{\sum_{j=1}^{40} j}{100} \cdot 55 \text{ salbiy.} \end{cases}$$

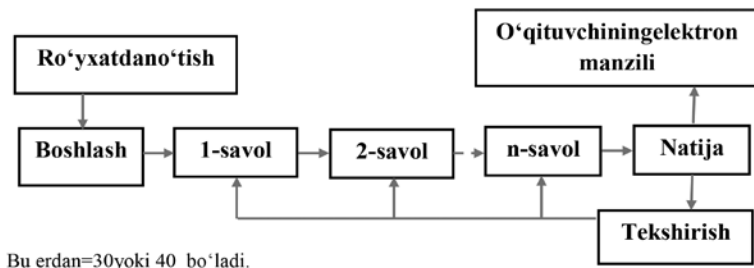
O'quvchi va talabalar test natijalarini topshirib, tugatish tugmasini tanlash orqali o'zining natijasini ko'rishi hamda savollarga to'g'ri yoki noto'g'ri javob berganini ko'rishi mumkin.

Elektron o'quv-uslubiy majmuaga joylashtirilgan nostandart testlardan foydalanish algoritmi quyidagicha (1-rasmga qarang):

1-rasm. Nostandart testlardan foydalanish algoritmi.

Testlardan foydalanish algoritmi quyidagicha (2-rasmga qarang):

2.-rasm. Testlardan foydalanish algoritmi.

Mazkur dasturiy vositadan umumiy o'rta ta'lim maktablari, akademik litseylar va oliy ta'lim muassaslarida dasturlash tillaridan ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazishda hamda mustaqil o'quv faoliyatini tashkil etish uchun mo'ljallangan (1-rasmga qarang).

1-rasm. Dasturlash tillarini o'qitishga mo'ljallangan elektron o'quv-uslubiy majmuaing titul varag'idan lavha.

Ushbu dasturiy vosita o'quvchilarning uzluksiz ta'lim tizimida dasturlash tillaridan kognitiv, kreativ, motivatsion, texnologik, evristik sifatlarini shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Professor J.G'.Yo'ldoshevning fikriga ko'ra, kognitiv – shaxsning mustaqil ijodiy fikrlash jarayonini ifodalovchi atama bo'lib, kognitiv ta'lim esa atrof-muhit haqidagi bilim doirasini kengaytirish, differensiallovchi tafakkurni shakllantirishni va bilish ehtiyojlarini rivojlantiradi [1; 181-b.]. Kreativlik – shaxsning yangi g'oyalarni yaratish va qabul qilishga tayyorligini tavsiflovchi ijodiy qobiliyatdir. Texnologiya – ishlov berish, ahvolni o'zgartirish san'ati, mahorati, qobiliyati, metodlar yig'indisi. Evristik esa yo'naltiruvchi savollar berish yo'li bilan ta'lim berish tizimi. Topshiriqlarni, faollikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi, o'quv-izlanish ta'lim metodi.

Akademik P.X.Jo'rayev va professor P.F.Safarovalarning fikriga ko'ra, kreativlik shaxs hatti-harakati, faoliyatida kreativ mavjudligini amaldagi an'anaviy holatlar, tajribalardan farqli o'laroq muammoni yangicha yondashuvlardan foydalangan holda, nostandart usulda yechishga oid mustaqil qaror qabul qilish iqtidori mavjudligi bilan belgilanadi. Kreativ testlar shaxsning ijobiy layoqatini o'rganish va baholash metodlari majmuasi bo'lib, pedagogik va psixologik tadqiqotlarda shaxsning ijodiy qobiliyatlarini aniqlash uchun maxsus ishlab chiqilgan testlardir. Motivatsiya esa inson faoliyatini boshqarishda, uning axloqiy mayllaridan foydalanish.

Xulosa qilib aytganda, uzluksiz ta'lim tizimida o'quvchi va talabalarning dasturlash tillaridan bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirishda o'quv-uslubiy majmualarning o'zni yuqori hisoblanadi. Bunda o'quvchi va talabalar misol va masalalarning mustaqil ravishda dasturlashga hamda vizual loyihalashtirish imkoniyati yaratiladi. Shu bilan birga, dasturlash tillarini mukammal o'zlashtirishga hamda qiziqishni oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Йўлдошев Ж.Ғ., Усмонов С.А. Замонавий педагогик технологияларни амалиётга жорий қилиш // Ўқитувчиларнинг илғор педагогик технологиялар бўйича назарий ва амалий билимларини ошириш курслари тренерлари учун қўлланма. – Тошкент, 2008. – 134 б.
2. Йўлдошев Ж.Ғ., Усмонов С.А. Педагогик технология асослари // Халқ таълими ходимлари учун қўлланма. – Тошкент, 2004. – 104 б.
3. Красильникова В.А. Использование информационных и коммуникационных технологий в образовании // Учебное пособие. – Оренбург, 2012. – 291 с.
4. Сафарова Р.Ғ., Жўраев Р.Х. Педагогика // Энциклопедия. II жилд. Ж-М. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси». Давлатилмий нашриёти. – Тошкент, 2015. – 376б.
5. Ўтапов Т.У. Ўқувчилар билимини баҳолашга мўлжалланган тест синовлари натижаларини статистик қайта ишлаш // Педагогик таълим. – Тошкент, 2006. – Б.41-43.

РЕЗЮМЕ

Maqolada uzluksiz ta'lim tizimida Paskal, Delphi, C++ dasturlash tillarini o'qitishga mo'ljallangan elektron o'quv-uslubiy majmualar yartish va foydalanish usuli keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются методы создания и использования электронных учебных материалов предназначенные для обучения языками программирование Pascal, Delphi, C++ в системе непрерывного образования.

SUMMARY

The article discusses the methods of creating and using electronic teaching materials designed for language learning programming Pascal, Delphi, C ++ in the continuing education system.

CHIZIQLI TAQQOSLAMALAR SISTEMASINING YECHIMLARNI BA'ZI BIR USULLARI HAQIDA

Ahmadov I.A., Ramazonov B.M., Xasanov A.E.

Navoiy davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: taqqoslama, taqqoslamalar sistemasi, modul, qoldiqlar sinfi, EKUB, EKUK.

Ключевые слова: сравнения, системы сравнения, модуль, классы вычетов, наибольший общий делитель, наименьшее общее кратное.

Key words: comparison, comparison systems, module, residue classes, largest common multiple.

Ushbu maqolada chiziqli taqqoslamalar sistemasining turli usullarda yechimlarini aniqlash yo'llari keltirilib, ular orasida ixcham usulni tanlab olish taqqoslamalar sistemasini yechish jarayonida duch kelishi mumkin bo'ladigan xatolarni bartaraf etish yo'llari ko'rsatilib o'tishga bag'ishlanadi.

Umumiy holdagi taqqoslamalar sistemasi quyidagi ko'rinishga ega.

$$\begin{cases} a_1x \equiv b_1 \pmod{m_1} \\ a_2x \equiv b_2 \pmod{m_2} \\ a_3x \equiv b_3 \pmod{m_3} \\ \dots\dots\dots \\ a_nx \equiv b_n \pmod{m_n} \end{cases} \quad (1)$$

(1) yechimining mavjudligi shu sistemaning har taqqoslamasini yechimining mavjudligiga bog'laymiz.

1-usul.

Faraz qilaylik (1) sistemaning har bir taqqoslamasi yechimga ega bo'lsin.

$$\begin{cases} x \equiv b_1 \pmod{m_1} \\ x \equiv b_2 \pmod{m_2} \\ x \equiv b_3 \pmod{m_3} \\ \dots\dots\dots \\ x \equiv b_n \pmod{m_n} \end{cases} \quad (2)$$

Endi (2) sistemaning yechimini toppish bilan shug'ullanaylik. Shu uchun ma'lum shart asosida quyidagi teoremani keltirish maqsadga muvofiq:

Teorema. (2) sistemada $(m_i, m_j) = 1 \quad i \neq j, \quad i = \overline{1, n}, \quad j = \overline{1, n}$ bo'lsa, (2) sistema yagona yechimga ega:

$$x \equiv x_0 \pmod{m_1 \cdot m_2 \cdot m_3 \cdot \dots \cdot m_n} \quad (3)$$

Bu yerda $x_0 = M_1 M'_1 b_1 + M_2 M'_2 b_2 + \dots + M_n M'_n b_n$ (3*)

M_i, M'_i lar quyidagicha aniqlanadi.

$$m_i M_i = m_1 m_2 \dots m_n, \quad M_i M'_i \equiv 1 \pmod{m_i} \quad (4)$$

Isbot. (3) ni (2) istalgan taqqoslamaga qo'ysak $M_i \cdot M'_i \cdot b_i \equiv b_i \pmod{m_i}$ (5),

(4) ni (5) qo'ysak $1 \cdot b_i \equiv b_i \pmod{m_i} \Rightarrow b_i \equiv b_i \pmod{m_i}$ bu esa teoremani o'rinli ekanligini ta'minlaydi. Bu teorema Xitoy teoremasi deb ham yuritiladi.

2-usul. Sistemani modullari va koofitsientlarini o'zgarish usuli.

$(m_i, m_j) = 1$ bo'lsin. Bu holda (1) sistemani (2) olib kelish uchun n ta taqqoslamani yechib (1) sistemaga keltirish mumkin, bu yerda yana n ta chiziqli taqqoslamani yechishga to'g'ri keladi. Bu esa, yetarli darajada hisoblash ishlarini bajarishga to'g'ri keladi. Taklif qilinadigan usul hisoblash ishlarini bir muncha osonlashtiradi va ketadigan hisoblashga vaqtni tejaydi.

Buning uchun (1) sistemadagi har bir taqqoslamaning ikkila tomonini va modulini $m_1 m_2 \dots m_n \Big|_{m_i}$ ga ko'paytirib, ularni bir xil modulli taqqoslamaga keltiramiz.

$$\begin{cases} A_1 x \equiv B_1 \pmod{m_1 m_2 \dots m_n} \\ A_2 x \equiv B_2 \pmod{m_1 m_2 \dots m_n} \\ \dots\dots\dots \\ A_n x \equiv B_n \pmod{m_1 m_2 \dots m_n} \end{cases}$$

Bu yerda $A_i \cdot m_i = m_1 m_2 \dots m_n = \prod_{k=1}^n m_k, \quad B_i \cdot m_i = b_i \cdot m_1 m_2 \dots m_n = b_i \cdot \prod_{k=1}^n m_k$

(6) taqqoslamalar sistemasi bir xil modulli taqqoslama bo'lganligi uchun ularni hadma-had qo'yib bir xil noma'lumli taqqoslamani yechishga kelamiz ya'ni,

$$Ax \equiv B \pmod{m_1 m_2 \dots m_n} \quad (7)$$

Bu yerda $A = \sum_{k=1}^n A_k, \quad B = \sum_{k=1}^n B_k$

Misol.

$$\begin{cases} 3x \equiv 1(\text{mod } 4) \\ 2x \equiv 3(\text{mod } 5) \\ \dots\dots\dots \\ x \equiv 4(\text{mod } 7) \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} 105x \equiv 35(\text{mod } 140) \\ 56x \equiv 84(\text{mod } 140) \\ \dots\dots\dots \\ 20x \equiv 80(\text{mod } 140) \end{cases}$$

$$181x \equiv 199(\text{mod } 140) \Rightarrow 41x \equiv 59(\text{mod } 140)$$

Oxirgi taqqoslama munosib kasrlar yechimini aniqlasin.
 $x \equiv 39(\text{mod } 140)$ yechimlar sinfi $x = 39 + 140t \quad t \in \mathbb{Z}$

3-usul. Bu usulni o'rniga qo'yish usuli deb ataylik.

Agar (m_i, m_j) larning biror o'zaro tub bo'lmasa, u holda yuqoridagi usullarni qo'llash imkoniyati bo'lmaydi, chunki teorema shartiga ko'ra (4) taqqoslamalarning hech bo'lmaganda bittasi yechimga ega emas, shuning uchun quyidagi usulni qo'llaymiz. Buning uchun (1) sistemaning taqqoslamasini yechimi mavjud bo'lsa, uning yechimini $x \equiv b_1(\text{mod } m_1)$, $x = b_1 + m_1 t_1$ ni (1) ning ikkinchi taqqoslamaga qo'yib, $A_2(b_1 + m_1 t_1) = B_2(\text{mod } m_2)$ ni yechaylik va shu jarayonni n-taqqoslamaga yetguncha davom ettirib umumiy yechimni aniqlaymiz.

Quyidagi sistemani qaraylik:

$$\begin{cases} x \equiv m(\text{mod } nm) \\ x \equiv 0(\text{mod } m) \end{cases} \quad (8)$$

Birinchi taqqoslamada x ni aniqlaymiz.

$x = m + 2mt$ ni ikkinchi taqqoslamaga qo'yaylik :
 $m + 2mt \equiv 0(\text{mod } m) \Rightarrow 0 \equiv 0(\text{mod } m)$

Demak umumiy yechim (9) ko'rinishda ekan.

$$x = m + 2mt \quad (9)$$

(8) sistemaning birinchi taqqoslamasida x ni aniqlaylik.

$$x \equiv m(\text{mod } mn) \Rightarrow x = m + mnt$$

(9) ni (8) sistemaning ikkinchi taqqoslamasiga qo'yaylik.

$$m + mnt \equiv 0(\text{mod } m) \Rightarrow 0 \equiv 0(\text{mod } m)$$

Bu yerdan (9), (8) yechimi ekanligi kelib chiqadi, lekin yechim yagona emas, xato qayerda ?

Bu (9) ning ikkinchi taqqoslama yechimi $x = mt_1$ (10) ni sistemani birinchi taqqoslamasiga qo'yib, quyidagi taqqoslamni yechimini topaylik.

$$mt_1 \equiv m(\text{mod } mn) \quad (11)$$

Toqqslamaning tenglikka oxshamaydigan xossasiga ko'ra (11) ni ikkala tomoni ham modulini m ga mumkin.

$$t_1 \equiv 1(\text{mod } n) \Rightarrow t_1 = 1 + nt_2,$$

Lekin taqqoslamani quyidagi xossasiga ko'ra (11) taqqoslama m ta yechimga ya'ni (1) $ax \equiv b(\text{mod } m)$, $a = a_1 d$, $m = m_1 d$, $b = b_1 d$ va $(a_1, m_1) = 1$ bo'lsa (1) taqqoslama d yechimga ega. Yuqoridagi xossaga ko'ra (11) ning m ta yechimlari quyidagicha keltirish

mumkin. $t_2 = 1 + nk$, $k = \overline{1, m-1}$

t_2 ning qiymani (10) qo'yib sistemani m ta yechimi keltirish mumkin.

$$\left. \begin{aligned} x_1 &= m + mnt_3 \\ x_2 &= m + n + mnt_3 \\ x_3 &= m + 2n + mnt_3 \\ &\vdots \\ x_n &= m + (m-1)nt_3 \end{aligned} \right\} \quad (12)$$

E'tibor qilsak (12) yechimlar turli d ta har bir yechimga tegishli, $m, m+n, \dots, m+(m-1)n$ lar mn ga bo'lganda qoldiqlar turli sistemalarga tegishli.

Xo'sh qilingan xato qayerdaligini aniqlaylik. Chunki (8) taqqoslamani bo'luvchi mn modul bo'yicha yechib so'ngra modulning bo'luvchisi m bo'lgan taqqoslamani yechib $(m-1)$ ta yechimni yoqotdik. Taqqoslama xossasiga ko'ra (11) taqqoslama m ta yechimga ega va bu yechimlarni (12) shaklda berilgan. Demak taqqoslama yechish jarayonida yechimni bo'luvchilar bo'yicha yechib so'ngra bo'luvchilar bo'yicha yechimni izlasak yuqorifagi kamchilik bartaraf etiladi.

Agar talabalarga yuqoridagi hollar ma'lum bo'lsa, ular amaliy mashg'ulotlar jarayonida ko'zga ko'rinmaydigan xatolarga yo'l qo'yilmaliklarini oldini olsak bo'ladi. Oxirgi hol uchun quyidagicha oddiy misolni keltiramiz.

$$\begin{cases} x \equiv 0 \pmod{9} \\ x \equiv 9 \pmod{18} \end{cases}$$

$$\begin{cases} x \equiv 9t \pmod{9} \\ x \equiv 9 \pmod{18} \end{cases}, \quad 9t \equiv 9 \pmod{18}, \quad t \equiv 1 \pmod{2}, \quad t_1 = 1 + 2t, \quad t_1 = \overline{0,8}$$

$$x = 9(1 + 2t_1) + 27t_2$$

Demak; sistema yechimlari 9 ta yechimga ega va ular quyidagi ko'rinishga ega.

$$x \equiv 1, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25 \pmod{27}$$

Yuqoridagi holler usullari mumkin bo'ladigan xatolarni oldini olish maqsadida quyidagi teoremanikeltiraylik.

Teorema. (1) chiziqli taqqoslamalar sistemasining birinchi taqqoslamasi T_1 , ikkinchi taqqoslama $T_2, \dots, n$ -taqqoslamasi d_n ta yechimga ega bo'lsa, u holda (1) sistema T ta yechimga ega. Bu yerda $T = T_1 \cdot T_2 \cdot \dots \cdot T_n$

4-usul. EKUK yordamida taqqoslamalar sistemasini yechish

Ba'zi sistemalarni EKUK yordamida yechimlar sinfini aniqlash mumkin. Quyidagi sistemani qaraylik.

$$\begin{cases} x \equiv m_1 - 1 \pmod{m_1} \\ x \equiv m_2 - 1 \pmod{m_2} \\ \dots \\ x \equiv m_n - 1 \pmod{m_n} \end{cases} \quad (m_i, m_j) = 1 \quad (13)$$

(13) sistemani yechish uchun uning har bir taqqoslamasiga ikkala tomoniga 1 sonini qo'shaylik:

$$\begin{cases} x+1 \equiv m_1 \pmod{m_1} \\ x+1 \equiv m_2 \pmod{m_2} \\ \dots\dots\dots \\ x+1 \equiv m_n \pmod{m_n} \end{cases} \quad (14)$$

(14) quyidagi sistemaga ekvivalentdir.

$$\begin{cases} x+1 \equiv 0 \pmod{m_1} \\ x+1 \equiv 0 \pmod{m_2} \\ \dots\dots\dots \\ x+1 \equiv 0 \pmod{m_n} \end{cases} \quad (15)$$

Bizga ma'lumki taqqoslama xossasiga ko'ra $a \equiv b \pmod{m}$, $a \equiv b \pmod{m}$ o'rinli bo'lsa u holda $a \equiv b \pmod{m_1 \cdot m_2 \dots m_n}$ o'rinli ekanligini hisobga olib (15) sistemani umumiy yechimini quyidagi ko'rinishda ifodalash mumkin [2]:

$$x+1 \equiv 0 \pmod{m_1 \cdot m_2 \dots m_n} \quad (16)$$

(16) ning yechimlar sinfini tenglik sifatida quyidagi ko'rinishda ifodalaymiz:

$$x = -1 + m_1 \cdot m_2 \dots m_n \cdot t \quad \text{bu yerda } t \in \mathbb{Z}$$

(15) ning eng kichik natural yechimi quyidagiga teng. $m_1 \cdot m_2 \dots m_n - 1$

Yuqoridagi 4 ta usullarni tahlil qilsak eng samarali qo'shimcha shartsiz 2-3-4-larni tanlab olish maqsadga muvofiq. Chunki bu usullarni qo'llash jarayonida talabalar ta'kidlab o'tilgan xatolardan holis bo'lishadi.

Adabiyotlar:

1. М.Исроилов, А.Солеев. Сонлар назарияси. Дарслик. М.:Тошкент. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси. 2003.
2. Виноградов И.М. Основы теории чисел. 8-е издание.- М.:Наука, 1972.
3. Нарзуллаев Х.Н., Нарзуллаев У.Х. "Бир номаълумли такқосламалар" бўйича методик кўрсатмалар. Самарқанд. 1986.

РЕЗЮМЕ

Maqolada chiziqli taqqoslamalar sistemasi haqida umumiy tushunchalar berilib ularning goldiqlar sinfini aniqlaydigan turli usullar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье на основании общих понятий о линейных сравнениях систем приводятся различные способы вычисления различных классов вычетов.

In this article, on the basis of general concepts of linear comparisons of systems, various methods for calculating various classes of computations are given.

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАНИИ: ПОДХОДЫ И ПРИНЦИПЫ ПРОЕКТИРОВАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ РЕСУРСОВ

Рузиев Р.А.

НавГПИ

Таянч сўзлар: ахборот технологиялари, педагогик лойиҳалаштириш, электрон таълим ресурслари, электрон таълим.

Ключевые слова: информационные технологии, педагогическое проектирование, электронные образовательные ресурсы, электронное обучение.

Key words: information technology, pedagogical design, electronic educational resources, e-learning.

Современная система образования все активнее использует информационные технологии и компьютерные телекоммуникации. Особенно, это дает некоторые положительные моменты: студенты (ученики) активно участвуют в процессе обучения, приучаются мыслить самостоятельно, выдвигать свои точки зрения, моделировать реальные ситуации. Развитие информационных технологий предоставило новую, уникальную возможность проведения занятий.

В связи с этими тенденциями все более актуальной становится проблема создания качественных электронных учебников, пособий, лабораторных практикумов, справочников на базе современных компьютерных технологий. Средства гипертекста и мультимедиа (графика, анимация, видео, аудио) позволяет представить учебный материал в интерактивной и наглядной форме, обеспечить быстрое нахождение необходимой информации. Компьютерный тренинг и контроль активизируют процесс познания и дают оперативную оценку уровню усвоения учебного материала учащимися.

А также, переход к работе в информационной образовательной среде предполагает изучение и анализ педагогом возможностей, методов, форм и средств обучения, характерных для этой среды, а также видов учебной деятельности обучающихся, обеспечивающих получение ожидаемых результатов. Поэтому основополагающим в цепочке компонентов профессиональной деятельности педагога становится проектируемый компонент, который предполагает: анализ планируемых результатов обучения, целей и задач учебного процесса, выстраивание содержательных линий изучения предмета, разработку педагогического сценария, проектирование новых видов учебной деятельности, планирование и подбор учебных ситуаций, методов, организационных форм, разработку учебных задач, а также определение средств ИКТ для осуществления планируемой учебной деятельности.

Как мы уже знаем, учебный процесс, построенный в информационной образовательной среде, имеет свои актуальные особенности. Они объясняются в первую очередь современными дидактическими возможностями информационной образовательной среды (гибкость, адаптивность, вариативность среды, её трансформируемой из одной «версии» в другую, настраиваемость под решение различных учебных задач и др.) на базе использования средств ИКТ, которых раньше не было в базе учителя.

Существуют различные подходы к классификации методов обучения. Различают классификации, в основу которых положены следующие признаки обучения:

- источники познания (вербальные, наглядные, практические методы обучения);
- методы логики (аналитико-синтетический, индуктивный, дедуктивный)

- методы обучения);
- тип обучения (объяснительно-иллюстративные, проблемно-развивающие методы обучения);
- уровень познавательной самостоятельности учащихся (репродуктивные, продуктивные, эвристические методы обучения);
- уровень проблемности (монологический, диалогический, эвристический, исследовательский, алгоритмический, программированный методы обучения);
- дидактическая цель и функции (методы стимулирования, организации и контроля);
- вид деятельности преподавателя (методы изложения учебного материала и методы организации самостоятельной учебной деятельности) и др .

Несмотря на такое многообразие подходов к классификации методов обучения, каждый из них наиболее эффективен при определённых условиях организации процесса обучения, при выполнении определённых дидактических функций, при заданности планируемых образовательных результатов.

Совершенно справедливо полагают в своих исследованиях учёные по этой области, что метод обучения, используемый на уроке в информационной образовательной среде, должен обладать специфическими характеристиками. Среди них учёные называют: нацеленность на получение индивидуальных образовательных результатов, рефлексивность, коммуникативность, интерактивность. То есть методы обучения приобретают характер открытых образовательных технологий, в которых прописаны этапы движения к цели, но сама цель, выбор конкретного содержания и приёмов внутри этих этапов зависят от субъекта деятельности. Мы считаем, что на уроке в информационной образовательной среде наиболее эффективны такие методы обучения, как: обучение на основе информационных ресурсов, ассоциативный метод, методы, основанные на использовании искусственного интеллекта (метод вынужденного предположения, метод прецедента, учебное компьютерное моделирование, обучение посредством телеконференций, метод реификации и др.).

Метод обучения на основе информационных ресурсов характеризуется активным использованием учащимися баз данных, различных образовательных ресурсов сети Интернет для поиска необходимой учебной информации. Применение этого метода стало возможным благодаря развитию современных телекоммуникационных технологий (гипертекст, гипермедиа, мультимедиа и др.).

Ещё одним из наиболее известных методов, основанных на использовании информационных и коммуникационных технологий, считается учебное компьютерное моделирование. Его образовательное значение, роль в формировании мышления учащихся общепризнанны. Сегодня весьма актуальной представляется задача дальнейшего развития этого метода в условиях учебного процесса в информационной образовательной среде. Современная концепция учебного моделирования определяет четыре образовательных действия:

- 1) последовательность моделей - учащегося вводят в предметную область, предлагая ему последовательность соответствующих моделей;
- 2) задания - ученику дают задания на исследование, прогнозирование и т. д.;
- 3) объяснения - образовательные действия реализуются в учебной модели на основе классификации различных типов объяснений - структурных, функциональных, по аналогии и т. д.;
- 4) рабочие гипотезы - это инструменты обучаемого в формировании и обосновании различных предположений. Они включают в себя элементы, необходимые для разработки гипотез, - действия, отношения, условия.

Названные технологии служат основой и для ассоциативного метода обучения. Он предполагает создание информационной обучающей среды на базе, например, электронных образовательных ресурсов, которые обуславливают возможность для уча-

щихся изучать учебный материал не в определённой учителем (или учебной программой) последовательности, а свободно, руководствуясь своими ассоциациями, потребностями, приоритетами.

Электронные образовательные ресурсы (ЭОР) позволяют выполнить дома значительно более полноценные практические задания – от виртуального посещения музея до лабораторного эксперимента, и тут же провести аттестацию собственных знаний, умений, навыков. Домашнее задание становится полноценным, трёхмерным.

Целью создания ЭОР нового поколения является качественный и количественный прорыв в области ИКТ - поддержки обучения посредством обеспечения свободного доступа к ЭОР.

Задачи создания ЭОР:

1. Унификация ЭОР по соответствующим государственным стандартам.
2. Высокий уровень мультимедийности ЭОР.
3. Централизованное хранение, сопровождение и предоставление доступа к ЭОР всем участникам образовательного процесса, в том числе через сеть Интернет.
4. Активное использование ЭОР при реализации образовательных программ основного общего и среднего (полного) общего образования в учреждениях общего, начального и среднего образования по предмету, в том числе:
  - создание условий для самостоятельной работы над учебным материалом, позволяющих учащемуся выбирать удобные для него место и время работы, а также темп учебного процесса;
  - более глубокая индивидуализация обучения и обеспечение условий для его вариативности;
  - возможность взаимодействия с моделями изучаемых объектов и процессов; с виртуальными образами изучаемых объектов и явлений (когнитивная графика); возможность представления уникальной информации мультимедиа-средствами;
  - возможность автоматизированного контроля знаний, умений и навыков;
  - структурированность и возможность автоматизированного поиска информации;
  - возможность распространения на локальных носителях: избранные электронных учебных модулей (ЭУМ) из совокупного контента открытых мультимедиа-систем вместе с программой-реализатором легко переносятся на компакт-диск;
  - расширение учебных модулей по осям: включение новой темы, новых педагогических методик в новые вариативы .

Таким образом, с одной стороны, сегодня благодаря технологиям знания становятся более индивидуально ориентированными в интересах конечного потребителя, что требует иной мотивационной составляющей как обучающегося, так и педагога, а с другой стороны – активно формируются сетевые формы передачи знаний, в которых участвуют не только преподаватели, но и обучающиеся.

В будущем возможно расширение границ обучения, совместно, в том числе усилиями самих обучаемых, создание учебного контента, учитывающего требования потребителей. Преимущества таких форм обучения очевидны. Во-первых, преподаватель уже не разрабатывает полностью весь учебный материал, у него появляются организующие ресурсы в сети Интернет. Преподавателю (используя таксономию Блума) достаточно выявить потребности обучающихся, обозначить цели обучения и способы их достижения, подобрать подходящие технические средства. Преподавателю необходимо самоорганизовывать учебные группы, используя при этом особые сетевые мотивирующие факторы.

Эти новые требования обуславливают изменение представлений о сущности готовности человека к выполнению профессиональных функций и социальных ролей. В частности, сегодня изменение готовности к профессиональной деятельности учителя

– это в первую очередь:

- способность к овладению новыми педагогическими технологиями, значительное увеличение уровня самостоятельной деятельности, способность к проектированию, отбору педагогических инструментов;
- овладение информационными и коммуникационными технологиями в своей профессиональной сфере.

Во-вторых, при подготовке урока в информационной образовательной среде, основанной на использовании средств ИКТ, учителю необходимо уметь отбирать средства обучения для реализации новых видов учебной деятельности.

К таким средствам обучения относятся:

- электронные образовательные ресурсы (электронные издания для поддержки и развития учебного процесса, электронные информационно-справочные источники, электронные издания общекультурного характера);
- образовательные интернет-ресурсы;
- необходимое компьютерное оборудование (компьютер, видеопроктор, принтер, сканер, интерактивная доска, интерактивные планшеты и др.);
- средства телекоммуникации и др.

Не стоит забывать, что использование средств ИКТ в рамках традиционной модели обучения не в состоянии в полной мере реализовать значительный дидактический потенциал этих средств, а главное - не даёт гарантии на получение принципиально новых образовательных результатов. В этой связи учителю необходимо чётко представлять себе возможности средств ИКТ на уроке, их дидактический потенциал. Совершенно точно можно констатировать, что применение средств ИКТ позволяет:

- усилить мотивацию, повысить интерес и расширить познавательные потребности обучаемых;
- обеспечить индивидуализацию обучения, создать предпосылки для перехода к личностно ориентированному обучению;
- повысить интерактивность обучения, развить диалогический характер учебного процесса;
- усилить наглядность в обучении, повысить уровень визуализации изучаемого материала;
- расширить круг учебных задач, используемых в обучении;
- включить в познавательную деятельность арсенал новых методов, основанных на использовании средств ИКТ;
- создать возможности для использования новых источников учебной информации (информационно-справочные системы, электронные энциклопедии, файловые архивы, ресурсы Интернета и др.);
- повысить оперативность контроля результатов обучения, создать базы данных учебных достижений обучаемых;
- погрузиться обучаемым в виртуальную среду с возможностью имитации учебных и профессиональных ситуаций, инициирующих проявление готовности к решению возникающих проблем.

Выделим группы электронных образовательных ресурсов, которые обладают вышеперечисленными дидактическими функциями.

- Демонстрационные программы и компьютерные презентации служат для визуализации учебного материала, повышения наглядности в обучении.
- Тренажёрные программные средства применяются для тренинга типовых умений.
- Контролирующие программные средства обеспечивают оперативный контроль и оценку учебных достижений обучаемых, формирование электронного портфолио, анализ динамики изменения знаний и умений школьников.

- Информационно-поисковые, справочные системы, базы данных и знаний, электронные библиотеки и энциклопедии предназначены для ввода, хранения и предъявления учителям и учащимся различной информации.
- Средства компьютерных телекоммуникаций обеспечивают доступ к удалённым источникам знаний и системам обучения, организацию групповой учебной деятельности.
- Моделирующие программные средства служат для создания компьютерных моделей изучаемых объектов и процессов и для проведения учебных экспериментов с ними.
- Интеллектуальные обучающие системы (ИОС), интегрирующие среды обучения относят к системам наиболее высокого уровня, которые реализуются на базе идей искусственного интеллекта. ИОС могут осуществлять управление на всех этапах решения учебной задачи, начиная от её постановки и поиска принципа решения и кончая оценкой оптимальности решения с учётом особенностей деятельности обучаемых. Такие системы обеспечивают диалоговое взаимодействие, в ходе которого может обсуждаться не только правильность тех или иных действий, но и стратегия поиска решения, планирования действий, приёмы контроля.

Следует отметить, что при отборе электронных образовательных ресурсов для поддержки тех или иных видов учебной деятельности педагогам необходимо учитывать классификацию таких ресурсов по методическому назначению (табл. 1).

Таблица 1

Классификация электронных образовательных ресурсов по методическому назначению

Основные группы электронных образовательных ресурсов	Наименование	Цель использования по методическому назначению
Электронные образовательные ресурсы для поддержки и развития учебного процесса	Электронные учебные пособия, содержащие систематизированный материал в рамках программы учебной дисциплины	Поддержка работы и расширение возможностей педагога, подготовка учителя и учащихся к уроку, а также самостоятельная работа учеников. Включают в себя все виды учебной деятельности: - приём/ передачу информации; - практические занятия в известных и новых формах; - аттестацию.
Электронные образовательные ресурсы информационно-справочного характера	Энциклопедии, справочники, словари, хрестоматии, атласы, нормативно-правовые, экономические сборники и др. (не связанные с определённым курсом, программой)	Исходный материал при решении учебных ситуаций, в том числе выходящих за рамки учебных программ

Электронные образовательные ресурсы общекультурного характера	Виртуальные экскурсии по музеям мира, виртуальные путешествия по городам, странам и континентам; электронные издания, посвященные классикам мировой культуры, шедеврам архитектуры, живописи, музыки	Предоставление равных возможностей и доступа к ценностям общей культуры, расширение мировоззрения учащихся
---	--	--

Таким образом, подготовка урока в информационной образовательной среде представляет собой целенаправленное сочетание следующих элементов, направленных на достижение планируемых образовательных результатов:

- педагогическая ситуация;
- содержание обучения;
- техническое оснащение;
- программное обеспечение;
- организация обучения в информационно-образовательной среде урока.

А также, разрабатываемые ЭОР обеспечат содержательную основу информатизации общего образования в целях кардинального повышения его доступности и качества, т.к. позволят получить систематизированный контент по предмету, который можно использовать и дополнять отдельными модулями и расширять новыми учебными разделами как на государственном, так на региональном и местном уровне.

Литература:

1. Чошанов М. А. Инженерия обучающихся технологий. — М: БИНОМ Лаборатория знаний. 2011. — С. 117-118.
2. Иванова Е. О., Осмоловская И. М. Теория обучения в информационном обществе. -М.: Просвещение, 2011. - С. 134.
3. Бешенков, С. А. Моделирование и формализация / С. А. Бешенков, Е. А. Ракитина. – М.: Лаборатория Базовых Знаний, 2002. – 336 с.
4. Осин А.В. Мультимедиа в образовании: контекст информатизации. – М.: Агентство «Идеальный сервис», 2004 – 320 с.
5. Закирова Ф., Мухаммадханов У., Шарипов Ш. ва бошқалар. Электрон ўқув-методик мажмуалар ва таълим ресурсларини яратиш методикаси // Методик қўлланма. – Тошкент, 2010. – 64 б.
6. Жўраев Р.Х., Тайлаков Н.И., Расулова Г.А. Узлуксиз таълим тизими учун электрон ўқув қўлланмалар яратишга оид илмий-методик талаблар. Узлуксиз таълим. – Тошкент, 2005. – № 2. –Б. 14-27.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ахборот технологиялари ва компьютер телекоммуникацияларнинг долзарб хусусиятлари ҳамда электрон таълим ресурсларини педагогик лойиҳалаштириш масаласи қўрилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены актуальные особенности информационные технологии и компьютерные телекоммуникации, а также, вопрос педагогического проектирования электронных образовательных ресурсов.

SUMMARY

The article discusses the current features of information technology and computer telecommunications, as well as the issue of pedagogical design of electronic educational resources.

БАСЛАЎЫШ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING MATEMATIK TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI

Madaminova D. M.

Farg'ona davlat universiteti Pedagogika kafedrasida o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: matematik tafakkur, taqqoslash, tahlil, sintez, abstraksiya, umumlashtirish, aniqlashtirish.

Ключевые слова: математическое мышление, сравнение, анализ, синтез, абстрагирование, обобщение, уточнение.

Key words: mathematical thinking, comparison, analysis, synthesis, abstracting, generalization, refinement

Hozirgi davrning keng va juda tez sur'atlar bilan rivojlanishi, ta'lim tizimini takomillashtirish va o'qitishning yuqori samara beruvchi usullaridan unumli va izchil foydalanishni taqozo etmoqda. Bu esa ta'lim tizimini qayta isloh qilishga olib kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasi umumiy o'rta va maktabdan tashqari ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor y'nalishlarini belgilash, o'sib kelayotgan yosh avlodni ma'naviy-axloqiy jihatidan yangi darajaga ko'tarish, o'quv-tarbiya jarayoniga ta'limning innovatsion shakllari va usullarini joriy etish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida farmoni tasdiqlandi. Bu farmonning tasdiqlanishi Xalq ta'lim tizimi pedagog-o'qituvchilari zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydiki, endi butun sinfni darsga jalb etish, ularni fikrlashga va hukm chiqarishga o'rgatish, qarorini nazariy jihatdan isbotlab berishga o'rgatish bugungi kunning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mantiqiy fikrlashini rivojlantirishda matematikaning o'rni juda katta. U abstraksiyaning yuqori darajasiga ega bu mavhumlikdan aniqlikka borish usuli hisoblanadi.

Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasini takomillashtirishga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlar tahlili psixologik, pedagogik tadqiqotlarda boshlang'ich sinflarda va boshlang'ich o'qitish samaradorligini oshirishning ilmiy tahlili birinchidan, axborotlarni boyitib berish orqali ta'lim mazmunini o'zgartirish, didaktik elementlarni kattalashtirib o'zlashtirish, (B.P.Erdniyev, P.M.Erdniyev), har bir fanning asosiy g'oyasini ajratish (A.D.Zveryev, B.H.Maksimova, R.A.Mavlonova, A.A.Abduqodirov, A.M.Markushevich) nazariy bilimlarning rolini oshirib (B.B.Davidov, A.K.Marikova, Ye.Ikromov, A.M.Rishkalo, I.Sh.Levenberg, N.U.Bikbayeva, Ye.Yangiboyeva, M.Axmedov) yo'nalishlarida amalga oshirilgan.

Boshlang'ich sinf uchun darslik va o'quv qo'llanmalari (K.Qosimova, L.Sh.Levenberg) o'qituvchilar uchun qo'llanmalar (M.Maró, A.M. Rishkalo, L.Sh.Levenberg, N.U.Bikbayeva) va o'quvchilar uchun tarbiya-sinov qo'llanmalari (M.Axmedov, N.Abdullayeva, R.Ibragimov,

Yu.M.Kalyagin, P.M.Erdniyev) mualliflari mashqlar to'plami (o'quv materiallari orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik tafakkurini, matematik tafakkurini rivojlanishiga to'xtalib o'tilgan didaktika va ta'lim metodikasining xususiy masalalariga bag'ishlangan ishlarda (P.M.Erdniyev, N.U.Bikbayeva, L.SH.Levenberg, R.A.Mavlonova, K.Qosimova va boshqalar).

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich maktab yoshida fikrlashni rivojlantirishning samarali usullaridan biri bu-maktab o'quvchilari tomonidan mantiqiy masalalarni hal qilinishidir. Bundan tashqari, mantiqiy muammolarni hal qilish bolaning «klassik» matematikani o'rganishga bo'lgan qiziqishini uyg'otishi mumkin. Shu munosabat bilan quyidagi misol juda xarakterlidir.

O'rganish bola ongining markaziga fikrlashni olib keladi. Shunday qilib, fikrlash dominant funksiyaga aylanadi. O'quvchilarning aqliy faoliyati aqliy operatsiyalar yordamida amalga oshiriladi: taqqoslash, tahlil qilish, sintez qilish, mavhumlashtirish, umumlashtirish va aniqlashtirish.

- Taqqoslash - bu o'xshashliklar va farqlarni topish uchun ob'ektlar va hodisalarni taqqoslash.
- Tahlil - bu ob'ekt yoki hodisani uning tarkibiy qismlariga ajratish, undagi alohida qismlarni, belgilar va xususiyatlarni ajratish.
- Sintez - bu individual elementlar, qismlar va belgilarning yaxlit yaxlitlikka kiritilgan aqliy birkmasi.
- Tahlil va sintez bir-biri bilan uzviy bog'liq, bilish jarayonida bir-biri bilan birdamdir. Tahlil va sintez eng muhim aqliy operatsiyalardir.
- Abstraksiya - bu bir vaqtning o'zida ahamiyatsiz bo'lmagan narsadan chalg'itilgan holda ob'ektlar yoki hodisalarning muhim xususiyatlari va belgilarini aqliy tanlash. Xulosa umumlashtirishning asosidir.
- Umumlashtirish - abstraksiya jarayonida ta'kidlanadigan umumiy va muhim xususiyatlarga ko'ra guruhlardagi ob'ektlar va hodisalarni aqliy birlashtirish. Abstraksiya va umumlashtirish jarayonlari konkretizatsiya jarayonining aksi hisoblanadi.
- Aniqlashtirish - bu umumiylikdan birlikka ruhiy o'tish, bu umumiy narsaga to'g'ri keladi. Ta'lim faoliyatida aniqlab olish, misol keltirishni anglatadi.

Maktabgacha yoshdagi bolaning tafakkuri vizual-majoziydir, uning fikrlash ob'ekti u idrok etadigan yoki ifodalaydigan narsalar va hodisalardir. Tahlil qilish ko'nikmalari elementar hisoblanadi, umumlashtirish va tushunchalarning mazmuni faqat tashqi va ko'pincha ahamiyatsiz xususiyatlarni o'z ichiga oladi.

Maktabda o'qishni boshlash bilan bola nafaqat g'oyalari va tushunchalar doirasini kengaytiradi, balki g'oyalarning o'zi va tushunchalari yanada to'liq va aniqroq bo'ladi.

Maktab o'quvchilarining turli darajadagi umumlashtirish faoliyati shakli doimiy bo'lib qolavermaydi. Avvaliga, u odatda tashqi o'xshashlikka asoslanadi, so'ngra ob'ektlarning tashqi xususiyatlari va sifatleri bilan bog'liq bo'lgan xususiyatlarni tasniflashga asoslanadi va nihoyat, asosiy xususiyatlarni tizimlashtirishga o'tadilar.

Matematikani o'rganish jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining fikrlarni shakllantirish va xulosa chiqarish qobiliyati o'sib boradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining hukmlari bilimlarni o'zlashtirish natijasida asta-sekin oddiy shakllardan murakkab shakllarga o'tadi. Ko'pgina hollarda, birinchi sinf o'quvchisi bitta tashqi belgiga yoki uning cheklangan tajribasiga tayanib, haqiqatni bir tomonlama baholaydi. Uning hukmlari odatda kategorik tasdiqlovchi shaklda ifodalanadi. Bola hali taxminlarni qila olmaydi, ifoda eta olmaydi va bundan tashqari, u yoki boshqa sabablarga ko'ra, u yoki boshqa belgining mavjudligi ehtimolini baholay olmaydi. Muayyan pozitsiyani mulohaza qilish, asoslash va isbotlash qobiliyati asta-sekin va maxsus o'quv faoliyati natijasida yuzaga keladi.

Tafakkurni rivojlantirish, aqliy operatsiyalarni takomillashtirish, mulohaza qilish qobiliyati bevosita o'qitish usullariga bog'liq. Mantiqan fikr yuritish, aniq qo'llab-quvvatlashlarsiz xulosalar chiqarish, hukmlarni muayyan qoidalar bo'yicha taqqoslash - o'quv materialini muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun zarur shartdir. Bu borada keng imkoniyatlar mantiqiy muammolarni hal qilish bilan ta'minlanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik tafakkurini shakllantirish maqsadida qiziqarli mantiqiy masalalardan vosita sifatida foydalanish o'rindir. Mantiqiy masalalar o'ziga hos xususiyatlarga ega bo'lib, ularda o'quvchilarni o'ylashga majbur etadigan sharoit, ularning qiziqarliligi o'quvchilarda aqliy va ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishga yordam beradi, tafakkurning rivojlanishiga har tomonlama ta'sir etuvchi vosita hisoblanib, uning yordamida aqliy va irodaviy rivojlanish amalga oshiriladi. Fazoviy hayol, matematik tafakkur maqsadga qaratilganligi va maqsadga intilganlik, amaliy vazifalarni yechish uchun amallarning yo'llarini mustaqil qidirish va topish bularning hammasi birgalikda matematikani muvaffaqiyatli egallashlari uchun talab qilinadi. Qiziqarli mantiqiy masalalar va savollar esa bolalarda faollikni uyg'otib, tafakkurni rivojlantiradi. Bulardan ba'zilarini keltiramiz.

1. Bir erkak bozorga borib, 50 so'mga ot sotib oldi. Bir hafta o'tgach, otlarning narxi qimmatladi va erkak foyda qilaman deb olgan otini 60 so'mga sotib yubordi. Bir-ikki kun o'tgach, uzoq safarga chiqish uchun ulovi yo'qligini o'ylab, borib endigi safar 70 so'mga ot sotib oldi. Qimmat olib qo'ydimkin deb uzoq o'ylanib, nima bo'lsa-bo'ldi deb o'sha otni 80 so'mga sotib yubordi. Erkak qancha zarar yoki foyda ko'rdi?

Javob: $(-50) + 60 + (-70) + 80 = 20$ so'm foyda qildi.

2. Bir kilo tosh og'irimi yoki bir kilo paxta?

Javob: $1\text{kg}=1\text{kg}$

3. Sun'iy yo'ldosh yer orbitasini 1 soat 40 daqiqada aylanib chiqadi, lekin teskari yo'nalishda shu aylanib chiqish uchun 100 daqiqa vaqt ketadi. Buning sababini izohlang.

Javob: $100\text{ daqiqa} = 1\text{ soat }40\text{ daqiqa}$

4. 5ta 1 yordamida 100 sonini hosil qilish mumkinmi?

Javob: $111-11=100$

5. Uzunligi 36 metr bo'lgan chitni sotuvchi har qaysi xaridorga 3 metrdan sotdi. Savol: sotuvchi necha marta kesgan.

Javob: 11 marta

6. Men bir son o'yladim, uning yarmiga choragini qo'shsak, 18 hosil bo'ldi, Savol: men qanday son o'yladim?

Javob: 24

7. Onasi Ahmadga 4litr suv olib kelishni tayinladi. Lekin onasi unga faqat ikkita idish berdi. Ularning biri 3litr ikkinchisi 5litr. Ahmad bu idishlar yordamida 4litr suv o'lchashi mumkinmi?

Javob: mumkin.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik tafakkurini shakllantirish uchun, ularni o'yin mashg'ulotidan dars mashg'ulotiga zerikish va toliqishlarsiz yetaklab kirishning zaruriy vositalaridan foydalanish, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini oshishiga yordam beradi. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, boshlang'ich sinf matematika darslarida mantiqiy masalalardan samarali foydalanish matematik bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirib olishlariga yordam beradigan, faolliklarini oshiradigan va olgan bilimlarini mustahkamlaydigan, mustaqil ishlash malakalarini tarbiyalovchi usullardan biridir.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish tasdiqlash to'g'risida" Farmoni 2019-yil 29-aprel №ПФ-5712

2. Bikbayeva N.U va boshqalar "Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi" - Toshkent.: O'qituvchi, 2007, 208 bet.

3. Bikbayeva N.U va boshqalar Matematika 2 – Toshkent.: O'qituvchi, 2005, 208 bet.
4. Bikbayeva N.U, Yangabayeva E, K.Girfanova "Kichik yoshdagi maktab o'quvchilarini boshlang'ich matematik ta'limning Davlat ta'lim standartlari asosida o'qitish" Toshkent.: – 2008, "Turon - Iqbol", 8 bet.
5. Jumayev M.E. va boshqalar. Matematika o'qitish metodikasi (kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun o'quv qo'llanma) – T.: "Ilm-Ziyo", 2003, 240-bet
6. Zack A.Z.Yosh o'quvchilarning aqliy qobiliyatlarini rivojlantirish. M.: Ta'lim, Vlados, 1994 yil.
7. Lipina I. Matematika darslarida mantiqiy fikrlashni rivojlantirish // Boshlang'ich maktab. - 1999. - № 8. P. 37-39.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik tafakkurini shakllantirish maqsadida qiziqarli mantiqiy masalalardan vosita sifatida foydalanishga bag'ishlangan.

РЕЗЮМЕ

Эта статья об использовании интересной логики в качестве инструмента для построения математического мышления учащихся начальной школы.

SUMMARY

This article is about using interesting logic as a tool to build the mathematical thinking of elementary school students.

БЎЛАЖАК БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚИТУВЧИЛАРИДА МЕТОДИК КОМПЕТЕНТЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ДОЛЗАРЪ ПЕДАГОГИК МУАММО СИФАТИДА

Ўринова Н. М.

Фаргона давлат университети доценти, п.ф.н.

Ибрагимова Ш. О.

Фаргона давлат университети ўқитувчиси

Таянч сўзлар: компетентлик, компетенция, методик компетентлик, компетентли ёндошув, касбий фаолият.

Ключевые слова: компетентность, компетенция, методологическая компетентность, компетентностный подход, профессиональная деятельность.

Key words: competence, competence, methodological competence, competence approach, professional activity.

Республикамызда “узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш йўлини давом эттириш, сифатли таълим хизматларига имкониятларни ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мувофиқ юқори малакали кадрларни тайёрлаш”, шу билан биргаликда умумий ўрта таълим сифатини тубдан ошириш, информатика, математика каби талаб юқори бўлган фанларни чуқурлаштирилган тарзда ўргатиш; иш берувчиларнинг эҳтиёжларига жавоб берадиган мутахассисликлар бўйича тайёрлаш ҳамда олий таълим тизимида фаолиятининг сифати ва самарадорлигини ошириш устувор вазифа сифатида кенг қўламли ишлар олиб борилмоқда.

Педагогик адабиётларда, бутунги кунда, «компетенция», «компетентлик» атамалари кенг қўлланилмоқда ва барқарорлашмоқда. Аммо, ҳозирга қадар таълимнинг у ёки бу босқичи битирувчисининг оптимал образига қўллаш мумкин бўлган «компетентлик» тушунчасининг ягона ва аниқ таърифи мавжуд эмас.

«Competentia» лотинча сўз бўлиб, ўзбек тилидаги луғавий маъноси «инсон яхши биладиган», «тажрибага эга бўлган» каби маъноларни билдиради. Демак, бирор бир соҳада компетентли инсон шу соҳа ҳақида асосли фикр юритиш ва унда самарали фаолият олиб бориш учун мос билим ва қобилиятга эга ҳисобланади.

Бошланғич синф ўқитувчиларини касбга тайёрлаш ҳамда методик тайёргарлигини такомиллаштириш масалалари бўйича турли даврларда Б.Абдуллаева, Р.Адизов, М.Ахмедов, З.Даданов, М.Зайнитдинова, Н.Бикбаева, Р.Мавлонова, К.Олимов, А.Рахимов, М.Жумаев, Ф.Касимов, Э.Янгабаевалар томонидан тадқиқотлар олиб борилган.

Бўлажак ўқитувчиларда методик компетентликни ривожлантириш масалалари ҳамдўстлик мамлакатларида ушбу масала юзасидан М.Бантова, Г.Бельтюкова, Н.Истомина, Л.Нестеренко, А.Полевщикова, А.Пишкало, О.Тарасова, С.Швецовлар ҳамда хорижий тадқиқотлар тажрибасида Ш.Аинсвортх (Ш.Аинсвортх), С.Блессинг (С.Блессинг), Т.Жонг (Т.Жонг), В.Коувенховен (W.Коувенховен), Т.Муррай (Т.Муррай), С.Соутрас (С.Соутрас), К.Тхаунг (К.Тхаунг), С.Эрдуран (С.Ердуран)лар илмий излашларида ўз ифодасини топган.

А.А.Вербский ва М.Д.Илязовалар бу тушунчаларга қуйидагича таъриф берган: компетенция - бу инсон томонидан у ёки бу фаолиятнинг амалга оширилишини таъминловчи унинг мақсадлари, қадриятлари, мотивлари, шахсий сифатлари, билимлари, қўникмалари, малакалари, қобилиятлари ва тажрибалари тизими; компетентлик эса, амалиётда намоён бўлган ва амалга ошган инсоннинг амалий фаолият технологияларини эгаллаш даражаси ҳамда шахснинг ижтимоий- ахлоқий сифатлари ривож билан тавсифланувчи компетенцияси .

А.С.Белкин ва В.В.Нестеровлар компетенцияни таълим жараёнида самарали фаолият учун зарурий шарт-шароит яратувчи касбий ваколат, функциялар, компетентликни эса, компетенцияни самарали амалга оширишни таъминловчи касбий ва шахсий сифатлар мажмуаси сифатида таърифлаганлар.

В.Н.Введенский фикрича компетентлик - бу қандайдир шахсий тавсиф, компетенция эса, аниқ касбий ёки функционал тавсифлар мажмуаси.

М.А.Холодная компетентликни қуйидагича таърифлаган: компетентлик - бу мос фаолиятда самарали қарорлар қабул қилишга имкон берувчи предметли- ўзига хос билимларни ташкил этишнинг махсус типиди .

Г.К.Селевко компетенцияни агроф-муҳитни ўзгартириш бўйича мақсадни қўйиш ва унга эришишга имкон берадиган билим, қўникма ва малакалар мажмуаси шакли сифатида тушунган.

Компетентлик - бу шахснинг таълим олиши ва ижтимоийлашуви жараёнида эгалланган ҳамда фаолиятда мустақил ва муваффақиятли иштирокка йўналтирилган билим ва тажрибаларига асосланган, унинг фаолиятидаги умумий қобилият ва тайёргарлигида намоён бўладиган интеграллашган сифат.

Илмий-методик адабиётларда компетенциянинг қуйидаги анъанавий таснифлари қайд этилган:

- жавобгарликни ўз зиммасига олиш, ҳамкорликда қарор қабул қилишда иштирок этиш қобилиятига боғлиқ сиёсий ва ижтимоий компетенциялар;
- маданияти, тили ва динидан қатъий назар бошқа инсонлар билан яшашга, уларни тушунишга, уларга ёрдам беришга ва ўзаро келишмоқчиликларни бартараф этишга йўналтирилган, жамият ҳаётида учрайдиган компетенциялар;
- касбий фаолиятда ва жамият ҳаётида муҳим бўлган ёзма ва оғзаки мулоқотга эғаликни аниқловчи компетенциялар;
- ахборот жамиятининг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлган компетенциялар

(янги технологияларга эга бўлиш ва уларнинг афзаллик ва камчиликларини аниқлаш).

Улар ўзаро бир-бирини тўлдирувчи ва бир-бирига боғлиқ бўлган тушунчалар. Компетенцияга эга бўлмаган компетентли шахс уни ижтимоий аҳамиятли жиҳатларда тўлақонли амалга ошира олмайди.

Бу фикрни компетенцияни инсонда мавжуд бўлган сифатлар тўплами, компетентликни эса, шахс эга бўлиши керак бўлган сифатлар тўплами сифатида тавсифловчи А.С.Белкин томонидан берилган таърифда ҳам учратиш мумкин.

Ўзбек тилидаги «-лик» кўшимчаси маълум сифатга эгалик даражасини билдиради. Шунинг учун «компетентлик» атамаси маълум сифатлар ва уларга эгалик даражасини белгилаш учун қўлланилади. Компетентлик - деганда кўпинча шахснинг фаолият юриштига умумий қобилияти ва унинг касбий тайёргарлигида намоён бўлувчи таълим жараёнида ўзлаштирилган билим ва тажрибаларга асосланган интеграллашган сифатлари тушунилади.

Демак, компетенция ва компетентлик тушунчалари билим, кўникма ва малака тушунчаларидан кенгрок, чунки улар шахснинг йўналтирилганлиги, муаммоларни ҳис қила олиши, синчковликни намоён қила олиши, эгилувчан фикрлашга эга бўлиши каби сифатларни ўз ичига олади.

М.А.Чошанов фикрича компетентлик бу нафақат муаммо моҳиятини тушуниш, балки уни ҳал этиш методларини эгаллаш. Шунинг учун ҳам касбий компетенция мавжуд билимлар асосида вужудга келган муаммони ҳал этиш усулини тез ва тўғри танлаш кўникмасида намоён бўлади.

В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, Д.И.Мищенко, К.Н.Шияновлар “компетентлик” тушунчасига фаолиятни амалга оширишга назарий ва амалий тайёргарликнинг бирлиги сифатида қарайди.

Н.А.Муслимов компетентликни қуйидагича таърифлаган: «компетентлик бу талабанинг шахсий ва ижтимоий аҳамиятга эга касбий фаолиятининг амалга оширилиши учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларнинг эгалланиши ҳамда уларни касбий фаолиятда қўллай олиши билан ифодаланади».

Олий таълимнинг Давлат таълим стандартида компетенция ва компетентлик тушунчаларига қуйидагича таърифлар берилган:

компетенция - билим, малака ва шахсий сифатларни маълум соҳада муваффақиятли фаолият учун қўллай олиш;

компетентлик - шахснинг муайян таълим йўналиши ёки мутахассислиги бўйича олган билим, кўникма ва малакалари ҳамда шаклланган шахсий ҳислатларини меҳнат фаолиятида муваффақиятли қўллай олиш қобилиятидир.

Демак, компетентлик бу аниқ фаолиятни амалга ошириш учун билим ва тажрибаларга эга бўлган шахс тавсифи бўлиб, у таълим олувчи томонидан алоҳида билим ва кўникмаларни эмас, балки ҳар бир мустақил йўналиш бўйича интеграллашган билимлар ва сифатларнинг ўзлаштирилишини назарда тутди.

Олий таълим муассасалари битирувчиларининг касбий тайёргарлиги даражасига қўйиладиган талаблар нуктаи назаридан компетентлик бўлажак мутахассиснинг муайян вазиятларда билим, малака ва фаолият методлари мажмуасини мақсадга мувофиқ қўллаш қобилиятини англатади. Булардан кўришиб турибдики, педагогик фаолият нуктаи назаридан компетенция - бу билим ва вазият орасидаги алоқани ўрнатиш имконияти ёки кенг маънода муаммони ҳал этиш учун зарур бўлган жараёнини (ҳаракат ва билим) кўрсатиш, топиш қобилиятидир.

Методик компетентлик – педагогик жараёни методик жиҳатдан оқилона ташкил этиш, таълим ёки тарбиявий фаолият шаклларини тўғри белгилаш, метод ва воситаларни мақсадга мувофиқ танлай олиш, методларни самарали қўллай олиш, восита-

ларни муваффақиятли қўллаш.

Е.С.Заир-Бек методик компетенцияларнинг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатган: мақсадли компетенция. Мақсаднинг аниқланиши ва мақсаднинг қўйилиши муаммоси бутун педагогик фаолиятнинг тизимни ҳосил қилувчи таркибий қисм бўлиб ҳисобланади, мақсадларни тўғри қўйиш қобилияти педагог меҳнати натижалари боғлиқ;

мазмунли компетенция: умумтаълим тайёргарликнинг ҳар бир босқичида кўзда тутилган ҳажмда технологик таълимнинг мазмуни; кўрсатилган мазмун ҳажми доирасида ўқувчиларнинг минимал зарурий тайёргарлигига бўлган талаблар; ўқитиш йиллари бўйича ўқув юкларининг белгилаш мумкин бўлган максимал ҳажми;

мониторингли компетенция. Таълим сифатини баҳолаш таълим жараёни натижаларининг аниқланишини кўзда тутди. Шу билан бир вақтда сифат – бу нафақат таълим самардорлиги мос келиши керак бўлган меъёрий даража, балки натижани таъминловчи мазмун, шарт-шароит ва жараёндир.

Методик компетентлик мутахассис ўз фаолиятининг мақсадларини белгилайди, уларга эришиш усуллари ва йўллари аниқлайди, уларни амалга ошириш учун изланади. У бутун педагогик фаолиятни бошқаради, кўп қиррали амалий вазиятларда объективлигини сақлайди ва қизиқтиради, ҳамда уни ўзгартириш ва ривожлантиришга ҳаракат қилади.

Методик компетентлиги ривожланган битирувчиларнинг ўз фаолиятини амалга оширишда касбий тайёргарлик асосий мезонлардан биридир.

Амалда, компетентлик таркиби иккита блокдан иборат: шахсий ва фаоллик. Шунинг учун биз ушбу иккита параметр асосида методологик компетенцияни шакллантиришнинг асосий мезонларини аниқлаймиз. Ҳар бир мезон эмпирик кўрсаткичлар тизимини очиб беради:

- методик фаолиятга эга бўлиш - методик фаолият учун мақсадларни режалаштириш ва белгилаш, мақсадга эришиш учун мотивнинг мавжудлиги, илғор малака ошириш, билим, ижод учун қобилиятларнинг мавжудлиги;
- фанлараро алоқаларни амалга ошириш, дарснинг макбул шакллари ва воситаларини танлаш, методик фикрлашнинг мослашувчанлиги ва ўзгарувчанлиги, ижодий қобилиятларнинг мавжудлигини билиш, методик фаолиятда ижодий фаолият динамикасини ошириш;
- ўқитувчининг маҳорат даражаси, ўзини танқид қилиш, ўзини ўзи бошқариш, ўзини ўзи англаш даражасини таҳлил қилиш ва услубий акс эттириш.

Шундай қилиб, бозор муносабатлари шароитида юзага келадиган кучли рақобатга бардошли бўлиш эҳтиёжи ҳар бир мутахассисни ўзида касбий компетентлик ва унга ҳос сифатларни таркиб топтиришга ундайди.

Адабиётлар:

1. Ҳаракатлар стратегияси асосида жадал тараккиёт ва янгиланиш сари // Т.: “Ғ.Ғулум”, –2017.- 70 б.
2. Ожегов С.И., Шведова И.Ю. Толковый словарь русского языка. - М.: Язь. - 1994. 104 б.
3. Введенский В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога // Педагогика. - 2003. - № 10. - С. 51-55.
4. Холодная М. А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. 2-е изд. - СПб.: Питер. - 2002. - 272 с.
5. Селевко Г.К. Компетентности и их классификация // Народное образование. - 2004. - № 4. - С. 138-145.
6. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Мищенко Д.И., Шиянов К.Н. Педагогика. - М.: Школьная пресса. - 2002. - 512 с.

7. Чошанов М.А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения. - М.: Народное обучение. - 1996. - 160 с.
8. Муслимов Н.А. Касб таълими уқитувчиларини касбий шакллантириш. Монография. - Т.: Фан. - 2004. - 80 б.
9. Нестеров В.В., Белкин А.С. Педагогическая компетентность: учеб. пос. - Екатеринбург: Учебная книга. - 2003. - 186 с.
10. Заир-Бек Е.С. Теоретические основы обучения педагогическому проектированию. Дис. ... докт. пед. наук. – СПб., 1995. – 130 с.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада «компетентлик» ва «компетенция», таълимда компетентли ёндошувнинг асосий тушунчалари ҳамда бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида методик компетентликни ривожлантириш долзарб педагогик муаммо эканлиги ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В этой статье «компетентность» и «компетенция», основные понятия компетентного подхода к образованию и развитие методологической компетентности для будущих учителей начальной школы являются важной педагогической задачей.

SUMMARY

In this article, «competence» and «competency», the basic concepts of a competent approach to education and the development of methodological competence for future primary school teachers are an important pedagogical challenge.

BOSHLANG‘ICH (MEHNAT) TEXNOLOGIYA TA‘LIMI DARSLARIDA O‘QUVCHILARDA KREATIV QOBILIYATNI SHAKLLANTIRISHNING DIDAKTIKIM KONIYATLARI

Pardayev Z.Sh.

Samarqand VXTXQTUMOHM o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: mehnat, dars, o‘quv mazmuni, ijodkorlik.

Ключевые слова: труд, урок, содержание обучения, творческие способности.

Key words: labor, lesson, learning content, creativity.

O‘zbekiston Respublikasida umumiy o‘rta ta‘lim muassasalarida Mehnat (Texnologiya) ta‘limi fanini o‘rganishning asosiy maqsadi – o‘quvchilarda texnik-texnologik va operatsion bilim, ko‘nikma, malakalarini rivojlantirish, kasb-hunar tanlash, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida ijtimoiy munosabatlarga kirisha olish kompetensiyalarini shakllantirishdan iborat.

O‘quvchilarning barkamol shaxs bo‘lib shakllanishlari uchun ularga mehnat jarayonlari, kasb asoslarini o‘rgatish va kasb tanlash bilan uyg‘unlashtirish orqali kasbgacha tayyorgarligiga zamin yaratish bilan egallagan bilimlarini uzviy rivojlantirish asosida asbob-uskuna, moslamalar, vositalari, jarayonlari, hududiy ishlab chiqarishning asoslarini o‘rgatish; texnika va texnologiyalar asosida egallanayotgan kasb-hunar sohasi xususiyatlari, shu sohaning ilg‘or vakillari faoliyati bilan tanishtirish ta‘limiy maqsad hisoblanadi.

Shuningdek, o‘quvchilarning kasbga qiziqishlarini oshirish, tayyorgarligini rivojlantirish, mehnat ta‘limi (texnologiya) fanini mazmunini takomillashtirish orqali barkamol shaxs bo‘lib yetishishiga yordam berish, kabi rivojlantiruvchi maqsad ham amalga oshiriladi.

Mehnat ta‘limi darslarida o‘quvchilarda kasb ko‘nikmalari, mehnatsevarlik, kasbiy bilimlar bilan bir qatorda ularning ijodkorlik qobiliyatlari rivojlantirilishi mehnat ta‘limi (texnologiya) fani o‘qituvchisining asosiy vazifalaridan biri hisoblandi. Bu vazifani amalga oshirishda quyidagilarga e‘tibor qaratib zarur, ya‘ni o‘quv mashg‘ulotlari jarayonida kasb-

hunar asoslariga oid bilim, ko'nikma va malakalarini zamonaviy talablar darajasida bo'lishini ta'minlash uchun o'quvchilarning mustaqil ravishda ijodiy faoliyat yurita olishini amalga oshirish.

Kreativ tarkibiy qism (ijodiy qobiliyatlar): ijodiy xayolot, g'oyaning originalligi, uni yoritib berish ko'nikmasi; yangi muammolarni hal etish yo'llarini izlab topish qobiliyati, buning uchun faoliyatning mavjud usullaridan foydalana olish, o'zlashtirilgan bilimlarni yangi sharoitlarda qo'llay olish; ijtimoiy ijodkorlikka doir maxsus qobiliyatlar va h.k.

Ayniqsa, boshlang'ich sinf mehnat ta'limi darslari orqali o'quvchilarda kreativlikni shakllantirish va bolaning mehnatga bo'lgan munosabati muhim ahamiyat kasb etadi.

Ibn Sino, Farobiy, Naqshbandiy, Kaykovus, Navoiy, Termiziy kabi allomalarimiz o'z asarlarida mehnat tarbiyasini ulug'lashgan.

Mehnat ta'limi o'qituvchi rahbarligida o'quvchilar tomonidan bajariladigan aqliy va jismoniy harakatlar jarayonidan iborat bo'lib, yakuniy natijada ularning mehnat qurollari, vositalari va jarayonlari haqidagi bilimlarni hamda ma'lum sohadagi ishlab chiqarish mehnatini bajarish uchun zarur bo'lgan amaliy ko'nikma va malakalarni egallashlari, ongli ravishda kasb tanlashga hamda jamiyat va shaxs farovonligi yo'lida mehnat faoliyatiga qo'shilishlariga imkon beruvchi shaxsiy sifatlar va tafakkur tarzini rivojlantirishga qaratilgan.

Boshlang'ich sinf mehnat ta'limi (texnologiya) fanining o'quvchilarda kreativlik qobiliyatni shakllantirishda imkoniyati keng hisoblanadi

Chunki, boshlang'ich sinf mehnat ta'limi darslarida o'quvchi quyidagilarni bajaradi:

1. Qog'oz va karton bilan ishlash.
2. Gazlama va tolali materiallar bilan ishlash.
3. Tabiiy va turli materiallar bilan ishlash.
4. Badiiy qurish-yasash va texnik modellashtirish.

Bu ishlarni amalga oshirishda albatta, kreativlik qobiliyati muhim hisoblanadi.

Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarga qurish-yasash faoliyatini o'rgatishda qurilish materiallari, turli konstruktorlar, qog'ozdan, tabiat, tashlandiq materiallaridan foydalaniladi.

Ijodkor-kreativ o'quvchilarni tarbiyalash va rivojlantirishda, birinchi navbatda, ularning quyidagi xususiyatlarini hisobga olish zarur: his-tuyg'ularga boyligi, madaniyatilligi, intellektning rivojlanganligi, mantiqiy fikrlay olishi, maqsadga intiluvchanligi, bilimga chanqoqligi, kasbiy bilimlarni o'zlashtirishga qiziqishi, muayyan dunyoqarash va qadriyatli yo'nalishlarga egaligi, ijtimoiy faolligi, kasbiy takomillashishga intilishi, muloqotga kirishuvchanligi, o'z-o'zini tarbiyalash imkoniyatiga egaligi, o'zining yetuklik darajasini anglashi kabilar.

Mehnat ta'limi darslaridagi ta'lim-tarbiyaviy vazifalar umumiy o'rta ta'lim maktablaridagi mehnat ta'limining umumiy vazifalaridan kelib chiqib, quyidagi mashg'ulot turlari jarayonida amalga oshiriladi:

- umumiy va badiiy mehnat;
- umumiy texnologiya asoslari.

1-4-sinf o'quvchilari qog'oz va kartonni chiziqilar bo'yicha qirg'ish va bukish hamda shukabi operatsiyalarni bajarishni o'rganadilar.

Ayni paytda ular detallarni turli usullarda biriktirish va mustahkamlashni mashqqiladilar.

Gazlama bilan ishlash bolalarning naturalipak va jun tolali materiallar, to'qimachilik sanoati mahsulotlarini bilishi, namuna, rasm, chizma va berilgan o'lchamlar bo'yicha andoza bichib olish bilan ilk bor tanishtirishni o'z ichiga oladi.

Texnik modellash mashg'ulotlarida namuna, rasm va chizmalar, berilgan o'lcham, konstruktor naborining detallari yoki turli materiallarni qo'llab og'zaki tasvirlash bo'yicha texnik o'yinchoqlar, modellar va maketlartayyorlash nazarda tutiladi.

Qishloq xo'jalik mehnati bo'yicha mashg'ulotlarda 2-sinf o'quvchilari kuzda o'quv tajriba maydonchasida o'stirilgan o'simliklarning urug'larini to'playdilar, o'tgan yil davomida

maydonchada qilgan ishlariga yakun yasaydilar, maktab ko'rgazmasi uchun eksponatlarni ajratadilar. Shundan so'ng o'quvchilar o'quv tajriba maydonchasidagi o'zlariga tegishli bo'lgan yerni qishga tayyorlaydilar, ya'ni uni o'simlik qoldiqlaridan tozalaydilar, tabiiy va mineral o'g'itlar soladilar, yerni chopadilar.

Bu ishlar jarayonida ular shaxsiy gigiyena qoidalariga rioya qiladilar.

Kuz oylarida 1-4-sinf o'quvchilari xona o'simliklarini nur va issiqlikka moslab joylashtirish bilan tanishadilar, ularga suvni to'g'ri quyish, tuproqni yumshatish, o'g'itlash, gultuvaklar hamda deraza tokchalarini yuvishni o'rganadilar.

Bahorda o'quvchilar o'simliklarning qalamchalarini tayyorlash va ekish, ularni parvarish qilishni o'rganadilar. Shundan so'ng o'quvchilarildiz olgan qalamchalarni gultuvaklarga ekadilar.

Bahorda 1-4-sinf o'quvchilari bilan ajratilgan yerda katta va mas'uliyatli ish olib boriladi. O'quvchilar o'zlariga ajratilgan yerni ekinga tayyorlar ekanlar, yerni qayta chopadilar, xaskash bilan tekislaydilar. Egat olib, qator oralarini belgilaydilar.

Ishning keyingi bosqichi ildizmevalar vabir yillik dekorativ o'simliklarning nomlari bilan tanishish va ularni ekishga tayyorlashdan iborat. O'quvchilar bu o'simliklarning urug'ini sepish va ularni parvarish qilishni o'rganadilar. Bu ish jarayonida o'quvchilar madaniy ekinlar nihollarini begona o'tlardan farqlash, o'simliklarni to'g'ri sug'orish, tagini yumshatish va shu kabilarni o'rganib olishlari kerak bo'ladi.

Tabiiy material bilan ishlash alohida qiziqish uyg'otadi. O'quvchilar loy, plastilnva tabiiy materiallardan qushlar, jonivorlar, ertak qahramonlarining shakllarini yasaydilar.

4-sinfda mehnat ta'limi darslarida o'quvchilar avvalgi sinflarda egallagan malaka va ko'nikmalaridan foydalanib, xilma-xil shakllarni yasaydilar, kengroq doiradagi yangi bilim va ko'nikmalarni egallaydilar.

Adabiyotlar:

1. O'.Q.Tolipov, B.I.Muranov, Sh.S.Sharipov Mehnat talimi fanidan yangi tahrirdagi davlat talimi standarti, takomillashtirilgan o'quv dasturi mavzuyi rejalashtirish. –T.: XTV. O'zPFITI. 2004, 2006, 2010 y. 110 b.
2. ArziqulovA. Interfaol usullar. Samarqand. VTM. 2003 y. 31 b.
3. BepalkoV. P. PedagogikaiprogressivnyetexnologiiibucheniyaM. 1995.
4. VorobevA. I. «Mehnatpolitexnikata'limdidaktikasi». Toshkent. «O'qituvchi» 1992 yil.

РЕЗЮМЕ

Maqolada mehnat ta'limi darslarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ qobiliyatlarini shakllantirishda pedagogik texnologiyalar elementlari bo'lgan ta'limning interfaol metodlaridan foydalanish xususida mulohaza yuritilgan. Noan'anaviy dars shakli asosida o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyasi borasida ma'lumot keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

Мнения, выраженные в статье, направлены на использование интерактивных методов обучения как элемента педагогических технологий для формирования творческих способностей учащихся начальных классов школ на уроках труда. Разработана технология обучения, основанная на нетрадиционной форме проведения урока и ориентированная на формирование творческих способностей учеников.

SUMMARY

The opinions expressed in the article are for warded to implementation of interactive methods of teaching as pedagogic technologyes elements to formation of pupil's creative abilityesin primary school. There issuggested teaching technology, base don untraditional formof the lesson sarrangement, oriyented to ward pupils' creative abilityes.

MUAMMOLI VAZIYATLAR YORDAMIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA SON TUSHUNCHASINI SHAKLLANTIRISH

Mamasaidova M. A.

Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti

Tayanch so'zlar: muammoli ta'lim, muammoli vaziyat, natural son, raqamlar, axborot texnologiyalari, sonlarni qo'shish, sonlarni ko'paytirish, o'rin almashtirish xossasi.

Ключевые слова: проблемное образование, решение проблем, натуральные числа, числа, информационные технологии, сложение чисел, умножение и свойства смещения.

Key words: problem-based education, problem-solving, natural numbers, numbers, information technology, adding numbers, multiplication, and displacement properties.

Muammoli ta'lim darsda bir vaqtning o'zida o'qituvchi va o'quvchilarning hamkorlikdagi harakati bo'lib, u o'quvchi shaxsidagi muhim belgi-ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Muammoli ta'lim asosini esa muammoli vaziyat tashkil etadi. Muammoli vaziyat har qanday fikrlash mashaqqatlaridan farq qilib, unda talaba mashaqqat talab qilgan tushunchaning unga avval va ayni vaqtda ma'lum bo'lgan vazifa, masala bo'yicha ichki, yashirin aloqalarini anglab yetadi. Shunday qilib muammoli vaziyatning mohiyati shuki, u talaba tanish bo'lgan ma'lumotlar va yangi faktlar, hodisalar o'rtasidagi ziddiyatdir. Muammo uch tarkibiy qismdan iborat: ma'lum (berilgan vazifa asosida), noma'lum va avvalgi bilimlar. Muammoli o'qitishning mohiyati, ta'lim oluvchi tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan axborotlarni o'qituvchining maxsus tashkil qilishidan iboratdir.

Pedagogikaga oid adabiyotlarda asosan metodikaning uch bosqichi haqida fikr yuritiladi.

Birinci bosqichda o'qituvchi muammoni qo'yadi, uni shakllantiradi va talabani mustaqil ravishda uning yechilish yo'lini qidirishga yo'naltiradi.

Ikkinchi bosqichda o'qituvchi faqat muammoli vaziyatni vujudga keltiradi, talabalar esa muammoni mustaqil shakllantiradilar va yechadilar.

Uchinchi bosqich-oliy bosqich bo'lib, unda o'qituvchi shunday qoidani ko'zda tutadi: muayyan muammoni ko'rsatib bermaydi, balki unga talabalarni "ro'baro" qiladi hamda ularni mustaqil ijodiy faoliyatga yo'naltiradi, ularni boshqaradi va natijani baholaydi.

Matematika darslarini muammoli ta'lim asosida tashkil etish esa o'quvchilarda fikrlash qobiliyatini shakllantirishga, matematika mavzularini yaxshi o'zlashtirishga bundan tashqari ushbu texnologiya asosida boshqa fanlarni ham nisbatan yaxshi o'zlashtirishga zamin yaratadi. Xususan, son tushunchasi va sonlar ustida amallarni o'rgatishda ham muammoli ta'lim texnologiyasidan foydalanish yaxshi samara beradi.

Natural son tushunchasi matematikaning asosiy tushunchalaridan biridir. U butun matematika fani singari kishilar amaliy faoliyatlaridagi ehtiyojlar natijasida vujudga kelgan. U dastlab amaliy xarakterdagi, keyin esa nazariy xarakterdagi borgan sari murakkablashib boruvchi masalalarni yechish jarayonida asta-sekin vujudga kela boshlagan. Turli-tuman chekli to'plamlarni bir-biri bilan taqqoslash zaruriyati kishilarning natural sonlarning yaratishlariga sabab bo'ldi.

O'zining rivojlanish davrida natural sonlar tushunchasi bir nechta bosqichni o'tdi. Juda qadim zamonlarda chekli to'plamlarni taqqoslash uchun berilgan to'plamlar orasida yoki to'plamlardan biri bilan ikkinchi to'plamning qism to'plami orasida o'zaro bir qiymatli moslik o'rnatishgan, ya'ni u bosqichda kishilar buyumlar to'plamining sanog'ini ularni sanamadan idrok qilganlar. Masalan, beshta buyumdan iborat buyumning sanog'i haqida "Qo'lda nechta barmoq bo'lsa, shuncha", yigirmata buyumdan iborat to'plamning sanog'i

haqida “Odamda qancha barmoq bo’lsa, o’shancha” deb atashgan. Bunday metod shunday kamchiliklarga ega ediki, bunda taqqoslanuvchi to’plamlar bir vaqtda ko’zga ko’rinadigan bo’lishi kerak edi.

Juda uzoq rivojlanish davri natijasida kishilar natural sonlarni yaratishning navbatdagi bosqichiga keldilar. To’plamlarni taqqoslash uchun vositachi to’plamlarni: mayda toshchalarni, chig’anoqlarni, barmoqlarni qo’llay boshladilar. Bu vositachi to’plamlar endi natural son tushunchasi kurtaklarni namoyish qila boshlagan bo’lsa-da, biroq bu bosqichda ham hali son sanaladigan to’plamlardan ajralmagan edi: gap umuman son haqida emas, beshta tosh, besh ta barmoq haqida borar edi. Vositachi to’plamlar nomini shu to’plamlar bilan taqqoslovchi to’plamning sanog’ini aniqlashda qo’llana boshladilar. Masalan, ba’zi qabilalarda beshta elementdan iborat to’plamning sanog’i “butun odam” so’zi bilan belgilangan.

Kishilar vositachi to’plamlar bilan amallar bajarishni o’rgangandan keyingina mavjud umumiylikni, masalan, beshta barmoq va beshta olma orasidagi mavjud umumiylikni aniqladilar, ya’ni vositachi to’plamlar elementlari tabiatidan cheklanish yuz bera boshlashi bilan natural son haqidagi tasavvur vujudga kela boshladi. Bu bosqichda sanashda, masalan, olmani sanashda bitta, ikkita va hokazo olma sanalmay, balki, “bir”, “ikki”, “uch” va hokazo so’zlarini ishlatib sanay boshladilar. Bu son tushunchasi rivojlanishining eng muhim bosqichi bo’ldi. Zamonaning eng yirik matematigi N.N.Luzin mana bunday degan edi: “Biz birlik tushunchasini yaratgan (ochgan emas, aynan yaratgan) inson dahosi qarshisida bosh egishimiz kerak. Son vujudga keldi, u bilan birga matematika vujudga keldi. Son-g’oyasi-mana buyuk fanlardan birining ”tarixi nimadan boshlangan”.

Vaqt o’tishi bilan odamlar faqat sonlarni atashni emas, balki ularni belgilashni, shuningdek, ular ustida amallar bajarishni o’rgani boldilar. Bu muammolarni hal qilishdagi ko’pgina qiyinchiliklar Qadimgi Hindistonda sonlarni yozishning o’nli sistemasi va nol tushunchasini yaratish bilan hal qilingan edi. Asta-sekin natural sonlarning cheksizligi haqidagi tasavvurlar ham uyg’unlana boshladi.

Natural son tushunchasi shakllangandan so’ng sonlar mustaqil obyektlar bo’lib qoldi va ularni matematik obyektlar sifatida o’rgani sh imkoniyati vujudga keldi. Sonni va sonlar ustida amallarni o’rgana boshlagan fan “Arifmetika” nomini oldi.

Arifmetika qadimgi Sharq mamlakatlari: Vavilon, Xitoy, Hindiston, Misrda vujudga keldi. Bu mamlakatlarda to’plangan matematik bilimlar Qadimgi Gretsiyada rivojlantirildi va davom ettirildi.

Qadimgi Hindistonda sonlarning yozishni o’nlik sistemasini va nol tushunchasini yaratish bilan hal qilingan edi. Hozirda sonlarni yozishni bu belgilari arab belgilari deb ataladi.

Masalan sonlarni nomerlashda quyidagi ishlarni amalga oshiriladi.

Ma’lumki, o’nli sanoq sistemasida o’nta raqam (belgi) ishlatiladi. 1000 gacha bo’lgan sonlarni nomerlashda yigirmatta tub so’z ishlatiladi. Sonlarni nomerlashda dastlab o’nta raqamdan foydalaniladi: (0,1,2,3,4,5,6,7,8,9) so’ngra belgi tugaganligi sababli keyingi sonlar shu belgilar yordamida ifodalaniladi.

Bir raqamini yoniga 0, so’ngra 1,2,3,...,9 raqamlari qo’yilib, keying sonlar belgilanadi.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
30	31	32	33	34	35	36	37	38	39

40	41	42	43	44	45	43	47	48	49
50	51	52	53	54	55	53	57	58	59
60	61	62	63	64	65	66	67	68	69
70	71	72	73	74	75	76	77	78	79
80	81	82	83	84	85	86	87	88	89
90	91	92	93	94	95	96	97	98	99
100	101	102	103	104	105	106	107	108	109

Jadvaldagi fon bilan belgilangan sonlarni nomlashda tub soʻzlar ishlatiladi. Bunday jadvalni animatsiya yordamida bajarish mumkin. Bunday animatsion videolarini koʻrgan oʻquvchilar sonlarni yozilishi va oʻqilishini yaxshi oʻzlashtiradilar, ularning katta-kichikligi haqida yaqqol tasavvurga ega boʻladilar.

Turli sanoq sistemalarida ham shu qoidaga amal qilinadi. Buni yaxshiroq anglash uchun oʻn birlik sanoq sistemasini koʻrib chiqaylik. Bu yerda yana bitta raqam (belgi) kiritish kerak.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	☐
10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	1 ☐
20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	2 ☐
...										
90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	9 ☐
☐ 0	☐	☐ 2	☐ 3	☐ 4	☐ 5	☐ 6	☐ 7	☐ 8	☐ 9	☐ ☐

Hozirgi davrda axborot texnologiyalaridan foydalanish zamon talabi ekanligini inobatga olsak, oʻquvchilarga sonlar ustida amallarni oʻrgatishda muammoli vaziyatlardan axborot texnologiyalari yordamida foydalanish yaxshi samara beradi.

Birinchi sinfda dastlab masalalar rasm orqali beriladi, ularni tushuntirishda natural sonlarning qoʻshishning va ayirishning nazariy asoslaridan foydalaniladi. Maʼlumki natural sonlar ustida amallar bajarish va ularning xossalari nazariy asoslarini qurish uch il amalga oshiriladi:

1. Toʻplamlar nazariyasi orqali.
2. Kesma uzunligi sifatida.
3. Aksiomatik qurish.

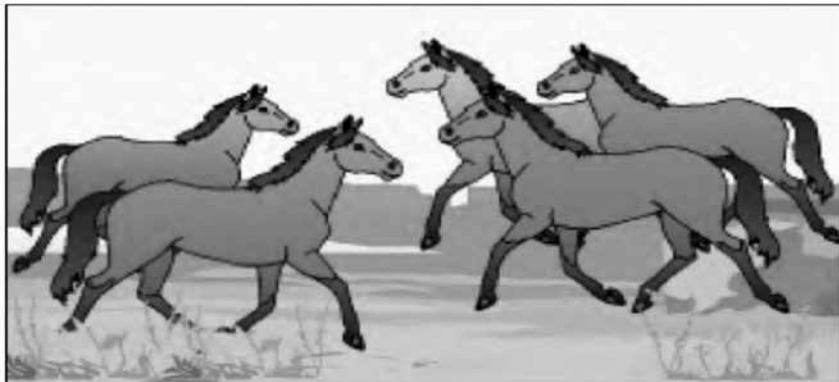
Birinchi sinfda qoʻshish va ayirish amalining nazariy asosi toʻplamlar nazariyasi orqali tushuntiriladi. Qoʻshish amali quyidagicha keltiriladi:

Taʼrif: Butun nomanfiy a va b sonlarning yigʻindisi deb, $n(A)=a$, $n(B)=b$ boʻlib, kesishmaydigan A va B birlashmasidagi elementlar soniga aytiladi:

bu yerda $n(A)=a$, $n(B)=b$ va $A \cap B = \emptyset$

Masalan, sonlarni qo'shishda, o'rin almashtirish xossasini o'rgatishda quyidagi masaladan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bunday masalalar darsliklarda ham uchraydi. Masalan:

$$2 + 3 = \square$$

$$3 + 2 = \square$$

Masala matni.

O'tloqqa o'ng tomondan 3 ta ot, chap tomondan 2 ta ot kirib kelishdi. O'tloqda jami nechta ot bo'ldi?

12 kg

18 kg

A-o'ng tomonga ketayotgan otlar to'plami

B-chap tomonga ketayotgan otlar to'plami

$A \cup B$ – rasmdagi barcha otlar to'plami.

$n(A \cup B) = 5$, demak $2 + 3 = 5$

$n(B \cup A) = 5$, demak $3 + 2 = 5$

bu masalaning asosiy maqsadi qo'shishning o'rin almashtirish (komutativ) xossasini o'rgatish.

Xuddi shu kabi, $2 + 3 = 5$ ekanligi ko'rsatiladi.

Masala.

“Do'konga ikkita quti anor keltirildi. Ularning birinchisi 12 kg, ikkinchisi 18 kg. Do'konga hammasi bo'lib necha kg anor keltirildi?”

18 kg

12 kg

$$4 + 5 = 9$$

$$5 + 4 = 9$$

$$6 + 2 = 8$$

$$2 + 6 = 8$$

$$2 + 3 = 5$$

$$3 + 2 = 5$$

1-				
2-				

usul: $2+2+2+2=4 \square 2$
 usul: $4+4=2 \square 4$
 Demak, $4 \square 2 = 2 \square 4$

O'quvchilar masalani o'z'lari yechib ko'radilar. Kimdir bu masalani yechish uchun $12+18$ ifodadan foydalanadi.

Yashiklar o'rni almashtiriladi.

Bu rasimga muvofiq masala matni quyidagi ko'rinishda bo'ladi.

“Do'konga ikki quti anor keltirildi. Birinchi qutida 18 kg, ikkinchisida esa 12 kg anor bor. Hammasi bo'lib do'konga necha kg anor keltirildi?”

Masala yechimi $18+12$ sonli ifoda ko'rinishiga keltiriladi. Bundan ko'rinadiki, $12+18=18+12$

Shundan so'ng o'quvchilar e'tiboriga ekranda quyidagi misollar taqdim etiladi.

Ulardan taqdim etilgan misollardan xulosa qilish so'raladi. O'quvchilar o'z fikrlarini bildiradilar. Taqdim etilgan fikrlar orasidan eng to'g'risi tanlab olinadi. Xato fikrlarning kamchiliklari tushuntiriladi. Shu orqali o'quvchilar ongida “sonlarni qo'shishda qo'shiluvchilarni o'rni almasha ham yig'indi o'zgarmaydi”- degan oltin qoidani shakllantirishga erishish mumkin.

Bundan tashqari sonlarni ko'paytirishda ham o'rin almashtirish xossasini huddi shu kabi tushuntirish mumkin.

3-sinf matematika darsligida berilgan quyidagi masalani yechishda aynan ko'paytirishning o'rin almashtirish xossasini tushuntirishda foydalanish mumkin.

Masalan, shakldagi kvadratlar sonini 2 xil usul bilan yeching.

Xulosa qilib shuni aytilish mumkinki, boshlang'ich sinflarda matematika darslarini olib borishda yangi mavzularni muammoli vaziyatlar yordamida tushuntirish ularni sonlarni yozilishi, o'qilishi, ularni o'zaro taqqoslanish hamda ular haqidagi tassavvurlarini kengaytirishga yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. Н.У.Бикбаева, Р.И. Сидельникова, Г.А.Адамбекова “Бошлангич синфларда математика ўқитиш методикаси”. Тошкент, “Ўқитувчи”.1996 й. 512 бет.
2. М.Е.Жумайев “Математика о'qitish metodikasidan praktikum”.Toshkent. “O'qituvchi”. 2004 yil. 328 bet.
3. М.Аhmedov, N.Abdurahmonova, M.Жumayev, “Математика (Umumiy o'рта ta'lim maktablari 1-sinf uchun darslik)”.: Toshkent, “Turon Iqbol”. 2019 yil. 160 bet.
4. N.Abdurahmonova, L.O'rinboyeva, “Математика (Umumiy o'рта ta'lim maktablari 2-sinf uchun darslik)”.: Toshkent, “Yangiyo'l Poligraf servis”. 2016 yil. 208 bet.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqola boshlang'ich sinf matematika darslarida son tushunchasi, sonlarni qo'shish va ko'paytirishda o'rin almashtirish xossasini muammoli vaziyatlar yordamida tushuntirish haqidagi masalaga bag'ishlangan.

РЕЗЮМЕ

Эта статья посвящена объяснению числовых понятий на уроках математики в начальной школе, использованию проблемных ситуаций для сложения и умножения чисел.

SUMMARY

This article is about explaining numerical concepts in elementary school math lessons, using problem situations to add and multiply numbers.

ОИЛАДАГИ, МАКТАБДАГИ НИЗОЛАРНИНГ БОЛАЛАР ИЖТИМОЙЛАШУВИГА ТАЪСИРИ

Нарзиқулова Д.

*Навоий давлат педагогика институти,
педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Таянч сўзлар: оила, мактаб, маънавий кадрият, меъёрий-ҳуқуқий таъминот, таълим-тарбия жараёнлари, низо, истак, баҳслашиш, одоб сақлаш.

Ключевые слова: семья, школа, духовные ценности, правовое обеспечение, образовательные процессы, конфликт, желание, спор, этикет.

Key words: family, school, spiritual values, legal support, educational processes, conflict, desire, argument, etiquette.

Мамлакатимизда оила институти фаолиятини ривожлантириш, маънавий кадриятлар тарғиботи ва аҳамиятини ошириш, меъёрий-ҳуқуқий таъминотни такомиллаштириш ва моддий-техник шароитларни яхшилашга қаратилган ислохотлар фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг оилалардаги иштироки ва ўрини мустаҳкамлаш, таълим-тарбия жараёнлари олдига қўйилган маънавий баркамол шахсни тарбиялаш мақсадини амалга ошириш имкониятини кенгайтирди. Шунингдек, оиладаги, мактабдаги низоларнинг болалар ижтимоийлашув жараёнига таъсири самарадорлини ошириш зарурати юзага келмоқда. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “жисмонан соғлом, руҳан ва ақлан ривожланган, мустақил фикрлайдиган, Ватанга содиқ, қатъий ҳаётий нуқтаи назарга эга ёшларни тарбиялаш, демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш жараёнида уларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш” каби устувор вазифалар белгиланиб, бу борада болалар ижтимоий онгини тарбиялашга қаратилган ҳуқуқий-меъёрий таъминотни бойитиш, оилада вояга етмаган болаларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш мазмуни такомиллаштириш, “Ота-оналар университети” жамоатчилик тузилмасининг ҳамкорлик функцияларини аниқлаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Турмушда юзага келадиган низолар – улар қандай бўлиши ҳамда қаерда содир этилишидан қатъи назар болаларнинг тарбиясига таъсир кўрсатмай қолмайди. Низоларнинг юзага келиш жойи турлича бўлиши мумкин, хусусан:

1. Оиладаги (эр-хотин ўртасидаги; оиланинг катта ёшдаги аъзолари ўртасидаги; турли ёшдаги оила аъзолари ўртасидаги) низолар.

2. Умумтаълим муассасаларидаги низолар (мактаб маъмурияти – ўқитувчилар; мактаб маъмурияти – ўқитувчилар – ота-оналар; ўқитувчилар – ўқувчилар).

3. Тенгдошлар ўртасидаги низолар.

Келинг, шу ўринда низоли вазият ва низоларга фарқлаб оламиз.

Низоли вазият – бу келишмовчиликнинг юзага келиши, яъни истаклар, фикрлар, қизиқишларнинг тўқнашувидир. Низоли вазият баҳслашиш, мунозараларда ҳам юзага келиши мумкин. Баҳслашиш – бу шундай мунозараки, унда иштирокчилар шунчаки муаммони муҳокама қилмайдилар, балки бошқа томон рози бўлмаганида муаммони ўз фойдасига ҳал қилишдан ўта манфаатдор бўладилар. Бироқ баҳслашишга мунозарадаги каби томонларнинг бир бирларини ҳурмат қилишлари, одоб сақлашлари ҳосил.

Низоли вазиятда бир неча қондаларга амал қилиш лозим:

- баҳс предметини чеклаш; ноаниқлик ва аниқ масаладан умумийсига ўтиш келишувга эришишни қийинлаштиради;

- қарама-қарши томонларнинг ушбу масаладаги билим даражаси, компетентлигини инобатга олиш; компетентлик даражасидаги катта фарқ туфайли баҳс ёки мунозара кам маҳсулдор бўлади, кам компетентлик баҳслашувчининг қайсарлигида улар низога айланиши мумкин;
- қарама-қарши томонларнинг эмоционал қўғалувчанлиги, бардошлилик даражасини инобатга олиш; агар баҳс иштирокчиси эмоционал жиҳатдан осонгина қўзғалса, етарлича ўжар бўлса, баҳснинг низога ўсиб ўтиши эҳтимолдан холи эмас;
- баҳс кизиганда бир бирларининг шахсий сифатларини баҳолашга ўтиб кетишни назорат қилиш.

Бу қоидаларга амал қилинмаган ҳар қандай ҳолат низога айланади. Низо – бу истақлар, фикрлар тўқнашувда юзага келувчи ўзаро салбий муносабат; бу одамлар ўртасида эмоционал зўриқиш ва “муносабатларни ойдинлаштириш” билан оғирлашган келишмовчилик.

Низоли вазиятларнинг олдини олиш турлича бўлиши мумкин: низоларнинг олдини олиш, низодан кетиш, уни юмшатиш, муросага келиш, адоватнинг юзага келиши, мажбурлаш.

Низоли вазиятни ҳал қилиш усули сифатида низодан кетиш – бу вақт етишмаслигини ёки баҳснинг бемавридлигини баҳона қилганча юзага келувчи зиддиятни ҳал қилишдан кетиш. Бу усулдан сўхбатни низогача олиб бормаслик учун фойдаланиш зарур. Бироқ бундай чора шунчаки низоли вазиятни ҳал қилишни ортга суришдир. Айбловчи томон очик тўқнашувдан қочади, қарама-қарши томонга “совиб олиши”га қўйиб беради, психик зўриқишни сусайтиради, ўз эътирозини ўйлаб қўради. Шу заҳотиёқ вақт ўтиши билан ҳаммаси ўз-ўзиан ҳал бўлишига умид пайдо бўлади. Бироқ низога янги сабаб пайдо бўлиши билан у яна аланга олади.

Низони юмшатиш – бу эътирозларни қабул қилиш, бироқ фақат шу лаҳзада. “Айбланувчи” шу усул билан шеригини тинчлантиришга, эмоционал қўзғалишни олиш ташлашга уринади. У ўзини нотўғри тушунганликларини, низо учун алоҳида бир сабаб йўқлигини, ўзи тасодифий юзага келган янги шароит туфайли ниманидир нотўғри қилганини айтади. Бироқ бу унинг эътирозларни қабул қилгани ва низо моҳиятини англаганини билдирмайди. Шунчаки у одоб сакляпти.

Юмшатиш ҳамisha ҳам аҳволни кутқармайди, бироқ битта сабабга қўра камданкам фойдаланиладигани айни вақтда муносабатлардаги зўриқишни олиб ташлайди. Аммо муайян вақтдан кейин сир фoш бўлиши ва бундай тактика шерикнинг ишончига путур етказиши мумкин.

Муросага келиш – бу фикрлар ва нуқтаи назарларни очик муҳокама қилиш йўли билан ҳар икки томон учун бирмунча мақбул қарор қабул қилишдир. Муроса битта ягона вариантга бир томонлама тартибда мажбурлашни, шунингдек, низони ҳал қилишни кечиктиришни истисно қилади. Унинг устунлиги ҳар бир тараф томонидан қабул қилинган ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг ўзаро тенглигидан ҳамда бир бирларига эътирознинг очиқлигидан иборат.

Конфронтация – бу томонларнинг бир бирларига қатъий қарама-қарши туриши бўлиб, улардан ҳеч бири бошқа томоннинг нуқтаи назарини қабул қилмайди. Конфронтациянинг хавфли томони шундаки, қачонки барча оқилна сабаблардан фойдаланиб бўлингач шериклар шахсий ҳақоратлашга ўтишлари мумкин. Низоли вазиятнинг бундай оқибати нохуш бўлишига қарамай у шерикларга бир бирларининг кучли ва заиф томонларини кўриш, томонларнинг кизикишларини тушуниш (“демак, менинг нуқтаи назаримда ҳам ҳаммаси текис эмас”) имконини беради. Конфронтация ўйлаш, шубҳаланишга, тупикдан чиқишнинг янги йўллариини излашга мажбурлайди.

Кўпинча конфронтация ўзини юқори баҳолаш ва етарлича баҳоламаслик оқибатида юзага келади. Томонлардан бири иккинчи томоннинг бу борада бошқача нуктаи назарда эканлиги ва бир томоннинг позицияси унинг қизиқишлари, установа-калари, одаглари, анъаналарига зид бўлиши мумкинлигини инобатга олиш зарур.

Мажбурлаш – бу оила аъзоларидан бирини, раҳбарни, ота-онани, ўқитувчини, болалардан бирини каноатлантирадиган вариантни тўғридан-тўғри мажбуран қабул қилдирувчи тактика. Мажбурлаш норозилик сабабларини тезда ва қатъиян баргараф қилади, бироқ айни вақтда у яхши муносабатларни сақлаб қолиш учун энг нобоп чора ҳисобланади.

Ўз хатосини ёки ноҳақлигини тан олиш. Агар низо сабаби оила аъзоларидан бирининг, раҳбарнинг, ўқитувчининг, болалардан бирининг бошқа томоннинг норозилигини уйғотган нотўғри ахлоқи ёки хато фикри бўлса, унда низо ўша одамнинг ўз хатосини тан олиши билан ҳал қилиш мумкин.

Қуйида биз низо ва унинг келиб чиқиш сабаблари ва уларни бошқариш ҳақида фикр юритамиз.

Низо, стресс: келиб чиқиш сабаблари ва уларни бошқариш

Бошқариш жараёнида низо — бу раҳбар, ишчи ва бошқа ходимлар ўртасида муайян масалаларни ҳал қилишда томонларнинг бир-бири билан бир ечимга кела олмаганлиги туфайли вужудга келадиган вазиятдир.

Ишлаб чиқаришдаги низолар кишилар кайфиятига салбий таъсир қилади ва уларнинг иш қобилиятини пасайтиради, жамоадаги «руҳий иқлим»ни ёмонлаштиради, кадрлар кўнимсизлигини кўпайтиради. Шунинг учун бу масалаларга доимо эътибор бериш, меҳнат жамоаларини бошқаришни, кадрлар турғунлигини таъминловчи шартлардан биридир. Ишлаб чиқаришда низоли вазиятларнинг олдини олишнинг барча имкониятларидан фойдаланиш лозим.

Низо қандай характерга эга бўлмасин ва у қай даражада катта ёки кичик бўлмасин, барча ҳолларда ҳаронинг сабаблари ҳамда уни вужудга келтирган ҳолатлар диққат билан таҳлил қилиниши лозим. Раҳбар ҳар бир аниқ вазиятнинг тагига адолат ва объективлик билан етиши, тегишли хулосалар чиқариши керак.

Ишлаб чиқаришда низоли вазиятлар турли сабабларга кўра вужудга келиши мумкин. Улардан:

- меҳнатни ташкил қилишдаги камчиликларни;
- ҳақ тўлашнинг тақомиллаштирилмагани;
- ёмон меҳнат шароитларини;
- меҳнат ҳақидаги қонунларни бузишни;
- раҳбарликнинг қоникарсиз савиясини;
- ўзаро муносабатлар маданиятининг паст савиясини ва ҳоказоларни кўрсатиш мумкин.

Жамоа аъзолари орасидаги низоларнинг асосан тўрт хили кўп учраб туради.

Ички шахсий низо бир кишига раҳбар томонидан бир-бирига зид топшириқлар берилиши ва натижада, раҳбарнинг пировард талаби бир-бирига мос келмаслиги, бундай ҳолда бажарувчи нима қилишини билмай хуноб бўлган ҳолларда вужудга келади. Тадқиқотлар ва кузатишлар бундай вазиятлар: ишчининг ўз ишидан қоникмаганлик, ўзига ва корхонага ишончсизлик, шунингдек, ходимда асаб бузилиши ҳолатларининг тез-тез содир бўлиб туриши натижасида вужудга келишини кўрсатади.

Шахсларо низо ҳаётда энг кўп тарқалган низолардир. Бундай низолар, масалан:

- оилада;
- эр билан хотин ўртасида;
- ота билан фарзанд ўртасида;
- она билан фарзанд ўртасида;

- фарзанд билан фарзанд ўртасида ва ҳоказо.
- ишлаб чиқаришда;
- ходим билан ходим ўртасида;
- ходим билан раҳбар ўртасида;
- раҳбар билан раҳбар ва ҳоказолар ўртасида бўлиши мумкин.

Шахслар ўртасидаги низо кўп ҳолларда уларнинг у ёки бу масалага бўлган нуқтаи назарларининг мос тушмаслиги, раҳбарлар ўртасида ресурсларни тақсимлаш, ходимлар билан раҳбар ўртасида эса иш шароитини қониқарсизлиги кабилар юзасидан вужудга келиши мумкин. Бир лавозимга икки номзод қўйилганда ҳам шу турдаги низолар келиб чиқиш ҳоллари бўлади.

Шахслар тўқнашуви ҳам шахсларо низо туфайли бўлиши мумкин. Зеро, ҳар хил тоифа, феълдаги одамлар ҳамма вақт ҳам бир-бирларини тушунавермайдилар. Гарчи бир қўринишда бизга шундоқ туюлсада, шахсларо низоларнинг 75—80 фоизи моддий манфаатдорлик замирида содир бўлади.

Шахс билан гуруҳ ўртасидаги низолар, одатда айрим шахснинг у ёки бу нарсага нисбатан бўлган фикрининг ёки манфаатининг гуруҳ фикрига ёки манфаатига мос тушмаслик оқибатида вужудга келади. Айтайлик, бирор олийгоҳ доценти ўзининг асосий иш жойидан ташқари пул топиш мақсадида бошқа 2-3 жойда, шу жумладан, фирмада ишлаётгани умумкафедра манфаатига зид келади. Чунки кафедра жамоаси унинг шунча жойда ишлаб асосий иш жойидаги ишни қотира олмай, ўлда-жўлда ишлашдан манфаатдор эмас. Бундай қарама-қарши ҳолат улар ўртасида низолиги келиб чиқишига сабаб бўлади.

Худди шундай ҳолат раҳбарнинг бирор-бир бўлим ходимларига нисбатан қўллаган ноўрин жазоси раҳбар билан гуруҳ ўртасидаги тўқнашувга олиб келиши мумкин.

Бу ерда бир гуруҳ ходимларнинг фикри алоҳида ходимнинг фикрига мос тушмаяпти. Бундай ҳолат ҳам низо келиб чиқиши учун сабаб бўлади.

Ҳар бир ишлаб чиқариш жамоасида ходимларнинг ўзаро муносабати икки таркибий:

- формал (ёки расмий) ва
- ноформал (ёки норасмий) доирада амалга ошади.

Формал гуруҳ ходимларнинг ишлаб чиқариш ва ижтимоий фаолиятидаги маъмурий жиҳатдан мустақамланган расмий алоқаларини кўрсатиб беради. Формал гуруҳ кишиларнинг лавозим бурчларидан келиб чиқувчи ўзаро муносабатларига кўра белгиланади.

Ноформал гуруҳ шахсий симпатия ва антипатиялар асосидаги норасмий муносабатларни, манфаатларнинг умумийлигини, характерларнинг ўхшашлигини, ўзаро бир-бирини тушунишни ифодалайди.

Ҳар иккала гуруҳ доимо бир-бирига таъсир қилиб туради ва шу жараёнда низоли ҳолатлар ҳам вужудга келиб туради.

Гуруҳларо низоларга:

- бўлимлар билан бўлимлар ўртасидаги;
- маъмурият билан касаба уюшмаси ўртасидаги;
- бўлимлар билан маъмурият ўртасидаги;
- бўлимлар билан касаба уюшмаси ўртасидаги низолар мисол бўла олади.

Бу турдаги низолар айниқса бир йўналишдаги бошқарув гуруҳлари билан штабни бошқарув гуруҳлари ўртасида содир буладиган низоли вазиятларда яққолроқ кўринади.

Гуруҳларо низолар ўз табиатига кўра аралаш низолардир, чунки уларнинг вужудга келиши барча юқоридаги низо турларининг таъсири остида бўлади.

Мавхумлигига қараб, низолар очик ёки ёпиқ кўринишларда бўлиши мумкин.

Очиқ низолар одатда қарама-қарши томонларнинг кўз олдида, тўғридан-тўғри вужудга келади. Улар тўқнашиш содир бўлгунга қадар тўлиқ етилган бўлади. Бундай низолар раҳбарият назорати остида турганлиги сабабли қорхона учун унчалик хавф туғдирмайди ва уларни бошқариш осон кечади.

Ёпиқ низолар ўта хавфлидир. Бундай низоларни аста-секин, белгиланган фурсатда портлайдиган мианага ўхшатса бўлади. Агар низо ҳали «етилмаган» ёки уларни одамлар нигоҳидан яширилса, бошқача қилиб айтганда низо кишилар «ичида «бўлса, билинги, бу ниҳоят хавфли ва уни бошқариш жуда қийин.

Ёпиқ низолар кўпинча фитна, иғво, хийла-найранг, фикс-фа-сод шаклида ривожланиш оқибатида вужудга келади. Улар орага нифоқ солиш, бузгунчиликка қаратилган бўлиб, ёлғон-яшиқ, уйдирма, бўхтон гаплар муҳолифлар учун асосий қурол вазифасини бажаради.

Очиқ низолар кўпинча нидо, чақириқ шаклида ривожланиши оқибатида вужудга келади. Улар очикдан-очик чақириқ, товуш чиқариш, даъват этишда ўз ифодасини топади. Бунда бир гуруҳ ходимлар ўзларига қарама-қарши бўлган расмий ёхуд норасмий гуруҳларнинг манфаатини ўзининг манфаати томон буришга ҳаракат қилади.

Характерига қараб низолар объектив ёки субъектив низоларга бўлинади.

Объектив низоларга қорхонанинг ривожланиш жараёнида юзага чиқадиغان реал камчиликлар ва муаммолар билан боғлиқ низо-лар киради. Бу низолар амалий низо-лар бўлиб, ишлаб чиқаришни ривожлантириш, раҳбарлик услубини такомиллаштириш, қорхонада нормал «руҳий иқлим» ни яратиш учун хизмат қилади.

Субъектив низоларга кишиларнинг у ёки бу воқеаликка булган шахсий фикрларнинг турличалиги оқибатида вужудга келадиغان низолар киради. Бу низолар табиати бўйича ҳис-туйғуга, ҳиссиётга берилиш, қизикқонлик оқибатида юзага чиқади. Одатда, бундай низолар бир-бирини руҳан кўра олмайдиган ёки бир-бирини тушунмайдиган, ёхуд тушунишни хоҳламайдиган кишиларнинг қарама-қарши фикрлари оқибатида вужудга келади.

Мутахассислар кишилар ўртасида ортиқча низоларни тарқатишга сабабчи бўлувчи бир неча тоифадаги «низоли» шахсларни ажратишади:

Намойишқорона шахс. Булар ҳар доим диққат марказда бўлишга интиладилар. Ҳар қандай эҳтиросли баҳсларнинг ташаббусқоридир.

Кибр ҳаволи шахс. Булар:

- ўзлари ҳақида юқори фикрда бўладилар;
- ўзгаларнинг фикри билан ҳисоблашмайдилар;
- ўзларининг ҳагги-ҳаракатига танқидий нуқтаи назардан қарамайдилар;
- жиззаки, териси юпка, салга хафа бўладилар;
- атрофдагиларга захрини сочиб “қовуштириб” тарқатадилар.

Жилловсиз шахс. Булар:

- ўз-ўзини жуда ҳам султ назорат қиладилар;
- беихтиёр ҳаракатлари билан ажралиб турадилар;
- тажовузқор бўладилар;
- ҳеч ҳам тушунтириб бўлмайдиган кишилардир.

Ўта аниқ шахс. Булар:

- ортиқча талабчан бўладилар;
- ҳар доим шубҳада бўладилар;
- ваҳимачи бўладилар;
- икир-чикирга берилувчан бўладилар.

Низоли вазиятнинг ташқи унсурлари ҳам мавжуд. Булар қуйи-дагилардир: ҳаддан ташқари ҳиссиётга берилиш; фикрини аниқ изҳор эта олмаслик; бир-бирини тушунишни хоҳламаслик; асосга эга бўлмаган ношуқурлик ва хоказо.

Низоларни бошқариш ва уларни бартараф этиш

Низоли вазиятларни бошқаришнинг бир қатор самарали усуллари мавжуд. Уларни қуйидаги икки йирик гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Таркибий-ташкилий усулларга:

- ишга бўлган талабни тушунтириш усули;
- мувофиқлаштириш ва интеграциялаш усули;
- умумташкилий (комплекс) мақсадлар, мукофотланишнинг таркибий тизими.

2. Стратегик усуллари:

- узоқланиш;
- силлиқлашиш;
- мажбурлаш;
- келишув, муаммони ҳал қилиш.

Низони бартараф этиш учун раҳбар ўзининг оқиллиги, адолатлилиги, маданий савияси билан жамоани ҳамкорликка интиштириши лозим. Яъни, ушбу низоли вазиятда ҳокимлик мавқеида эмас, балки тенг ҳуқуқийлик асосида ечимни топиши лозим. Масалан, бу жараёнда қуйидагилар жуда ҳам муҳимдир:

- томонларнинг бир-бирини тан олиши;
- гапни бўлмайдин тинглаш;
- ўзга киши сифатида тушуна олишни намоийш қилиш;
- низо жараёнидаги ҳолатни ўзга киши қандай қабул қилиши (тушуниши) ни англаш;
- муҳокама қилинаётган мавзунини аниқ тасаввур қилиш;
- мавзуга нисбатан умумий қарашларни ҳосил қилиш;
- мураса қилинаётган оқибатни аниқлаш;
- низо мазмунини таҳлил қилиш;
- низонини бартараф этиш учун ҳамкорликда ягона йўл танлаш;
- ҳамкорликда умумий хулоса (мураса)га келиш.

Бундай йўл машаққатли, аммо оқилона йўлдир. Бунинг учун тажриба керак.

Ҳозирги шароитда раҳбар фақат ўз соҳасини яхши билибгина қолмай, балки яхши ташкилотчи, руҳшунос (психолог) ва тарбиячи бўлмоғи лозим. Бунинг учун ҳар бир раҳбар социология, психология, педагогика, касбий этика фанларини яхши эгаллаши керак. Буни ҳаётимиздаги жиддий ўзгаришлар, инсон омилининг фаоллашуви, жамоаларни ўз-ўзини бошқаришга ўтишини тақозо этади.

Раҳбарнинг жамоада ишловчи ҳар бир шахснинг қалбига йўл топа билиш қобилияти жуда катта аҳамиятга эга. Буни билган раҳбар ўз жамоаси ичида меҳнат жараёнида вужудга келадиган ҳар хил низоларни жамоада жамоат ташкилотлари билан бирга, юқори ташкилотларга чиқармасдан ўзида ҳал қилишга қодир бўлади.

Бундай раҳбар ўз ишини тўғри ташкил қилади, жамоа олдига қўйилган мақсад ва режа топшириқларини ўз вақтида муваффақиятли бажаради. Жамоаларда соғлом руҳий клим яратиш учун раҳбар қуйидагиларга, қуйидагиларга алоҳида эътибор бериши лозим:

- Ҳар хил ходимнинг шахсий фазилатларига;
- Ёши, қобилияти, малакаси, истеъдодига;
- Ишчилар ўртасидаги ҳамжиҳатликка;
- Ўзаро ёрдамни бир-бири билан чамбарчас боғлайдиган ижтимоий алоқа маромига;
- Рақобат муҳитини ташкил қилганига;
- Корхонада пировард натижалар учун ҳар бир ходимнинг маъсулият сезиш туйғусини мустаҳкамланганлик даражасига;

- Жамоа аъзолари ишининг унумдорлигига;
- Мотивлаштириш даражасига.

Низоли вазиятлар ва низоларнинг кўриб чиқилган йўллари мулоқот бўйича шерикларнинг кайфияти каби уларнинг муносабатларини барқарор бўлишига турлича таъсир кўрсатади. Катталар билан муомалада бола “муроса”, “низони юмшатиш”, “ўз хатосини тан олиш” каби вариантлар қўлланганида муомала маданиятини, турли вазиятлардан чиқиб кетишнинг амалий йўлларини ўрганади. Унда ахлоқини бошқариш кўникмаси шаклланади. “Низодан кетиш”, “конфронтация” ва “мажбурлаш” эса томонларнинг эмоционал ҳолатига, уларнинг келгусидаги муносабатини барқарор бўлишига салбий таъсир кўрсатади. Агарки, шу вазиятда атрофдаги катталар низо иштирокчиларининг қайерда, қандай хатога йўл қўйганликлари, буни олдини олиш учун нималар қилиш мумкинлигини тушунтирсалар, бола улғайиш борасида бу ўғитларни ҳам муваффақиятли ўзлаштиради.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар Стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони. – Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
2. Анщупов А.Я., Леонов Н.И. и др. Хрестоматия по конфликтологии. – Московский психолого-социальный институт, 2004. 161 б.
3. Маслова С.В. Конфликтология. //Учебное пособие. – Томск: Изд.ТПУ, 2001. 72 б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада оиладаги, мактабдаги низоларнинг болалар ижтимоийлашув жараёнига таъсири ҳақидаги илмий фикрлар баён этилган. Шунингдек мақолада, низоли вазиятларнинг олдини олиш турлари, низоларнинг олдини олиш, низодан кетиш, уни юмшатиш, муросага келиш, адоватнинг юзага келиши, мажбурлаш тўғрисидаги маълумотлар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлены научные взгляды на влияние семейных и школьных конфликтов на социализацию детей. В статье также представлена информация о типах предотвращения конфликтов, предотвращения конфликтов, разрешения конфликтов, смягчения последствий, примирения, враждебности, принуждения.

SUMMARY

This article presents scientific views on the impact of family and school conflicts on the socialization of children. The article also provides information on the types of conflict prevention, conflict prevention, conflict resolution, mitigation, reconciliation, hostility, coercion.

НОДАВЛАТ МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ ТАШКИЛОТЛАРИДА ТАЪЛИМ СИФАТИНИ ОШИРИШ МАЗМУНИ

Тоштемурова Д. С.

Жиззах давлат педагогика институти магистри

Таянч сўзлар: нодавлат таълим ташкилотлари, технология, жамият, глобаллашув, концепция, техник восита, ахборот, тарбиячи, илм-фан, техника, фундаментал ва ҳуқуқий база, таълим сифати, мониторинг, бошқариш.

Ключевые слова: неправительственные образовательные организации, технологии, общество, глобализация, концепция, технические средства, информация, педагог, наука, технологии, фундаментальные и правовые основы, качество образования, мониторинг, управление.

Key words: non-governmental educational organizations, technologies, society, globalization, concept, technical means, information, teacher, science, technology, fundamental and legal foundations, quality of education, monitoring, management.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 27 мартдаги “Нодавлат таълим хизматлари кўрсатиш соҳасидаги фаолиятини лицензиялаш тартибини такомиллаштириш тўғрисида”ги 241-сонли Қарорида таълим - тарбия жараёнини давлат таълим стандартларига (давлат талабларига), ўқув режаларига ва таълим дастурларига мувофиқ ташкил этиш муҳим вазифа сифатида белгилаб берилган бўлиб “аудиторияларни, ўқув хоналарини замонавий ахборот-коммуникация асбоб-ускуналари, ўқитишнинг техник воситалари ва анжомлар билан жиҳозлаш таълим дастурларини умумий ўрта, касб-хунар ва олий таълим давлат таълим стандартларига мувофиқ, шунингдек, мактабгача таълим, мактабдан ташқари таълим, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлашга қўйиладиган давлат талабларига мувофиқ амалга ошириш” нодавлат таълим муассасалари фаолияти соҳасида амалга оширилаётган ривожланиш ва ўзгаришларга асос бўлиш билан биргаликда таълим сифатини оширишга ўзига хос талабларни белгилаб берди. Шунингдек, мазкур қарорнинг асосий мақсади ва вазифаларидан бири – иктидорли болалар ва истеъдодли ёшларни аниқлаш ва қўллаб-қувватлаш орқали таълим-тарбиянинг юқори сифатини таъминлайдиган қулай шарт-шароитлар яратиш, илғор халқаро тажрибаларни инобатга олиб, ўқитишнинг инновацион шакллари ҳамда замонавий технологияларидан фойдаланиш асосида таълим соҳасидаги самарадорлик ва натижадорликни ошириш; ўқитувчиларни қайта тайёрлаш ва малакасини оширишнинг самарали тизимини яратиш, ўқитувчилар меҳнатини рағбатлантиришни кучайтиришдир.

Мазкур қарорга жиддий муносабат билан эътибор қаратадиган бўлсак нодавлат таълим муассаса раҳбарлари учун жуда катта масъулият, талаблар, вазифалар ва ишонч мавжудлигини эътироф этамиз. Жумладан, таълим жараёнида иктидорли болалар билан индивидуал ишлаш, педагогик технологиялардан унумли фойдаланиш, ўқитувчиларда ташаббускорлик – педагогик фаолиятга бўлган ижодий муносабатни шакллантириш, моддий ва ижтимоий-психологик рағбатлантиришни кучайтириш таълим сифатини оширишга тизимли ёндашув зарур.

Мамлакатимизда нодавлат таълим муассасаларида таълим тизими, ундаги ўқитиш жараёнини такомиллаштириш мақсадида ривожланган давлатларнинг таълим соҳасидаги ислохотлари таҳлил қилиниб, шу асосида таълим мазмунини модернизациялаш унинг мақсад ва вазифалари, дунё таълими олдида турган глобал вазифаларнинг ҳал қилинишида ечимини кутаётган муаммолар: нодавлат таълим муассасаларининг фаолият мазмуни таҳлили, вазифалари, мақсадларини ўрганиш ва керакли тавсиялар ишлаб чиқиш, таълим хизмати кўрсатувчи барча муассасаларнинг ҳозирги кундаги асосий қийинчиликлари, таълимни ташкил этиш ва унинг сифатини юқори даражага кўтариш, бошқариш, молиялаштириш, таълим муассасаларининг моддий-техник базасини ривожлантириш каби масалаларнинг ҳал қилинишига катта эътибор қаратилмоқда.

Соҳага оид адабиётларнинг назарий таҳлили, нодавлат таълим муассасаларида таълим сифатини оширишда тизимли ёндашувнинг мазмун ва моҳиятини асослаш учун имконият яратди. Таълим сифатини оширишда таджикот объекти тизим сифатида, яъни “харидорғир маҳсулот ишлаб чиқаришга” хизмат қилаётган мураккаб тизим сифатида кўриб чиқилади. Бунда унинг алоқалари ва воситаларининг мазмун-моҳиятига қўра нодавлат таълим муассасалари (бошланғич синф мисолида)ни бир бутун, яъни яхлит ҳолда тасаввур қилиш талаб этилади. Нодавлат таълим муассасаларини ўрганишда алоҳида хусусиятларга эга бўлган бир неча қисмларга ажратиб, улар ўртасидаги алоқалар шунингдек, умумий ўрта таълим мактаблари билан боғлиқлик

хусусиятлари аниқланди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси” да таълим ва фан соҳасини ривожлантиришга эътибор қаратилиб, узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мос юқори малакали кадрлар тайёрлаш сиёсатини давом эттириш, муҳим вазифа сифатида белгилаб берилган. Мазкур вазифаларни амалга оширишда “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили»да амалга оширишга оид давлат дастури” да “Меҳнат бозори талабларига асосан, профессионал кадрларни қайта тайёрлаш юзасидан қисқа муддатли тренинг ва ўқув курсларини ўтказиш бўйича нодавлат таълим муассасалари фаолиятини рағбатлантириш” белгилаб қўйилган. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, нодавлат таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш механизмларини ишлаб чиқиш, ундаги муаммоларни ҳал этиш изчиллик билан ривожланиб бораётган узлуксиз ва замонавий янги фан-технология ютуқларига асосланган бугунги жамиятда бундай ҳолат оддий ижтимоий онг, тафаккурнинг ўсиши натижаси сифатида қаралиши керак. Бу ўринда ҳулосаларни таҳлил қиладиган бўлсак, нодавлат таълим муассасаларида таҳсил олаётган ўқувчиларга келажақда жамият учун жамиятнинг талаби ўз йўналишига эга бўлиб, улар қуйидагича кўринишларда намоён бўлмоқда:

биринчидан – жамиятда ўз мавқеига эга бўлиш учун ижтимоий нуфузли тоифага эга бўлган давлат аттестатини олишга ҳаракат қиладиган ёшларнинг салмоғи;

иккинчидан – ДТС белгиланган ўқув режасига кўра таълим олаётган ўқувчиларнинг қўшимча диплом ва сертификат (чет тилларини ўрганиш ёки компьютер, спорт йўналишлари мисолида) олишга ҳаракат қилувчилар кўлами.

Демак, мамлакатимизда амалга оширилаётган таълим тизимидаги ислохотлар нодавлат таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш механизмларини ишлаб чиқиш, такомиллаштиришни, яъни ижтимоий-иқтисодий, замонавий талабларга мос келадиغان таълим тизимини шакллантиришни тақозо этмоқда. Бу бугунги куннинг энг асосий талабларидан бири бўлиб, нафақат таълим сифатини ошириш муаммолари, балки ўқитувчиларнинг педагогик фаолиятини инновацион технологиялар асосида ташкил этиш ва уларни шакллантириш замирида, энг аввало, тизимнинг турли бўғини ходимлари фаолиятини такомиллаштиришнинг йўл-йўриқларини аниқлаш, янги шароитларга мувофиқлаштириш ва амалиётга жорий этиш вазифаларини белгилайди.

Шундан келиб чиқиб, таълим сифатини ошириш йўналишида амалга оширилаётган ислохотлар барча нодавлат таълим муассасаларида таълим жараёнини илмий асосда ташкил этиш ва бошқаришда фан-техника ютуқларига асосланган инновацион технологияларнинг энг самарали методларидан фойдаланишни, мутахассислик доирасида ўз билим, кўникма ва малакаларни, янги шахсий ва касбий сифатларни эгаллаб боришни талаб қилади.

Нодавлат таълим муассасаларида таълимнинг сифати:

амалда қўлланилаётган ўқув дастурларининг самарадорлиги ва мақсадга мувофиқлиги;

фундаментал ва ҳуқуқий базанинг яратилганлиги;

таълим мазмунини жамият талаблари билан уйғунлиги;

ахборот ва методик таъминотнинг шакллантирилганлиги;

ўқитиш концепциялари, ДТС, ўқув дастурлари ва бошланғич синф дарсликлари,

ўқув методик қўлланмалар мазмунини орасидаги ўзаро узвийлик;

инновацион фаолият субъектининг компетентлиги ва фаоллиги;
 инновацион фаолият субъектининг тайёргарлик даражаси;
 фаолиятга акмеологик ёндашув (акме – гуллаган давр, олий нуқта);
 креатив ёндашув (креативлик шахснинг ижодкорлик, тадқиқотчилик ва настан-
 дарт тафаккур кўникмалари);

мазкур ёндашув натижаларининг сифати ва ўқувчиларнинг билимдонлик даража-
 сига кўрсатадиган таъсири;
 рефлексив ёндашувга боғлиқ бўлади.

Таълимда сифат менежменти тизими қуйидаги тамойилларга асосланади:

таълимга бўлган талабларни илмий-техник тараққиёт ютуқлари ва халқаро стан-
 дартларни ҳисобга олган ҳолда англаш;

истеъмолчига мўлжал олиш, меҳнат бозоридаги кескин рақобат менежмент тизи-
 мидан сафарбарлик ва динамикликни талаб этади;

мониторинг натижаларини ҳисобга олган ҳолда ўқув жараёнини доимий тақоми-
 лаштириб бориш.

Республикамиз нодавлат таълим муассасаларида сифат менежменти тизими маса-
 лаларига бўлган қизиқишларни қуйидагилар билан изоҳлаш мумкин:

Нодавлат таълим муассасаларида таълим сифати соҳасидаги долзарб тушунчалар
 доирасига қуйидагилар киради:

нодавлат таълим муассасаларида таълим сифати.

мутахассисларнинг компетентли тайёргарлик даражаси.

инновацион таълим жараёнини ташкил этиш муаммолари.

нодавлат таълим муассасаларида таълим сифатини тизимли тадқиқ этиш.

нодавлат таълим муассасаларида таълим сифати нормалари.

нодавлат таълим муассасаларида таълим сифати мезонлари.

нодавлат таълим муассасаларида таълим сифатини баҳолаш.

нодавлат таълим муассасаларида таълим сифати мониторинги.

нодавлат таълим муассасаларида таълим сифатини таъминлаш.

нодавлат таълим муассасаларида таълим сифатини бошқариш.

Шуни алоҳида эътироф этиб ўтиш жонзки, нодавлат таълим муассасаларида
 таълим сифатини мониторинг қилиш, бошқаришнинг моделлаштиришнинг асосий
 элементи, яъни таълим сифати мақсадларни аниқ ифодалашдан иборат бўлиб, у кўп
 жиҳатдан таълим жараёни фаолиятининг муваффақиятларини белгилаб беради.

Педагогик адабиётлар таҳлили таълим сифати “Quality of Education” - таълимнинг
 (натижа сифатидаги, жараён сифатидаги, таълим тизими сифатидаги) белгиланган
 эҳтиёжлар, кадриятлар ва меъёрлар (стандартлар)га мувофиқ келишидир. У шундай
 тушунчаларда намоён бўлади: таълим бериш сифати (ўқув жараёни, педагогик фао-
 лият); илмий-педагогик кадрлар сифати; таълим дастурлари сифати; моддий-техника
 базаси сифати; ўқувчилар, таълим олувчилар, таълимни бошқариш сифати; илмий
 тадқиқотлар сифати ва х.к.лар.

Шунингдек, мактабгача таълим ташкилотлари тарбиячиларининг дарсдан кей-
 инги фаолият натижаларини мунгазам мониторинг ва таҳлил қилиш, ўқувчиларнинг
 тўғарақларга иштироки ва маънавий маърифий режаларининг мазмунини доимий
 тақомиллаштириб бориш муҳимдир. Нодавлат мактабгача таълим ташкилотлари тар-
 биячиларининг нафақат педагогик тажрибага, балки таълим методлари ва улардан
 фойдаланиш, сифат алгоритми ва унинг моҳияти, услублари ва уларни қўллаш каби
 қатор тушунчаларга ҳам эга бўлиши зарур. Бунинг учун эса мактабгача таълим таш-
 килотлари тарбиячиси:

давлат таълим стандартлари ҳамда белгиланган тартибда тасдиқланган ўқув
 режалари ва дастурлари асосида таълим жараёнини ташкил этиши;

педагог ахлоқ-одобига қатъий риоя қилиши;
дарс машғулотларини юқори савияда олиб бориш, таълим мазмунини такомиллаштириш, ўқитиш воситаларини яратишда фаол қатнашиши;

таълим оловчиларнинг кадр-кимматига ҳурмат билан муносабатда бўлиш, уларда меҳнатсеварлик, эзгулик, меҳр-шафқат каби фазилатларни шакллантириш, ўқувчиларни она ватанга садоқат, давлат тилига, миллий ва умуминсоний, тарихий ва маданий қадриятларга, ота-онага ва ўзидан катта ёшдагиларга ҳурмат, атроф-муҳитга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш руҳида тарбиялаши;

ўзининг назарий билим даражасини, педагогик маҳорати ва касб малакасини узлуксиз равишда ошириб бориш ва ўз устида мунтазам ишлаши;

таълим жараёни ва ўқув-услубий ишларни такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқиши;

таълим оловчиларнинг ота-оналари билан мунтазам ҳамкорликни йўлга қўйиши лозим.

Хулоса қилиб айтганда нодавлат мактабгача таълим ташкилотлари ўқув фаолияти сифатини таъминлашда ўқув жараёнининг илмий, ахборот ва ўқув-услубий таъминоти алоҳида аҳамиятга эга. Таълим жараёнининг самарадорлиги эмоционал муҳитга ҳам бевосита боғлиқ бўлиб, бошланғич синф ўқитувчиси дарсда ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини фаоллаштириш учун қизиқарли мавзуга оид материалларни соддадан мураккабга қараб, таълим жараёнининг бошқа умумдидактик принциплари (илмийлик, қўрсатмалилик, тизимлилик, мослик ва бошқалар) инкор этилмаслиги керак.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Нодавлат таълим хизматлари кўрсатиш соҳасидаги фаолиятини лицензиялаш тартибини такомиллаштириш тўғрисида”ги 241-сонли Қарори//. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2018 й, 24 март

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 22 январдаги “2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Фаол тадбиркорлик, инновацион гоյлар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили”да амалга оширишга оид Давлат дастури тўғрисида”ги ПФ-5308 сонли Фармони.

3. Incheon Declaration / Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all [Word Education Forum, 19-22 may, 2015, Incheon, Republic of Korea].

4. Тургунов С.Т. Педагогика: Маърузалар тўплами. – Наманган: НамМПИ, 1999. – 109 б.

5. Педагогик технология: муаммо ва истиқболлар (замоновий педагогик технологиянинг илмий-назарий асослари). Муаллифлар гуруҳи. / Т.:ОЎМКХТРМ, 300 бет.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада нодавлат таълим муассасалари фаолияти соҳасида амалга оширилаётган ривожланиш ва ўзгаришлар таълим сифатини оширишга хизмат қиладиган метод ва воситалар атрофлича ёритиб берилган. Шунингдек мақолада, таълимда сифат менежменти тизими тамойиллари, таълим дастурларини мактабгача таълимга мослиги, ўқув хоналарини замоновий ахборот-коммуникация асбоб-ускуналари, ўқитишнинг техник воситалари ва анжомлар билан жиҳозлаш масалалари илмий назарий таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье подробно описываются методы и средства, которые служат для повышения качества образования, развития и изменений в сфере негосударственных образовательных учреждений. В статье также представлен научный и теоретический анализ принципов системы менеджмента качества в образовании, пригодности образовательных программ для дошкольного образования, оснащения классных комнат современным информационно-коммуникационным оборудованием, учебными пособиями и техническими средствами обучения.

This article describes in detail the methods and tools that serve to improve the quality of education, development and changes in the field of non-governmental educational institutions. The article also presents a scientific and theoretical analysis of the principles of the quality management system in education, the suitability of educational programs for preschool education, equipping classrooms with modern information and communication equipment, teaching aids and technical teaching aids.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ ТАШКИЛОТЛАРИДА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ ВОСИТАЛАРИДАН ФЙДАЛАНИШНИНГ ПЕДАГОГИК МАЗМУНИ

Ҳасанова Г. И.

Жиззах давлат педагогика институти магистри

Таняч сўзлар: техноген цивилизация, мактабгача таълим ташкилотлари, халқ оғзаки ижоди, восита, педагогик мазмун, умумбашарий бадий қиймат, урф-одат, анъана ва кадрият, толериантлик, катта ва мактабга тайёрлов гуруҳи, тарбиячи, болалар, педагогик технология.

Ключевые слова: техногенная цивилизация, дошкольные образовательные организации, фольклор, средство, педагогические содержание, универсальная художественная ценность, традиция, обычаи и ценность, толерантность, взрослая и дошкольная группы, воспитатель, дети, педагогические технологии.

Key words: technological civilization, preschool educational organizations, folklore, means, pedagogical content, universal artistic value, tradition, customs and value, tolerance, adult and preschool groups, educator, children, pedagogical technologies.

Жаҳонда ҳар бир мамлакатнинг, миллий, умумбашарий бадий қийматлари бирлигидан иборат маълум халқ, жамият, тарихий даврга хос маънавий-маърифий талабларга жавоб берадиган урф-одат анъана ва кадриятлари мавжуд бўлиб, бу кадриятлар авлоддан авлодга ўтиб жамият тараққиёти учун хизмат қилади. Халқ оғзаки ижоди инсониятнинг номоддий маданий мероси сифатида эътироф қилинган мактабгача таълим ташкилотларида болаларнинг бадий қизиқиш ва қобилиятини рўёбга чиқариш учун катта аҳамият касб этади, шу боис глобаллашув ва техноген цивилизация шароитида мактабгача таълим ташкилотлари тарбияланувчиларининг маънавий-ахлоқий маданиятини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Дунё миқёсида таълим, фан, маданият ва ахборот соҳасидаги минтақавий, субминтақавий ҳамкорликни юксалтириш масалаларнинг юзага келиши туфайли жамият ва давлат ҳаётининг барча соҳаларини изчил ва барқарор ривожлантиришга доир илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бу, ўз навбатида, замонавий педагогик технологияларга таяниб, халқ оғзаки ижоди намуналари ривожини фан ва технология ютуқлари билан ҳамоҳанг тарзда илмий таҳлил қилиш, болаларнинг ижодқорлигини ривожлантириш, стратегик режалаштириш билан боғлиқ кўникма-малакаларини мактабгача таълим ташкилотларида халқ оғзаки ижоди воситаларидан фойдаланишнинг педагогик мазмунини ишлаб чиқиш орқали бадий адабиёт ва тарбия интеграцияси асосида маънавий-ахлоқий фазилатларини шакллантириш заруратини келтириб чиқармоқда.

Оқоридаги ғояларга таяниб, фикримизча мактабгача таълим ташкилотларида халқ оғзаки ижоди воситаларидан фойдаланишнинг педагогик мазмунини ишлаб чиқиш, ўзбек халқининг маданий меросини ўрганишда ва ривожлантиришда миллий ўзига хослиги, маънавий хусусиятлари ҳисобга олиниб, халқ педагогика анъаналарига суянган ҳолда иш кўрилиши муҳим педагогик аҳамият касб этади.

Айтиш ўринлики бугунги техноген цивилизация болалар тарбиясига бевосита таъсир этиб, тажриба ва кузатувлармиз жараёнида гувоҳи бўлганимиздек, ҳатто ёш оналаримиз “мобиль алоқа воситалари орқали мурғаккина гўдакларга миллий қадриятларимиздан бири саналган алла тинглатишаяпти” (Муаллиф фикри). Бу эса, халқ педагогикасининг бола тарбиясидаги бой тажрибалари ҳаётга гўла тадбиқ этилмаганлиги, буюқ алломаларнинг педагогик қарашлари, шарқона урф-одатлар, бой анъаналари ҳаётга жорий этилмаганлиги тарбия борасида бир қанча қусурларнинг юзага келишига сабаб бўлмоқда.

Шундан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, Буюқ аллома ва адибларимиз, азиз-авлиёларимизнинг бебаҳо мероси, енгилмас саркарда ва арбобларимизнинг жасоратини болалик давридан бошлаб ёшлар онгига сингдириш, уларда миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини кучайтиришга алоҳида эътибор қаратишимиз керак.

Шарқ донишмандлари айтганидек, “Энг катта бойлик – бу ақл-заковат ва илм, энг катта мерос – бу яхши тарбия, энг катта қашшоқлик – бу билимсизликдир!” Шу сабабли ҳаммамиз учун замонавий билимларни ўзлаштириш, чинакам маърифат ва юксак маданият эгаси бўлиш узлуксиз ҳаётий эҳтиёжга айланиши керак.

Таълим ташкилотларида мактабгача ёшдаги болаларни жисмоний, ақлий, ижтимоий ҳиссий жиҳатдан қамол топтириш ва уларнинг соғлигини муҳофаза қилиш, болаларни эркин фикрлаш, ижодий қобилиятларни ривожлантириш, ахлоқий ва маънавий жиҳатдан барқамол қилиб мактаб таълимига тайёрлаш – мактабгача таълим ташкилотси педагогларининг маҳорати, билими ва тажрибасига боғлиқ. Бунинг учун ҳар бир педагог ходим тинимсиз изланиши ва ўрганиши лозим.

Мактабгача таълим ташкилотида таълим-тарбия жараёнини режалаштириш тарбиячидан тегишли тайёргарликни талаб этадиган анча мураккаб ишдир, тарбиячи болаларнинг психологик-физиологик ривожланиш даражасини, “Илк ва мактабгача ёшдаги болалар ривожланишига қўйиладиган Давлат талаблари”ни, ҳамда у асосида яратилган “Илк қадам” мактабгача таълим ташкилотсининг давлат ўқув дастурини яхши билиши керак.

Педагогик адабиётлар таҳлилидан биламизки, халқимизнинг қўп асрли қадриятларини, улкан ва бой маданий меросини чуқур билмасдан, миллий ўзлигини англаш, миллий ғурур туйғусини қарор топтириш мумкин эмас. Мактабгача таълим давридан бошлаб болаларимизга ўзбек халқи томонидан яратилган катта маданий мерос, бойликлар ёшлар тарбиясида муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Исмоил-ал Бухорий, ал-Хоразмий, Беруний, Форобий, Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Югнакий, Саъдий Шерозий, Аҳмад Яссавий, Низомий Ганжавий, Фаридиддин Аттор, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа буюқ мутафаккирларнинг асарлари орқали болалар гўзал ахлоқ, бахт, инсоф, поклик, иффат, сабр-мадонат, меҳр-шафқат, сиҳат-саломатлик, ота-онани ҳурмат қилиш қоидалари ҳақида кенг тасаввурга эга бўладилар. Инсонийлик ўз таркибига инсоннинг энг яхши ахлоқий хусусиятларини, яъни одамлар ўртасида ўзаро яхши муносабатда бўлиш, дўстлик, ота-онага садоқатлик, меҳнатсеварлик, диёнатлилик каби фазилатларни қамраб олади. Ота-боболаримиз болаларда ёшлиқдан ана шу гўзал фазилатларни қарор топтиришга аҳамият берганлар.

Мактабгача таълим ёшидаги бола ўқишни, тарбия олишни истайди, улғайиб жамият ҳаётида фаол иштирок этишни хоҳлайди. Педагог уни қай усулда, қандай муносабатлар шароитида, қандай педагогик жараёнида тарбиялаши лозимлиги билиши керак. Шу билан бирга бола ўзини ўзгартиришда фаол иштирокчи эканлигини ҳам унутмаслиги лозим. Болалар яқин кишиларининг (ота-онаси, яқин қариндошлари, тарбиячиларининг) муносабатларини яхши билса бу унга ишда ёрдам берса, шундагина бола педагогик таъсир ўтказишга очик ва мойил бўлади. Ўқитувчи-

дўст, мураббий, йўл бошловчи бўлгандагина болаларлар ўзларининг ички оламларини очиб кўрсатадилар.

Оқорида айтганимиздек, тарбия-тарбиячи ва тарбияланувчи фаолиятларини ўз ичига олган икки ёқлама жараён. Тарбиячилар - билим ва тарбияга эга бўлган кишилар, тарбияланувчилар - билим ва тажриба ўрганувчи ёш авлоддир. Аммо тарбияланувчилар муайян даражада актив фаолият кўрсатмасалар тажриба ва билим ўргана олмайдилар.

Демак, тарбия усули - тарбиячи ва тарбияланувчиларнинг ҳамкорликдаги фаолият ва ўзаро таъсир кўрсатиш усуллари дур. Илмий адабиётларда тарбия усуллари тарбия методлари деб ҳам ишлатилади.

“Метод” сўзи грекчадан олинган бўлиб, йўл, усул маъносини билдиради.

Халқ педагогикасида қўлланилган жуда хилма-хил тарбия усуллари куйидаги тарзда умумлаштириш мумкин.

1. Тушунтириш (ўргатиш, одатлантириш, машқ қилдириш).
2. Намуна (маслаҳат бериш, узр сўраш, яхшиликлар ҳақида сўзлаш, ўрناق бўлиш).
3. Насихат бериш, ўгит (ундаш, кўндириш, илтимос қилиш, ёлвориш, тилак-истак билдириш, маъқуллаш, раҳмат айтиш, дуо қилиш, оқ йўл тилаш ва ҳоказолар).
4. Қоралаш ва жазо. (таъқиқлаш, таъна, гина, танбех бериш, мажбур қилиш, қойиш, айблаш, уялтириш, қўрқитиш, нафратланиш, онт-қасам ичириш, уриш, калтаклаш ва ҳоказолар.)

Тарбия усуллари ўрганиш, таҳлил қилиш, бу усуллардан педагогик жараёндан фойдаланиш, кўникма ва малакаларни эгаллашни осонлаштириш учун уларни шартли равишда бир неча гуруҳга бўлиб оламиз:

Сухбат ва ҳикоя. Болалар шахсини ғоявий ва ахлоқий шакллантиришда тарбиячининг жонли сўзи энг таъсирли усул ҳисобланади. Сухбат учун мавзу танлашда унинг мазкур гуруҳ учун долзарблиги, болаларда ахлоқий ишонч уйғотишининг сухбат мазмунига бўлган муносабатларини ва сухбатдан қутилаётган натижани ҳисобга олиш лозим.

Ҳикоя. Болалар одатда ҳаётдан ва бадий адабиётдан олинган аниқ мисоллар билан тўлиқ ҳикояларни қизиқиб тинглайдилар. Сухбат ҳам, ҳикоя ҳам тарбияланувчиларнинг ёшига мос мавзуларда, улар тушунадиган сўзлар орқали ўзбек тилида ўтказилиши керак. Энг яхшиси, сухбат ва ҳикоя мавзусини болаларнинг ўзлари танласин, бунда сухбатнинг завқи – шундан таъминланади, болалар мавзуга бефарқ қарамайдилар.

Намуна. Болалар ўз атрофидаги кишиларда ҳамма яхши ахлоқий сифатларни кўришлари ва намуна олишлари ниҳоятда муҳимдир.

Тарбиячининг шахсан ўзи намуна бўлиши, айниқса ёшларга катта таъсир кўрсатади.

Намунадан халқ педагогикасида ҳам кенг фойдаланилган. Ота – боболаримиз ўз фарзандларини ҳаммаша яхшилардан, донолардан, улуғ кишилардан ибрат олишга даъват қилиб келганлар. Масалан: “Қуш уясида кўрганини қилади”. Жуда оддий жўнгина хулоса.

Топширик. Болаларнинг меҳнат топшириқларини жамоа бўлиб бажаришлари уларда ижтимоий ҳулқ тажрибаларини шакллантиришда алоҳида аҳамиятга эгадир. Болалар ўз кучларини умум ишига сарфлашга, жамоа учун масъулиятни ҳис этишга ўрганадилар. Меҳнат қилиш болани характерини шакллантиради, мустаҳкамлайди.

Оқорида билдирилган фикрларга таяниб айтиш мумкинки, мактабгача таълим ташкилотларида халқ оғзаки ижоди воситаларидан фойдаланишнинг педагогик мазмунини нутқ ўстириш, бадий адабиёт машғулотларида илк ёшдан бошлаб буюк маърифатпарвар алломаларимизнинг ўзмас хазинаси намуналаридан таништириб бориш

муҳим педагогик аҳамият касб этади. Маърифатпарварларнинг мактабгача таълим ислоҳоти соҳасида илгари сурган ғоялари, асосан, қуйидагилардан иборат:

- мактабгача таълим самарадорлигини таъминлаш учун саводга ўргатиш усулини ўзгартириш;
- ўқитишда кўргазмалиликка эътибор бериш;
- мактабгача таълим ташкилотларининг муайян дидактик қурилишга эга бўлган, таълим амалиётига яроқли, бадий адабиёт ва нутқ ўстириш машгулотларидаги ўқитиш методикаси билан таъминлаш;
- таълим ислоҳоти ғояларини тарғиб қилишда матбуотдан унумли фойдаланиш;
- таълим тизимида ўзгаришларни амалга оширишда жаҳондаги илғор тажрибалардан фойдаланиш.

Масалан, Абу Наср Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри” асарида махсус равишда бағрикенглик тамойилларига, айниқса, жамиятда унинг аъзолари ўртасидаги тенглик ва ўзаро ҳамжихатлилиқ масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Форобий фикрига кўра, “Маълум халқ ва бутун инсоният тўплаб келган маънавий-миллий мероси, “руҳлари”, яъни шахсларнинг маънавияти, онги миллийлашиб, бир-бири билан қўшилиб боради”.

Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида таъкидланишича, бошқа халқ, миллатлар қадрини билмаган одам ўз халқи, миллатининг ҳам қадрига етмайди. Олимнинг мазкур фикри бугун ҳам ўз долзарблиги йўқотмаган бўлиб, толерантлик таркибида миллатлараро, халқлараро муносабатларни тартибга солувчи қонуният сифатида амал қилади.

Бугунги кунда ислом дини қадриятларидан манфаатли фойдаланган ҳолда демократик давлат қуришни танлаган жамиятларда илк ёшдан бошлаб болаларда толерантлик тафаккурини шакллантиришдаги тарбия тамойиллари ва омилларини қуйидагилардан иборат қилиб белгилаш мумкин:

- дунёвий давлат ва дин ўртасидаги муносабатларни цивилизация талаблари асосида тушунтириш;
- дин замонавий фуқаролик жамиятининг тўла ҳуқуқли таркибий қисми эканлигини англаштириш;
- соф диний, хусусан, исломий билимлар, уларни тарихийлик, қиёсийлик ва танқидийлик асосида шарҳлашга ўргатиш;
- динлар тарихини тўғри ва илмий ривожлантириш;
- ислом дини таркибидаги толерантлик тафаккурининг эволюцион тараққиётини амалий ва назарий билимлар мажмуи сифатида сингдириш;
- маънавий билимлар мажмуи сирасида диний-ахлоқий билим, кўникма ва нормаларнинг ўрнини тўғри баҳолашга ўргатиш.

Мактабгача таълим ташкилотларида халқ оғзаки ижоди воситаларидан фойдаланишнинг педагогик мазмунини замонавий педагогик технологиялардан машгулот мавзуси ва болаларнинг ёш хусусиятларидан келиб чиқиб фойдаланишни тақозо этади. Қуйида биз “Муаммоли вазият” методини ўтказиш методини намуна сифатида келтираемиз.

“Муаммоли вазият” методи

Таълим олувчиларда муаммоли вазиятларнинг сабаб ва оқибатларини таҳлил қилиш ҳамда уларнинг ечимини топиш бўйича кўникмаларини шакллантиришга қаратилган метод. “Муаммоли вазият” методи учун танланган муаммонинг мураккаблиги таълим олувчиларнинг билим даражаларига мос келиши керак. Улар қўйилган муаммонинг ечимини топишга қодир бўлишлари керак, акс ҳолда, ечимни топа олмаса, таълим олувчиларнинг қизиқишлари сўнишига, ўзларига бўлган ишончларининг

йўқолишига олиб келади. “Муаммоли вазият” методи қўлланилганда таълим олувчилар мустақил фикр юритишни, муаммонинг сабаб ва оқибатларини таҳлил қилишни, унинг ечимини топишни ўрганадилар. Куйида “Муаммоли вазият” методининг тузилмаси келтирилган.

“Муаммоли вазият” методининг тузилмаси

Муаммоли вазият” методининг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Таълим берувчи мавзу бўйича муаммоли вазиятни танлайди, мақсад ва вазифаларни аниқлайди. Таълим берувчи таълим олувчиларга муаммони баён қилади.

2. Таълим берувчи таълим олувчиларни топшириқнинг мақсад, вазифалари ва шартлари билан таништиради.

3. Таълим берувчи таълим олувчиларни кичик гуруҳларга ажратади.

4. Кичик гуруҳлар берилган муаммоли вазиятни келиб чиқиш сабабларини аниқлайдилар ва ҳар бир гуруҳ тақдимот қилади. Барча тақдимотдан сўнг бир хил фикрлар жамланади.

5. Бу босқичда берилган вақт мобайнида муаммонинг оқибатлари тўғрисида фикр-мулоҳазаларини тақдимот қиладилар. Тақдимотдан сўнг бир хил фикрлар жамланади.

6. Муаммони ечишнинг турли имкониятларини муҳокама қиладилар, уларни таҳлил қиладилар. Муаммоли вазиятни ечиш йўллари ишлаб чиқадиладар.

7. Кичик гуруҳлар муаммоли вазиятнинг ечими бўйича тақдимот қиладилар ва ўз вариантларини тақлиф этадилар.

8. Барча тақдимотдан сўнг бир хил ечимлар жамланади. Гуруҳ таълим берувчи билан биргаликда муаммоли вазиятни ечиш йўллари энг мақбул вариантларини танлаб олади.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи газетаси. 2020
2. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Т.: Халқ мероси, 1993. Б. 224.
3. Абдуллажонов О. Диний ақидапарастликнинг келиб чиқиши, моҳияти ва Ўзбекистонга кириб келиши. – Т.: Академия, 2000. – 98 б.
4. С. Турғунов. Педагогика (маърузалар матни). – НамМПИ ўқув- методик кенгаши нашри. Наманган – 1999. – 140 б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада, мактабгача таълим ташкилотларида халқ оғзаки ижоди воситаларидан фойдаланишнинг педагогик мазмуни, усул ва шакллари педагогик жиҳатдан илмий ёритиб берилган. Шунингдек мақолада халқ оғзаки ижоди воситаларидан фойдаланишда буюқ алломуларимиз илмий меросидан фойдаланиш мазмун моҳияти педагогик жиҳатдан талкин қилинган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье научно освещается педагогическое содержание, методы и формы использования фольклора в дошкольном образовании. В статье также педагогически анализируется сущность использования научного наследия наших великих ученых в использовании фольклора.

SUMMARY

This article scientifically highlights the pedagogical content, methods and forms of using folklore in preschool education. The article also pedagogically analyzes the essence of using the scientific heritage of our great scientists in the use of folklore.

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ҲӘМ СПОРТ

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ЖИСМОНИЙ МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ТЎГАРАК МАШҒУЛОТЛАРИНИНГ ЎРНИ

Хамроев С. С.

Навоий давлат педагогика институти ўқитувчиси

Таянч сўзлар: жисмоний тарбия, маънавий баркамоллик, тўгарак машғулоти, ирода, чидам, чиниқиш.

Ключевые слова: физическое воспитание, духовная зрелость, хобби-группы, сила воли, выносливость, закалывание.

Key words: physical education, spiritual maturity, hobby groups, willpower, endurance, hardening.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони ижроси билан боғлиқ мамлакат аҳолисининг барча қатламлари, айниқса, ёш авлоднинг жисмоний тарбия ва спорт билан мунтазам шуғулланиши учун замон талабларига мос шарт-шароитлар яратиш, спорт мусобақалари орқали ёшларда ўз иродаси, кучи ва имкониятларига эга бўлган ишончини мустаҳкамлаш, мардлик, ватанпарварлик, она юртга садоқат туйғуларини камол тоштириш, шунингдек, ёшлар орасида иқтидорли спортчиларни саралаб олиш тизimini такомиллаштириш, умуман, жисмоний тарбия ва спортни янада ривожлантиришга йўналтирилган кенг қўламли ишлар амалга оширилаётганлиги қувонарли ҳол, албатта.

Мамлакатимизнинг турли ҳудудларида жаҳон андозаларига мос мухташам спорт иншоотлари барпо этилаётгани, ўқувчи ва талаба-ёшлар ўртасида уч босқичдан иборат “Умид ниҳоллари”, “Баркамол авлод” ва “Универсиада” спорт ўйинларининг тизимли ташкил этиб борилаётгани ўз самарасини бера бошлади – Ўзбекистон вакилларининг Олимпия ўйинлари, Жаҳон чемпионатлари, Осиё ўйинлари ҳамда халқаро мусобақаларда қўллари баланд кела бошлади.

Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг 2018 йил 29 декабрда Олий Мажлисга Мурожаатномасида: “Спортни жадал ривожлантириш, халқаро мусобақаларда юксак натижаларга эришган спортчиларни рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлашга бундан буён ҳам қатта аҳамият берамиз. Ёш авлодимиз ўртасида спортни оммалаштириш мақсадида энг чекка туманларда болалар ва ўсмирлар спорт мактабларини ташкил этамиз”, – дея алоҳида тўхталишлари бу борадаги ислохотларнинг янада жадал ривожланишига туртки бўлди.

Бу ўқув масканлари ва маҳаллалар қошида турли спорт тўгараклари фаолиятларининг йўлга қўйилиши, спорт майдончалари ва мажмуаларининг барпо этилишида

якқол намоен бўлмоқда. Буларнинг барчаси юртимиздаги ёшларнинг спорт билан шуғулланиши, уларнинг жисмонан бақувват бўлишлари, шу тариха соғлом турмуш тарзини ўз ҳаётларининг маъно-мазмунига айланишида ўз аксини топаётганидан дарак беради.

Зеро, спорт инсоннинг интеллектуал камолотга етишида ҳам муҳим аҳамият касб этади. Спорт билан мунтазам шуғулланувчининг жисмигина эмас, фикру-хаёли, тафаккури ҳам янгиланади. Шунинг учун ҳам ўқувчи-ёшларни фақат дарс жараёнида эмас, дарсдан ташқари вақтларида ҳам спорт тўғарақларига жалб этиш орқали жимоний чиниктириш лозим.

Ўқувчиларнинг бўш вақтини тўғри ташкил этиш, спортга қизиқишларини ортириш, уларни ҳақонликка, ўз олдидарига қўйган мақсадларига эришишга, бир-бирлари билан ҳамжихат ва дўстона муносабатда бўлишга, шунингдек, қўл тўпи бўйича бўлажак спортчини тайёрлаш мақсадида тўғарақлар ташкил қилинади.

Жисмоний тарбиядаги синфдан ташқари ишларнинг асосий ташкилий шакллари билан бири жисмоний тарбия тўғарақидир. Тўғарақнинг ҳамма ишлари ўқувчилар ташкилоти билан биргалликда тасдиқланган режа асосида олиб борилади. Ҳар бир синфда бадантарбия ташкилотчиси сайланиб, у ўқувчиларни жисмоний тарбия тўғарақининг тадбирларида қатнашишга жалб этади. Умумтаълим мактаблардаги шароит ва шуғулланувчиларнинг миқдорига қараб тўғарақни ташкил қилиш шакллари билан танланади. Тўғарақни ташкил қилиш ҳар бир синф учун алоҳида ёки ўқув материални ўзлаштиришда орқада қолаётган барча мактаб ўқувчилари учун алоҳида бўлади. Тўғарақ ичида 20-30 кишидан иборат бўлган ўқув гуруҳлари ажратишлади. Машғулот ҳафтасига уч марта 60-90 дақиқадан ўтказиш керак.

Ўқувчиларининг жисмоний ривожланиши ҳамда жисмоний тайёргарлигини ва ёш, жинс хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда улар мактаблардаги ва махсус спорт муассасаларидаги жисмоний тайёргарлик ва спорт тўғарақларига жалб этилади. Спорт машғулотларини тўғри ташкил этиш ва бошқаришда, болаларни спорт турлари билан шуғулланишида организми ривожланишининг ҳамда спорт натижаларини кўрсатишни ижобий натижаларига эришиш мумкин.

Умумий жисмоний тайёргарлик тўғарақлари ўқувчиларни жисмоний ривожлантиришни таъминлаб тўғарақ машғулотлари иш фаолияти, йил давомига қуйидагича режалаштириш мумкин. Кузда-ҳаракатли ва спорт ўйинлари, энгил атлетика, қишда-қишки спорт турлари, гимнастика, кураш машғулотлари, баҳорда- кросс тайёргарлиги, спорт ўйинлари, ёзда-сузиш машғулотлари ўтказилади. Умумжисмоний тайёргарлик машғулотлари жисмоний тарбия асосида ташкил этилади. Мусобақалар ва спорт байрамларида ўқувчиларнинг умумий жисмоний тайёргарлиги назорат қилиб борилади. Тўғарақ аъзолари 15-20 кишидан иборат бўлиши мумкин. Гуруҳлар ёши, жинси ва жисмоний тайёргарлиги бир хил даражадаги ўқувчилардан сараланади. Тўғарақ машғулотлари ҳафтасига бир ёки икки марта ўтказилади. Ҳар бир машғулот 60 минут атрофида бўлиши мумкин. Жисмоний тайёргарлик гуруҳларида гуруҳ сардорлари тайинланиб улар тарбиячиларга ёрдам берадилар.

Мактабда спорт турлари бўйича тўғарақлар ҳам фаолият кўрсатиб, бу тўғарақларга жисмоний тайёргарликка эга, шахсий қизиқишлари ва жисмоний қобилиятли бўлган ўқувчилар жалб этилади. Спорт тўғарақлари мактаб жисмоний тарбия дастури асосида иш олиб боради. Спортчи ўқувчиларни жисмоний тайёргарлиги гуруҳ машғулотлари ва спорт мусобақалари, байрамларда назорат қилиб турилади. Тўғарақ машғулотлари ҳафтасига 3-4 маротаба ташкил этилиб, 60-90 минут давомида ўтказилади. Спорт тури бўйича зарурий жиҳозлар ва мутахассис тарбиячиларнинг мавжудлиги ҳамда машғулот ўтиш жойлари талабга жавоб бериши мактаб шароитида ҳам малакали спортчилар тайёрлаш имконини беради.

Ёш авлодни жисмоний тарбия ва спорт билан мунтазам шуғулланишга жалб этиш, спорт турлари бўйича истеъдодли спортчиларни танлаш, тайёрлаш ва маҳоратини ошириш, кадрлар тайёрлаш, соҳага замонавий технологияларни жорий этиш ва халқаро алоқаларни кенгайтириш, моддий-техник базаларни мустаҳкамлаш ҳамда жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш асосий вазифалардан бири ҳисобланади.

Жисмоний тарбия жараёнида ақлий, ахлоқий ва эстетик тарбия вазифаларини ҳал этиш учун жуда катта имкониятлар бор. Бу вазифаларни ҳал этиш шахсни ҳар тарафлама камол топтириш омили сифатида жисмоний тарбиянинг ролини кенгайтириб, бевосита жисмоний тарбиянинг ўз муваффақиятини таъминлайди. Маънавий ва жисмонан ҳар томонлама камол топган кишиларгина такомиллашган жамият қурувчилари бўлиши мумкин. Баркамол инсонни тарбиялаш жисмоний тарбия тўғри ташкил этилган шароитда амалга ошади. Ҳар томонлама ривожланган шахс бўлиб, етишиш биологик ҳамда ижтимоий қонуниятлар талабидир. Инсоннинг жисмоний баркамоллиги унинг руҳий камолоти билан узвий боғлиқдир. Одамнинг руҳий дунёси ташқи таъсирлар, ижтимоий муҳит ҳамда инсоннинг атрофидаги шароитларни ўзгартиришга қаратилган ҳаракати туфайли шаклланади. Кўриниб турибдики, жисмоний тарбия жараёни шартли рефлексларни шаклланиши ва боғланиши учун физиологик пойдевордир.

Инсоннинг жисмоний тарбия ва спортдаги ютуқлари, рекордлари, олий даражадаги ҳаракат ва кўникмалари шаклланиши спортчининг ақлий, ахлоқий, маънавий эстетик ва ғоявий-сиёсий шаклланиши билан узвий боғлиқ бўлганда кадр-қимматга эга бўлади. Ижтимоий фаолият ихтисослашган кўринишда бўлиб, ишлаб чиқариш ва ҳарбий жисмоний тайёргарликка боғлиқдир, яъни ихтисослашувнинг муваффақияти таълим ва жисмоний тайёргарлик асосида яратилади. Ҳар томонлама умумий жисмоний тайёргарлик инсон камолотининг асосий қонуниятларидандир. Жисмоний фазилатларнинг такомиллашуви олий даражадаги ҳаракат малака ва кўникмаларини шаклланганлиги махсус жисмоний ва спорт тайёргарлигини амалга ошириш имкониятини беради. Спортда рекордлар кетидан қувиш ёки шухратпарастлик ҳислати жисмоний тарбия ва спортнинг шахсни ҳар томонлама ривожлантириш тамойиллини бузади, ва натижада жамият учун ҳос бўлмаган ахлоқсиз спортчилар шаклланади.

Спорт тўғараги - ўқувчиларни мунтазам равишда спорт билан шуғулланишига жалб қилади, уларни “Алпомиш” ва “Барчиной” назорат меъёрларини топширишга, спорт разрядларини бажаришга тайёрлайди, организмни чиниқтиришга, жисмоний тўғри ривожланишга қўмақлашади.

Ёш авлодни Ватанимиз шаънини ҳимоя қилиш, интизомли ва ботир бўлишида, шунингдек, чидам, ирода каби сифатларини тарбиялашда жисмоний машқларнинг ўрни катта.

Тўгаракни ташкил қилувчи ҳар бир мураббий ўқувчиларнинг интизому, машғулотларни қай даражада ўзлаштираётганини кузатиб бориши, зарурият туғилганда синф раҳбари ҳамда ота-оналари билан учрашиб, суҳбатлашиб туриши муҳим.

Таъкидлаш жоизки, ота-оналар фарзандлари учун спорт тўғараги танлаётганларида ўзларининг ушалмай қолган орзуларидан келиб чиққан ҳолда эмас, балки фарзандларининг қизиқишлари ва лаёқатларидан келиб чиқишлари мақсадга мувофиқ бўлади.

Футбол, волейбол, баскетбол каби жамоавий спорт турлари бошқалар билан тез мулоқотга кириши оладиган болаларга мос келади. Агар бола аксинча одамовирок бўлса, унда бу каби спорт турлари унга бошқалар билан муомала қилиш укувини ривожлантиради. Жамоавий спорт тури билан шуғулланиш болалардан ҳаракатчанликни ва мулоқотни талаб этади.

Сузиш деярли барча болаларга тўғри келади. Кўпчилик ота-оналар фарзандларини спортнинг айнан мана шу турига беришни маъқул кўрадилар, чунки сузиш иммунитетни мустаҳкамлаб, мускулларни ривожлантиради. Сузиш айниқса ортиқча вазн, қандли диабет ва сколиоз касалликлари билан қурашаётган болаларга жуда фойдали.

Гимнастика спорт тури сифатида кизлар ўртасида жуда машхур. Гимнастика қоматни тўғри тутишга ўргатади. Гимнастика бошқа спорт турлари билан шуғулланишга яхши пойдевор бўла олади.

Жанг санъати (самбо, каратэ, бокс) нафақат ўғил болалар, балки қиз болалар ўртасида ҳам жуда оммабоп. Бу каби спорт турлари ўзини ҳимоя қила олиш учун ҳеч қачон ортиқчалик қилмайди. Жанг санъати билан шуғулланиш нафақат жисмоний, балки маънавий қомилликка ҳам қўмаклашади.

Рақс спорт тури сифатида нафақат кизларга, балки ўғил болаларга ҳам тўғри келади. Бу спорт рақслари, замонавий рақс ёки аэробика бўлиши мумкин. Рақс билан шуғулланиш ҳам қоматни тўғри тутиш, координация ва тартибли бўлишга ўргатади. Нима бўлганда ҳам рақс гўзалликка чорлайди.

Катта теннис бугунги кунда урфга кирган спорт турларидан ҳисобланади. Бу спорт тури билан шуғулланиш реакцияни тезлаштиришга ва эпчилликка ўргатади. Катта теннис координация ва нафас олиш тизими фаолиятини яхшилашга қўмаклашади.

От миниш спорти 10 ёшдан катта болалар учун мос келади. Бу спорт тури психикаси ўзгарувчан бўлган болаларга тавсия қилинади. Шунингдек шифокорлар болалар церебрал шоллиги билан азоб чекаётган болалар учун ҳам айнан шу спорт турини маслаҳат берадилар.

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, спортнинг барча тури фойдали. Асосийси ўқувчи шуғулланаётган спорт турини севсин ва ўз хоҳиши билан машқ қилсин. Болани ўзи истамаган спорт тури билан шуғулланишга мажбурлаш нотўғри. Ота-оналар болани бирон бирор спорт турига беришдан олдин мураббий билан синов машғуллот ҳақида келишиб олиши лозим. Агар фарзанд синов машғуллотидан яхши кайфиятда ва шу спорт тури билан шуғулланишга ишонч билан чиқса, унда машғуллотларни давом эттириш мумкин.

Шунингдек, боланинг ёшига мос тарзда спорт турининг танланиши ҳам, уларни келажакда жисмоний ва маънавий жиҳатдан баркамоллигини кафолатлайди.

Масалан, қайси спорт тўғарагига неча ёшдан бориш мумкин, деган саволга қуйидагича тавсияларни берамиз: 3 ёш гимнастика, сузиш; 4-5 ёш каратэ, ушу, рақс, бадий гимнастика, теннис; 6-7 ёш акробатика, футбол; 8-9 ёш баскетбол, велоспорт, волейбол, биатлон; 10-12 ёш қиличбозлик, енгил атлетика, от спорти, бокс билан шуғулланиши мумкин.

Адабиётлар:

1. Шарипова Д.Д. Формирование здорового образа жизни. Ташкент. 2001г.
2. Жисмоний тарбия назарияси ва усуляти. А.Абдуллаев, Ш.Хонкелдиев. Тошкент.2005
3. Узлуксиз таълимда оммавий спорт-соғломлаштириш ишларини самарали бошқариш. Ахматов М. С.Тошкент. 2005
4. Жисмоний тарбиядан синфдан ташқари ишлар дастури. Тошкент.2005.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ўқувчиларнинг жисмоний маданиятини ривожлантиришда тўғрақ машғуллотларини ўрни хусусида фикр юритилган. Шунингдек, ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини инобатга олган ҳолда, уларни спорт тўғрақларига жалб қилиш хусусида тавсиялар берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль клубной деятельности в развитии физической культуры учеников. Также приводятся рекомендации о том, как заниматься спортом студентов с учетом их возраста.

SUMMARY

The article discusses the role of club activities in the development of students' physical culture. It also provides recommendations on how to engage in sports students, taking into account their age.

ТАЛАБА ҒИШЛАР ҮРТАСИДА СПОРТ ВА ЭКСКУРСИЯ ТУРИЗМИ УЙҒУНЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ПЕДАГОГИК МАЗМУНИ

Маъмуров Б.Б.

Бухоро давлат университети. П. Ф. Д., доцент

Таянч сўзлар: жисмоний тарбия, спорт, оммалаштириш, ёшлар, тарбия, соғлом турмуш тарзи, инфратузилма, халқаро спорт майдонлари, ёшлар, туризм, маданият.

Ключевые слова: физическое воспитание, спорт, популяризация, молодежь, образование, здоровый образ жизни, инфраструктура, международные спортивные площадки, молодежь, туризм, культура.

Key words: physical education, sports, popularization, youth, education, healthy lifestyle, infrastructure, international sports grounds, youth, tourism, culture.

Ортимизда жисмоний тарбия ва спортни оммалаштириш, аҳоли, айниқса, ёшлар ўртасида соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш учун зарур шарт-шароитлар ва инфратузилмани яратиш, мамлакатнинг халқаро спорт майдонларида муносиб иштирок этишини таъминлаш борасида изчил чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Шу билан бирга, жисмоний тарбия ва спортни ташкил этишда қатор тизимли муаммолар ва камчиликларнинг мавжудлиги мазкур фармонда алоҳида эътироф этиб ўтилган. Хусусан: жойларда жисмоний тарбия ва спорт бошқарувининг самарали яхлит тизими мавжуд эмаслиги, мамлакатимизда ҳам оммавий спорт, ҳам олий спорт ютуқлари соҳасида аниқ вазибалар ва мақсадли кўрсаткичларни белгилаган ҳолда, ўрта муддатли ва узок муддатли истикболда жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш концепцияси ишлаб чиқилмаганлиги, жойларда ёшлар орасидан иқтидорли спортчиларни танлаб олиш (селекция)нинг самарали ва шаффоф тизими мавжуд эмаслиги, терма жамоалар таркибини сифатли тўлдириш учун спорт захирасини шакллантириш ва юқори малакали спортчиларни тайёрлашни таъминлашга тўсқинлик қилаётгани, жисмоний тарбия ва спорт соҳасини қўллаб-қувватлашнинг фақат алоҳида спорт турларини ривожлантиришга йўналтирилган, ноқиллона тизими бошқа оммавий олимпия спорт турларини ривожлантириш вазибалари белгилаб берилган.

Ҳақиқатдан ҳам мамлакатимизда ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида, хусусан, спорт соҳасида ҳам кескин ижобий ўзгаришлар содир бўла бошлади. Айниқса, юртбошимиз томонидан спорт соҳасини ривожлантиришга алоҳида аҳамият қаратилди. Бу бежиз эмас, албатта. Спорт - соғлом муҳитни яратишда, баркамол шахс, ёш авлодни ҳар томонлама жисмонан, руҳан ва маънан камол топтиришда ҳал қилувчи кучга эга. Сабаби, биз тараққиёт сари бораётган эканмиз, ҳали йўлимизда ечилиши керак бўлган турли психологик ва ижтимоий-психологик муаммолар талайгина. Масалан, шу кунларда ҳаёт талаби ва тарбия услублари ўртасида қандайдир заифлик, психологик бўшлиқ мавжуд. Бинобарин, мана шу бўшлиқни тўлдириш учун халқимизнинг бебаҳо анъаналари, менталитети, этнопсихологияси, ноёб кадрларидан ҳисобланмиш спорт туризми соҳасини ривожлантириш муҳим педагог аҳамият касб этади.

Республикаимизда ҳар бир ҳудуднинг анъанавий миллий, тарихий туризм маданияти хусусиятларидан келиб чиқиб, ёшлар туризми, волонтерлик туризми, велотуризм, таълим туризми, билан биргаликда туризмнинг бошқа салоҳиятли турларни зиёрат қилиш, экологик, маърифий, этнографик, гастрономик, спорт, ишбилармонлик туризмни жадал ривожлантиришга устувор вазифа сифатида қаралмоқда. Шунингдек, спорт туризми ривожлантириш орқали, ёшлар онгида миллий спорт турларини, бадиий анъаналарини тарғиб қилиш, тарихийлик тамойилига қўра глобаллашув ва техноген цивилизация шароитида талаба ёшлар ўртасида спорт ва экскурсия туризми

уйғунлигини таъминлашнинг педагогик мазмуни ишлаб чиқиш масалаларига алоҳида эътибор берилмоқда.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 6 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси туризмини ривожлантириш давлат қўмитасининг фаолиятини янада такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3510-сон Қарориди “Туризм хариталари, рисоалар ва китоблар, интернет видеороликлари тайёрлаш” каби долзарб вазифалар белгиланган. Бугунги кунда амалга оширилаётган чора-тадбирлар қаторида, спорт ва экскурсия туризми уйғунлигини таъминлаш механизмларини такомиллаштириш зарурати юзага келди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2018 йил 14 августдаги 3907- сонли қарориди ёшларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш, туризм ва спорт билан шуғулланиш соҳасидаги манфаатларини рўёбга чиқаришлари учун мавжуд имкониятлар яратиш, оммавий ахборот воситалари, кино, театр ва мусиқа санъатида ёшлар ўртасида халқимиз маънавиятини, миллий истиқлол ғоясини тарғиб қилишга, бугунги ислохотларнинг моҳиятини ёритишга қаратилган тизimli ишларни ташкил этишга нисбатан қуйилган вазифаларнинг бажарилишида алоҳида аҳамиятга эга эканлигига эътибор қаратиш лозимлигини белгилайди.

Тажриба ва қузатувларимиз жараёнида спорт туризмини ривожлантириш масалалари бугунги кун талаби даражасида эмаслигини қайд этган ҳолда туризм тизimini ривожлантириш бўйича мактабларда “Ёш спортчи саёҳатчилар” тўғари ташкил этилса деган хулосага келдик ва тажриба синов ишлари жараёнида мазкур тўғарак фаолиятини йўлга қўйишга эришдик. Мазкур тўғаракларда қуйидаги вазифаларини ижросини таъминлаш зарурияти тадқиқот доирасида ўрганиш имкониятини яратди.

“Ёш спортчи саёҳатчилар” тўғари фаолияти доирасида талаба ёшларнинг спортга бўлган қизиқишларини тарбиялашда:

- туризм фаолияти соҳасидаги норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш, туризмини ривожлантириш учун қулай шароитлар яратишга қаратилган халқаро меъёр ва стандартларни имплементация қилиш;
- ёшлар туризм инфратузилмасини ривожлантириш ҳамда мақбул ва қулай туризм муҳитини яратиш;
- “Таълим муассасаси– маҳалла- оила” жамоат кенгаши ҳамкорлигини кучайтириш орқали спорт туризмини ривожлантириш;
- Она ўлка тарихи, археологик ва маданий меросни чуқурлаштирилган ҳолда ўрганиш, мамлакатнинг табиий бойликлари билан танишиш, экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги билимлар асосини эгаллашга йўналтирилган ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш;
- ҳудудий микёсда ички туризмини тарғиб қилиш бўйича “Спорт усталари билан учрашувлар” ўтказиш;
- Шарқ мутафаккирлари спорт ва миллий кураш тарбияси борасида тўпланган тарихий тажрибани илмий-назарий ўрганиш, хулоса ва тавсияларни амалиётга татбиқ этишга алоҳида эътибор қаратиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Фикримиз исботи сифатида айтиш ўринлики, Президент Ш.Мирзиёев Олий мажлисга Мурожаатномасида алоҳида урғу бериб таъкидлаб ўтганларидек “2020 йилда халқимиз тарихининг мураккаб давларида, маърифат машғаласини баланд қўтариб чиққан улуғ аллома ва жамоат арбоби Маҳмудхўжа Бехбудийнинг 145 йиллик таваллуд санаси кенг нишонланади”. Айнан маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганиш, маънавий хазина, бебаҳо бойликни фаол тарғиб этиб, ёшларимиз қалбига сингдиш орқали биз, жаҳонда шиддат билан ўзгараётган нотинч ва мураккаб вазият, турли можаролар жонажон Ватанимиз хавфсизлигини, эл-юртимизнинг осойишта

ҳаётини таъминлаш, ҳамда мавжуд таҳдид ва хатарларга муносиб жавоб беришга доим тайёр келажақ авлодни тарбиялашга эришган бўламиз.

Тадқиқотлар давомида, талаба ёшларнинг спорт ва экскурсия туризми уйғунлигини таъминлаш, миллий спорт турларига бўлган кизиқишларини шакллантириш механизмларини такомиллаштиришнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиш мақсадга мувофиқдир. Булар:

- республикага ёш туристлар оқимини таъминловчи, улар учун имтиёзлар қўллашнинг аниқ механизмларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- маҳаллий ва хорижий талаба ёшларни таътил вақтларини мазмунли ўтказишлари, уларни ўқишдан бўш вақтларида республиканинг турли ҳудудларига спорт мусобақаларини сифатини оширишга қаратилган чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш;
- ёшлар спорт туризми бўйича мусобақалар ҳамда спорт-соғломлаштириш дастурларини ўз ичига олган “event” туризмини ривожлантириш, кўрсатиладиган хизматлар сифатини ошириш ҳамда мазкур йўналишда инфратузилмани ривожлантириш шу жумладан:
- миллий спорт турларини (этноспорт), шу жумладан белбоғли кураш, кўпкари, баҳодирлар ўйини ва бошқа спорт турлари бўйича турларни ташкил қилиш, миллий спорт турларини кенг тарғиб қилиш, ёшларни спортга жалб қилишга қаратилган дастурларни шакллантириш;
- ёшлар учун “event” туризми соҳасидаги инфраструктура, хусусан, замон талаблари ва халқаро стандартларга тўлиқ мос келувчи маданий кўнгилочар марказлар, спорт мажмуалари барпо этилишини рағбатлантириш, соҳага хорижий инвестицияларни кенг жалб қилишга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш.

Бу муаммоларни ҳал этишда талаба ёшлар қуйидагиларга эътибор беришлари аниқланади:

- миллий ва умуминсоний қадриятларга эга бўлиш;
- мамлакатнинг ижтимоий ҳаётида иштирок этиш;
- оиласига, урф–одатларга ҳурмат;
- ижтимоий кўнималарга эга бўлиш.
- илм-фаннинг инсон ҳаётига ва дунё ривожига таъсирини англай олиш ва ўқувчи ёшларга тушунтира олиш зарур.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 март, “Жисмоний тарбия ва спорт соҳасида давлат босқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5368-сонли Фармони

2. 2018 йил 6 февралдаги “Ўзбекистон Республикаси туризми ривожлантириш давлат қўмитасининг фаолиятини янада такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3510-сон Қарори. www.uza.uz.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ёшларни маънавий-ахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим-тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Қарори (Кўчирма) www.lex.uz

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада талаба ёшлар ўртасида спорт ва экскурсия туризми уйғунлигини таъминлашнинг педагогик мазмуни моҳияти ёритилган. Шунингдек мақолада жисмоний тарбия ва спортни оммалаштириш, аҳоли, айниқса, ёшлар ўртасида соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш учун зарур шарт-шароитлар ва инфратузилмани яратиш, мамлакатнинг халқаро спорт майдонларида муносиб иштирок этишини таъминлаш борасидаги муаллифлик фикрлари баён этилган.

В данной статье раскрыта сущность педагогического содержания обеспечения гармонии спортивного и экскурсионного туризма среди студентов. В статье также содержатся авторские взгляды на пропаганду физической культуры и спорта, создание необходимых условий и инфраструктуры для пропаганды здорового образа жизни среди населения, особенно молодежи, для обеспечения достойного участия страны в международном спорте.

SUMMARY

This article reveals the essence of the pedagogical content of ensuring the harmony of sports and excursion tourism among students. The article also contains the author's views on the promotion of physical culture and sports, the creation of the necessary conditions and infrastructure for the promotion of a healthy lifestyle among the population, especially young people, to ensure a worthy participation of the country in international sports.

УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИ ЎҚУВЧИЛАРИНИ МИЛЛИЙ СПОРТ ТУРЛАРИГА ҚИЗИКИШНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ОМИЛЛАРИ

Рахматов О. Ў.

Навоий давлат педагогика институти ўқитувчиси

Таянч сўзлар: миллий спорт, ёшлар, Шарқ мутафаккирлари, халқ дostonлари, тарбия, ахборот технологиялари, бешта муҳим ташаббус, жисмоний чиниктириш, ваганпарварлик, мардлик, жасурлик, ҳалоллик, олийжаноблик.

Ключевые слова: национальный спорт, молодежь, восточные мыслители, народные эпопеи, образование, информационные технологии, пять важных инициатив, физическая подготовка, патриотизм, смелость, храбрость, честность, благородство.

Key words: national sport, youth, oriental thinkers, folk epics, education, information technology, five important initiatives, physical training, patriotism, courage, courage, honesty, nobleness.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев томонидан ёшларга эътиборни кучайтириш, уларни маданият, санъат, жисмоний тарбия ва спортга кенг жалб этиш, уларга ахборот технологияларидан фойдаланиш кўникмаларини сингдириш, ёшлар ўртасида китобхонликни тарғиб қилиш, хотин-қизлар бандлигини ошириш юзасидан 5 та муҳим ташаббус илгари сурилди. Иккинчи ташаббус айнан ёшларни жисмоний чиниктириш, спорт соҳасида қобилиятини намоён қилишлари учун зарур шароитлар яратишга эътиборни кучайтириш билан боғлиқ бўлиб, ҳақиқатдан ҳам бугунги кунда кўплаб кадрларимиз қатори миллий спорт ўйинларини тиклаш масаласига ҳам алоҳида эътибор кучайтирилмоқда.

Миллий халқ спорт ўйинлари қаторига қирадиган - кураш, белбоғли кураш, турон яккакураши, улоқ-кўпқари ва ўзбек жанг санъатини ривожлантириш, тақомиллаштириш, шу асосда ўсиб келаётган ёшларни соғлом, жисмонан бақувват, миллий ғурур ва ифтихор туйғулари асосида тарбиялашга муносиб ҳисса қўшиш бугунги даврнинг асосий мақсади ҳисобланади.

Адабиётлар таҳлилидан биламизки, миллий спорт ўйинлари бизнинг асрлар давомида авлодлардан авлодларга ўтиб халқимизнинг – нафақат жисмоний, балки маънавий камолотида ҳам муҳим аҳамият касб этган кадрларимиздан бири ҳисобланади. Ўсиб келаётган ёш авлод қалбида ваганпарварлик, мардлик, жасурлик, орият, ҳалоллик, олийжаноблик туйғуларини шакллантиришда унинг ўзига хос ўрни бор.

Миллий спорт ўйинлари бизнинг ифтихоримиз. Бугунги кунда миллий спорт турлари билан шугулланаётган ёшларимизга ҳар томонлама қулайлик яратиш мақсадида бир қатор ишлар амалга оширилмоқда, китоб ва қўлланмалар яратилияпти. Турли мусобақалар ташкил қилиниб, янги номлар кашф этилмоқда.

Мамлакатимизда профессионал, оммавий спортни, шу жумладан спорт ўйинлари ва кишки спорт турларини ривожлантиришни рағбатлантириш ва қўллаб – қувватлаш;

- илғор халқаро тажрибани ҳисобга олган ҳолда, спорт тайёргарлиги жараёнига замонавий технологияларни жорий этиш;
- барча спорт турлари бўйича миллий чемпионатлар даражаси ва сифатини ошириш;
- халқаро ва минтақавий мусобақалар ташкил этиш, носоғлом спорт рақобатига ва тақиқланган препаратлар ишлатилишига қарши тизимли чоралар қўришни рағбатлантириш;
- жисмоний тарбия-соғломлаштириш ва спорт ташкилотлари, объектлари ва иншоотларининг оммавий спорт, болалар спорти ва профессионал спорт йўналишлари бўйича моддий-техника базасини ривожлантириш ҳамда мустаҳкамлаш;
- спорт асбоб-ускуналари ҳамда инвентарларининг мамлакатимизда ишлаб чиқарилишини ташкил этиш ва кенгайтириш бўйича таклифлар тайёрлашда қатнашишга жиддий эътибор қаратилаётган бир вақтда умумтаълим мактаблари ўқувчиларини миллий спорт турларига қизиқишини ривожлантириш муҳим педагогик аҳамият касб этади.

Машҳур юнон донишманди Афлотун бахт ҳақида зикр этиб, инсон учун биринчи бахт унинг соғлиги, иккинчиси гўзалликдир деган экан. Чиндан ҳам сиҳат саломатлик ҳамма бойликлар манбаидир. Организмни жисмонан чиниктириш, барча тана аъзоларини ривожлантириш учун жисмоний тарбия ва спорт билан мунтазам шугулланиш зарурлигини умумтаълим мактаблари ўқувчиларига тушунтириш замирида биз ўқувчиларни Ватан олдидаги йигитлик бурчини ўташ, жисмоний ва ақлий меҳнат билан шугулланиш учун албатта жисмоний жиҳатдан соғлом бўлиши кераклигини уқтириб ўтишимиз зарур.

Педагог олима Д.Шарипованинг фикрича, умумтаълим мактаблари ўқувчиларини миллий спорт турларига қизиқишини ривожлантиришда қуйидаги компонентларига эътибор бермоқ лозим: иродани чиниктириш, жисмоний тарбия ва спорт билан шугулланишни ўз ичига олувчи фаол ҳаракат тартиби; меҳнат қилиш, дам олиш ва овқатланиш гигиенаси, шахсий ва умумий гигиена талабларига риоя қилиш; атроф-муҳитни муҳофаза қилиш (экология ва саломатлик); бахтсиз ҳодиса ва жароҳатлардан огоҳлантириш; зарарли одатлардан сақланиш; тўғри жинсий тарбия; атрофдагилар билан оқилона муносабат; шунингдек, барча санаб ўтилганларнинг замирида меҳнат ётишини, меҳнат инсоннинг қайта тарбияланишида асосий воситалардан бири бўлиши мумкинлигини тарбияланувчилар онгига сингдириш учун ҳаракат қилмоқ зарур.

Умумтаълим мактаблари ўқувчиларини миллий спорт турларига қизиқишини ривожлантиришнинг педагогик омилларидан муҳими халқ оғзаки ижоди ва буюк мутафаккаларимиз асарларини мутоалла қилиш, дostonлар ўқиш бўлиб ҳисобланади. Дostonлар орқали болалар халқ ҳаёти, турмуш тарзи, табиат ва жамият, одоб-ахлоқ, ўзаро муносабат ҳақида тасавурларга эга бўлади. “Алпомиш” дostonида ватанпарварлик, қаҳрамонлик, мардлик, дўстлик ва севги, ростгўйлик ва тўғрилик ҳақидаги ғоялар етакчилик қилади. Унда чавондозлик, мерганлик, кураш ва бошқа спорт турлари негизда жанговарлик, матонат, жасурлик, маънавий ва жисмоний комиллик билан боғлиқ тарбия шакли ўз аксини топади. Масалан, Ҳақимбек етти ёшида бобосидан қолган ўн тўрт ботмон бўлган парли ёй билан Асқор тоғини забт этади. Шундан кейин унга

алп номи берилиб, “Алпомиш” деб атайдилар. Бу билан дostonда боланинг жисмоний соғлом бўлишига катта эътибор берилганлигига кўриш мумкин. Алпомишнинг етти ёшдан оғир ёйни кўтариб, мерганлик билан отиши боланинг кичкина вақтидан чиникқанлигидан, жисмоний тарбия берилганлигидан далолатдир.

Қадимдан ёшлар ўзининг топкирлиги, жасурлиги, ботирилигини эл-юрт олдида синовдан ўтказиш асосида мустақил ҳаётга тайёрлигини намоиш этганлар.

“Авесто”да ҳам ўғил болаларни мустақил ҳаётга тайёрлаш тўғрисида ибратли фикрлар илгари сурилади. Унда ёзилишича, ўғил болалар таълим тизимида “муқаддас кўйлак” удумини бажариш маросимида устоз билан Қуёшга қараб сажда қилишган. Ҳаммаси “Авесто”дан эзгулик ва яхшиликка мададкор кучларни улуғловчи қасамид қилишган. “Авесто”га доир машғулотларни ўтказишдан мақсад-болалар қалбида ёшлигидан дунёдаги барча яхшилик ва эзгуликларнинг бунёдкори, Ахура-Маздага эътиқодни мустаҳкамлаш, инсонлар бошига жамики ёмонликларни ва ёвузликларни солувчи Ахура-Ману (Ахриман)дан нафратланиш ҳиссини тарбиялашдан иборатдир. Зардушт “муаллим-қоҳинларнинг бурчларини болаларга илмларни яхшилик йўсини ила ўргатиб, яхши билан ёмонни ажрата оладиган қилиш, тўғри йўлга ҳидоят этиш деб билади. У кимда-ким, ақлу фаросат билан ёмонликка қарши курашса, у Ахура-Мазда йўлини тутган бўлади,”-дейди .

Демак, эрамизгача бўлган узок ўтмишда ҳам ўғил болалар ёшлигидан яхшилик ва ёмонликни ажрата олишга ўргатилган. Бу келажақда боланинг турмушда учрайдиган қийинчиликларни осон енгишига ёрдам беради.

“Авесто”да олға сурилган жисмоний ва меҳнатсеварлик тарбиясидан назарда тутилган асосий мақсад болаларни жанговар ҳарбий ишга ва меҳнатсеварликка тайёрлаш, жисмонан забардаст қилиб, меҳнатда чиниктиришдан иборат бўлган. Ўғил болаларга кураш тушиш, отга сувлик солиш, уни эгарлаш, мол боқиш, урчиштиш ва туғдириш, туютларни парваришлаш, уларни бошқара олиш, яйловлар ва қароқчилардан муҳофаза қилиш учун 50 дан зиёд ҳарбий қуролни ишлата билиш малакасини эгаллаш мажбурий бўлган. Уларга яна чавондозлик ва ўттиз икки хил ҳарбий хунар ўргатилган .

“Авесто”да таъкидланишича, аждоқларимиз орзуси ҳаётда фаровон турмуш кечириш учун меҳнат қилишга лаёқати бўлган ҳар бир одам бирон хунар билан, хусусан, чорвачилик, дехқончилик билан ҳосил ундириши, хунарамандчилик билан шуғулланиши, чорвани парваришлаши лозим бўлган.

Болалар ёш пайтиданоқ дарахт кўчати ўтқазиб, уй-рўзғор қуролларини ясаш, ерга ишлов бериш ва чорва билан шуғулланишга ўргатилиши шарт ҳисобланган. Зотан, ўз меҳнати билан кун кечириш ҳаёт фаровонлигини таъминлайди.

Оқсоқоллар йиғинларида хунарамандчилик, дехқончилигу боғдорчилик, чорвачилик билан шуғулланувчи қавмларнинг ўғил болаларини муттасил жамоа кўригидан ўтказиб туриш тадбирларини қўллаганлар. Оташқадалар-ибодатхоналар қошидаги устахоналар, вақф ерлари, дармонгоҳ-сиҳатгоҳлар, дорихоналар ёшлар билан амалий машғулотлар ўтказиладиган масканлар вазифасини ўтаган.

Зардуштийлик таълимотида 15 ёш балоғат ёши саналган. Ўсмир балоғат ёшига етганда Зардушт қонунлари: фалсафа, ахлоқ-одоб, зардуштийликнинг ахлоқий йўриқлари ўргатилган.

Умуман, зардуштийлик таълимотида ўғил ва қизларнинг ёшлигидан меҳнатсеварлик ва касб-хунар эгаллаш, шу билан бирга, фаол ярагувчанлик меҳнати билан шуғулланишига ҳам эътибор қаратилган. Шу сабабли ҳозиргача халқ меҳнатқаш, юксак ахлоқ-одобли йиғиларни кўрса, “отанга раҳмат” дейиши бежиз эмас.

Шундай қилиб, халқ оғзаки ижоди ва “Авесто”да олға сурилган умумтаълим мактаблари ўқувчиларини миллий спорт турларига қизиқишини ривожлантириш мазмунини қуйидагича изоҳлаш мумкин:

- ота-оналарга соғлом фарзанд дунёга келтириш бўйича маслаҳатлар;
- фарзанд тарбиясида жинсларнинг хусусиятларини ҳисобга олиш;
- ўғил бола тарбиясида ота ролининг юқорилиги;
- меҳнатга, илмга бўлишга, ота касби сирларини эгаллашга даъват;
- оила бошлиғи тушунчасининг устунлиги;
- йигитлик ғурури, эътиқод, ватанпарварлик ҳиссини шакллантиришга эътиборнинг kuchилиги;
- оила ва ватан олдидаги бурч ва вазифаларнинг устунлигига эришиш;
- жисмоний ва маънавий соғломлик сари интилиш;
- ёвузлик, ёмонлик, кўрқоклик, хоинлик, жисмонан нимжонлик, иродасизликка қарши маънавий баркамолликни шакллантириш.

Ислом тарбиясида ҳам ўғил ва қиз тарбиясининг ўзига хос хусусиятлари етти ёшдан бошланади, ўғил болалар эркакларга хос тарбияланган. Ўғил бола одатда отасига ўхшаб, унинг яхши хислатларини ўзига сингдиришга интилади. Ота кўпроқ боланинг ақлий ва жисмоний ривожланиши учун кайғуради.

Жалолиддин Мангубердиннинг мардлиги, жасурлиги Ватани учун жонини ҳам фидо қилишга тайёр қаҳрамонлиги ҳақидаги маълумотларни ўқиган ҳар бир йигитнинг кўнглида Ватанга муҳаббати янада ошади. “Ёшлар – Ватан келажаги” мавзусида Ватанга келажаги бўлган ёшлар олдидаги бурч ва вазифалар баён этилади. Ёшларга билим олиш, спорт билан шугулланиш, одоб - ахлоқли бўлиш, яхши-ёмонни ажрата олиш учун эса кўпроқ ўқиши, изланиши, ўз билимини ошириб бориши кераклиги ҳақида маълумотлар берилади.

Тадқиқотларимиз давомида умумтаълим мактаблари ўқувчиларини миллий спорт турларига қизиқишини ривожлантириш замирида қуйидаги вазифаларга эътиборимизни қаратдик.

Биринчи вазифа – соғлиқни мустаҳкамлаш, тана аъзоларини чиниқтириш, жисмоний жиҳатдан тўғри ривожлантириш.

Иккинчи вазифа – ўқувчиларда янги ҳаракат турларига қизиқиш, кўникма ва малакалар ҳосил қилиш, уларни янги билимлар билан қуроллантириш.

Учинчи вазифа – ўқувчиларни ёшга, жинсига мувофиқ келадиган (куч, тезкорлик, чаққонлик, чидамлик,) асосий ҳаракат сифатларини ривожлантириш.

Тўртинчи вазифа – ўқувчиларини миллий спорт турларига онгли қизиқишини ривожлантириш.

Умумтаълим мактаблари ўқувчиларини миллий спорт турларига қизиқишини ривожлантириш, мактаб ва жамоатчилик ҳамкорлигида олиб бориладиган тарбиявий ишларини ташкил этишнинг самарадорлиги ва уларнинг педагогик ва психологик тайёргарлигига боғлиқ. Бу ўринда спорт педагогикаси олдида қуйидаги вазифалар туради:

- миллий мафкуравий кадрятларни умумтаълим мактаблари ўқувчиларига сингдиришнинг мақбул шаклини ўргатиш;
- умумтаълим мактаблари ўқувчиларини миллий спорт турларига қизиқишини ривожлантириш психологияси, физиология ҳақида илмий-назарий ғояларни билиш;
- умумтаълим мактаблари ўқувчиларини миллий спорт турларига қизиқишини ривожлантириш жараёнида ҳамкорлик педагогикаси мазмуни, самарали шакл, метод ва воситалари ҳақида маълумотлар билан қуроллантириш.

Адабиётлар:

1. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегияси. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил февралдаги ПФ-4947 сонли Фармони.

2. Жисмоний ва маънавий етук ёшлар – эзгу мақсадларимизга етишда таянчимиз ва суянчимиздир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Камолот” ёшлар ижтимоий Харакати IV курултойидаги нутқи. Халқ сўзи. 2017 йил 1 июль. – Б. 1-3
3. Авесто. Тарихий – адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. – Т.: Шарқ нашриёт – матбаа концерни, 2001. – 400 б.
4. Авлоний, Абдулла. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 160 б
5. Алпомиш: Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони // Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли, ёзиб олувчи: М.Зарифов /. – Т.: Шарқ, 1998. – 400 б

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада умумтаълим мактаблари ўқувчиларини миллий спорт турларига қизиқишини ривожлантиришнинг педагогик омиллари, миллий спорт ўйинлари бизнинг асрлар давомида авлодлардан авлодларга ўтиб халқимизнинг – нафакат жисмоний, балки маънавий камолотида ҳам муҳим аҳамият касб этган қадриятларимиздан бири эканлиги тўғрисидаги илмий назарий фикрлар атрофлича таҳлил этилган. Шунингдек мақолада умумтаълим мактаблари ўқувчиларини миллий спорт турларига қизиқишини ривожлантириш жараёнида ҳамкорлик педагогикаси мазмуни, самарали шакл, метод ва воситалари ҳақида маълумотлар, Шарқ мутафаккирлари асарлари, халқ достонларининг тарбиявий аҳамияти ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируются педагогические факторы развития интереса учащихся средних школ к национальным видам спорта, научные и теоретические взгляды на то, что национальные виды спорта являются одной из важнейших ценностей нашего народа, передаваемой из поколения в поколение на протяжении веков. В статье также рассматриваются содержание педагогической взаимодействия, эффективные формы, методы и средства, воспитательная ценность произведений восточных мыслителей, народные эпосы в развитии интереса учащихся средних школ к национальным видам спорта.

SUMMARY

This article analyzes the pedagogical factors of the interest of secondary school students in national sports, scientific and theoretical views on the fact that national sports are one of the most important values of our people, passed down from generation to generation over the centuries. The article also discusses the content of pedagogical interaction, effective forms, methods and means, the educational value of the works of oriental thinkers, folk epics in developing the interest of high school students in national sports.

Т. Н. Қары Ниязий атындағы Өзбекстан педагогикалық
илим-изертлеу институтының Ж. Орынбаев атындағы
Қарақалпақстан филиалы

**«МУҒАЛЛИМ ҲӘМ ҮЗЛИКСИЗ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ» №1**
Нөкис — 2020

Басып шығыуға жууапкер:

А. Тилегенов

Баспаға таярлаган:

А. Тилегенов, Н. Абдукаримов

Оригинал-макеттен басыуға рухсат етилди 22.02.2020. Форматы 60x84^{1/16}.
«Таймс» гарнитурасында офсет усылында басылды.
Шертли б.т. Нашр. т. Нускасы 2000. Буйырtpa №

«NISO POLIGRAF» ШК босмахонасида босилди.
Тошкент ш., Ҳ. Бойқаро, 51